

T.C.

ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİ
TÜRKİYE-İRAN İLİŞKİLERİ (1950-1960)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HALİME ZEHRA MANGÖR

ŞARKİYAT ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI

ANKARA, 2021

T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİ
TÜRKİYE-İRAN İLİŞKİLERİ (1950-1960)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HALİME ZEHRA MANGÖR

ŞARKİYAT ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Sayim Türkman

ANKARA, 2021

ONAY SAYFASI

Halime Zehra MANGÖR tarafından hazırlanan “Demokrat Parti Dönemi Türkiye-İran İlişkileri (1950-1960)” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği/oy çokluğu ile Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Şarkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Unvan Adı Soyadı	Kurumu	İmza
Doç. Dr. Sayim TÜRKMAN	AYBÜ TARİH	
Prof. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN	AYBÜ ULUSLARARASI İLİŞKİLER	
Prof. Dr. M. Seyfettin EROL	AHBVÜ ULUSLARARASI İLİŞKİLER	

Tez Savunma Tarihi: 28/01/2021

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Şarkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans tezi olması için şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Doç. Dr. Seyfullah YILDIRIM

BEYAN

Bu tez çalışmasının kendi çalışmam olduğunu, tezin planlanmasından yazımına kadar bütün aşamalarda patent ve telif haklarını ihlal edici etik dışı davranışımın olmadığını, bu tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar içinde elde ettiğimi, bu tezde kullanılmış olan tüm bilgi ve yorumlara kaynak gösterdiğimi beyan ederim. 28.01.2021

İmza

Halime Zehra MANGÖR

X X X X

ÖZET

Demokrat Parti Dönemi Türkiye-İran İlişkileri (1950-1960)

Türkiye ile İran Orta Doğu'nun iki büyük devletlerindendir. Bu iki devlet geçmişten beri süre gelen dostluk ilişkilerine sahiptir. Bu dostluk Atatürk zamanında pekişmiş olsa da zaman zaman ilerlemiş ve gerilemiştir. Geliştiği süre zarfında karşılıklı anlaşmalar ve jestlerin arttığı ilişkiler gerildiği zaman bile tamamıyla kopmamıştır. Zira gerginken bile iki ülke ilişkisi sürmüştür.

Belirtilen zaman aralığı olan 1950-1960 dönemi her iki ülke içinde sosyal ve siyasal şekilde değişimlerin yaşandığı bir dönemdir. Zira bahsi geçen zaman Orta Doğu'da yeni bir düzenin oluşturulmaya çalışıldığı bir dönemdi. Karşılıklı ilişki Demokrat Parti döneminde dış politikada benzer amaç ve hedefler belirlendiği zaman artmış ve yakınlaşmıştır. Bu yakınlaşmalardan biri her iki ülke içinde bir zaman Şah döneminde dış politika hedefi olan batılılaşma idi. Bu ortak amaç sayesinde iki ülke çıkarları doğrultusunda hareket etmiş ve ortak paktlar ve anlaşmalarda bir araya gelmiştir. Bunların yanı sıra ülke güvenliği amacıyla ekonomik, kültürel ve siyasal anlaşmalar yapmışlardır. Benzer bir diğer yaklaşım olan milliyetçi politika sayesinde iki ülke birbirleri ile işbirliğine yanaşmış ve yıllardan beri süre gelen bazı anlaşmaları sonuca bağlamıştır.

Her ne kadar yabancılara da dâhil olduğu Demokrat Parti'nin iktidarda kaldığı bu on yıllık süreç içerisinde iki devlet ortak paydada ve dostluk ilişkileri yürütme tutumunda bulunup çatışmadan kaçınmışlardır. Ancak buna rağmen Sovyet tehdidi olan komünizm sebebiyle Türkiye, bir müddet İran ile olan ilişkisinde oldukça dikkatli olmuştur. Zira bir süre İran Başbakanlığı yapan Musaddık'ın Sovyet yanlısı olduğunu düşünmekteydi. Bu ve bunun gibi birçok iç ve dış sebepler dolayısıyla iki ülke ilişkilerinde dikkatli olmuş ve ortak çaba göstermişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Demokrat Parti, İran, Ortadoğu, Musaddık, Muhammed Rıza Şah

ABSTRACT

Turkey-Iran Relations in the era of Democratic Party (1950-1960)

Turkey and Iran are two major countries of the Middle East. These two countries have amicable relations from the past. Even if this friendship became strong during the time of Atatürk, it has progressed and regressed at times. Relations, in which mutual agreements and gestures increased over the course of its progress, did not break completely even when strained. Because the relation between two countries continued even when they were tense.

The years between 1950 and 1960 is a period in which social and political changes are experienced for both countries. Because the mentioned time was a period when a new order was tried to be created in the Middle East. Mutual relations were increased, and they became closer during the Democratic Party period when they set similar goals and objectives in foreign policy. One of these convergences was westernization, which was a foreign policy goal for both countries during the period of Shah. Thanks to this mutual objective, these two countries acted in line with their benefits and came together in mutual pacts and agreements. In addition to these, they have made economic, cultural and political agreements for the security of the country. Thanks to the nationalist policy, another similar approach, these two countries cooperated with each other and concluded some agreements that have been ongoing for years.

Although foreigners were included and the Democratic Party remained in power, the two states avoided conflict by meeting on a common ground and maintaining friendly relations in that period. Despite this, due to the threat of Soviet communism Turkey had been very careful in relations with Iran for a while. Because Mosaddeq who served as Iranian Prime Minister for a while was thought to be pro-Soviet. Due to these internal and external reasons, the two states have been careful in their relations and made joint efforts.

Key Words: Democratic Party, Iran, the Middle East, Mosaddeq, Muhammed Riza Shah

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
İÇİNDEKİLER.....	iii
SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ.....	v
TABLolar DİZİNİ.....	vi
1. GİRİŞ.....	1
2. DEMOKRAT PARTİ.....	5
2.1. Türkiye'nin Çok Partili Siyasal Hayata Geçmesi	5
2.1.1. Dörtlü Takrir Belgesinin Yayınlanması	8
2.2. Demokrat Parti'nin Kuruluşu.....	12
2.2.1. Demokrat Partinin Tüzük ve Programı	22
2.2.2. Demokrat Parti'nin Birinci Büyük Kongresi	28
2.3. 12 Temmuz Beyannamesi.....	31
2.4. 1950 Genel Seçimleri ve Demokrat Parti'nin İktidara Gelişi.....	35
2.4.1. 1954 Seçimleri ve Demokrat Parti	45
2.4.2. 1957 Seçimleri ve Demokrat Parti	47
2.5. 27 Mayıs Darbesi ve Demokrat Parti İktidarının Sonu.....	51
3. DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİ İRAN'DA DURUM	53
3.1. Rıza Şah Dönemi İran.....	53
3.1.1. Muhammed Rıza Şah Dönemi İran Dış Politika Anlayışı	56
3.2. Musaddık Dönemi İran	60
3.2.1. Musaddık Dönemi İran Dış Politika Anlayışı.....	63
3.3. Petrolün Millileştirilmesi	65
3.4. Türkiye'nin Musaddık Dönemi ve Petrolün Millileştirilmesine Tutumu.....	69
3.5. Musaddık'ın Devrilmesi-1953 Darbesi	72
3.5.1. CIA Raporlarına Göre 1953 Darbesi	76

3.5.2. Şah'ın Yeniden İktidara Gelişi.....	79
3.5.3. İran Dış Politikasında Değişim	87
3.5.4. İran'ın Bağdat Paktı'na Katılışı	89
3.6. İran ve Türkiye'de Çıkan Basın Haberleri.....	95
4. DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİ TÜRKİYE-İRAN İLİŞKİLERİ.....	101
4.1. Demokrat Parti'nin Dış Politika Anlayışı	101
4.1.1. Demokrat Parti'nin Orta Doğu Politikası.....	106
4.2. Parti Dönemi Dış Politikada Yaşananlar	108
4.2.1. NATO Üyeliği.....	108
4.2.2. Bağdat Paktı.....	112
4.2.3. Eisenhower Doktrini	126
4.2.4. CENTO	128
4.3. Türkiye-İran Arasında Yapılan Anlaşmalar	131
4.3.1. Ekonomik Anlaşmalar.....	150
4.3.2. Kültürel Anlaşmalar	153
4.3.3. Siyasal Anlaşmalar.....	158
5. SONUÇ.....	161
6. YARARLANILAN KAYNAKLAR	169

SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
Age	: Adı Geçen Eser
Agg	: Adı Geçen Gazete
Agh	: Adı Geçen Haber
Agm	: Adı Geçen Makale
AIOC	: Anglo-Iranian Petrol Company
BM	: Birleşmiş Milletler
BP	: British Petroleum
CENTO	: Ceneral Treaty Organization
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
CIA	: Central Intelligence Agency
DP	: Demokrat Parti
FBI	: Federal Bureau of Investigation
MI6	: Military Intelligence Section 6
NATO	: North Atlantic Treaty Organization
NIOC	: National Iran Oil Company
SAVAK	: Sazeman-e Ettelaat va Amniyat-e Keshvar
SEATO	: Southeast Asia Treaty Organization
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 1. 14 Mayıs 1950 tarihinde düzenlenen seçim sonuçları.....	42
Tablo 2. 1954 anlaşması sonrası petrol gelirleri	82
Tablo 3. Şah'ın yeniden iktidara geldiği 1954-1960 arası askerî harcamaları	83
Tablo 4. 1953 yılına ait sanayi üretimi tablosu.....	85
Tablo 5. İran Merkez Bankası tarafından 1959-60 yılları arasında yaptırılan hane halkı harcamalarına ait tablo	85
Tablo 6. 5 Ağustos 1954 tarihinde yapılan anlaşmaya göre ortaya çıkan şirket hisselerini belirten tablo.....	87
Tablo 7. 1950-60 arasında İran'da yaşanan önemli hadiseler.....	95

1. GİRİŞ

Demokrat Parti öncesi Türkiye denildiğinde akla İkinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye gelmektedir. Türkiye, İkinci Dünya Savaşı sırasında Almanya'nın ısrarı sonucu onun yanında savaşın bitiminde sembolik olarak yer almış ve savaşa girdiğimizi duyurmuştur. Ülkemiz, savaş boyunca tarafsızlığını korumuş olsa da, savaşın bitimine doğru müttefikler arasında olduğunu açıklamıştır.

İkinci Dünya Savaşı'nın bitişiyle birlikte Batı ülkelerinde gelişen ve yeni düzen olarak ortaya çıkan durum, Türkiye'yi de etkisi altına almıştır. 1945 sonrasında Türkiye de diğer devletlerde olduğu gibi demokratikleşme sürecine girmiş ve çok partili siyasal hayata geçmek için adımlar atmıştır.

İkinci Dünya Savaşı, çoğu ülkede olduğu gibi Türkiye'yi de ekonomik olarak etkilemiştir. Halk, bu durumdan özellikle etkilenmiş ve hükûmete karşı bir rahatsızlık duymaya başlamıştır. Bunun yanı sıra bazı zenginler, savaş sırasında daha da zenginleşmiş ve orta ve alt sınıf halk ile arasında gelir bakımından bir uçurum oluşmasına neden olmuştur. Savaştan dolayı oluşan bütün olumsuzluklar alt ve orta kademede hissedilmiş ve bahsi geçen kitle gittikçe fakirleşmiştir. Zenginlerin ise herhangi bir sıkıntı yaşamadığı ve hükûmetin de bu konuda bir şey yapmaması, bu dönemde CHP iktidarına karşı olumsuz düşünce ve rahatsızlıkların günbegün gün artarak devam etmesine neden olmuştur.

Ayrıca, halkın memnuniyetsizliğine sebep olan bir diğer olay “Varlık Vergisi”dir. Zira, bu verginin %70'i Anadolu'dan toplanmıştır. Bu da halkın vergisiyle devlet bütçesinin %80'inin karşılandığı anlamına gelmektedir. Hâlihazırda savaş yüzünden zor durumda olan halk bu vergi ile de geçim zorluğu yaşamıştır.

Halk tarafından rahatsızlıkla karşılanan bir diğer olay ise “Toprak Kanunu”dur. Bu kanunu çıkartan hükûmetin amacı, toprağı olmayan veya çok az toprağı olan köylülere toprak dağıtmak idi. Ancak mevcut hükûmet, burada arazileri devletin toprağı yetmediği takdirde özel toprakları da kamu toprağı sayıp, halka dağıtarak gerçekleştirmeyi

planlıyordu. Bu durum ise toprağı olan, toprak ağası ve toprak zengini gibi kişileri rahatsız etmişti.

Sonuç olarak, savaş sırası ve sonrasında CHP hükûmeti, planladığı tasarılar ile hem yoksulu hem de zengini rahatsız ederek halkın tüm kitlelerinde kendine karşı bir memnuniyetsizlik doğmasına neden olmuştur. Zor durumda olan halkın sesi yükselmiş ve bu durum meclise ve tek parti içine de yansımıştı. CHP içinde hükûmete karşı muhalif sesler duyulmaya başlanmıştı.

Bu sesler CHP içinde hoşnutsuzlukla karşılanmış ve başta dikkate alınmamıştır. Ancak daha sonra bahsi geçen ‘Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu’ dolayısı ile bu sesler artmıştır. Ayrıca birkaç isim, mecliste yaptığı bu minval üzerindeki konuşmalar ile dikkat çekmişlerdir. Bu konuşmalardan dolayı özellikle gözleri üzerine çeken isimler Adnan Menderes, Celal Bayar ve Şükrü Saraçoğlu idi. Menderes mecliste yaptığı bir konuşmasında henüz tarımın bu konuya hazır olmadığını, planlamalar yapılmadan toprağın doğrudan dağıtılmasının yanlış bir tutum olduğunu, bu işin en ince ayrıntısına kadar düşünülüp öyle karar verilmesi gerektiğini ve devletin bu tasarıda ısrarının doğru sonuçlar vermeyeceğinden bahsetmiştir.

Çiftçiyi Topraklandırma Tasarısı TBMM’de görüşülmeye devam ederken parti içinden dört isim “Dörtlü Takrir” adını verdikleri bir bildiri yayınlamışlardır. Bahsi geçen bildiri; II. Dünya Savaşı sonrasında diğer Batılı devletlerde önem kazanan demokratik olayların, Türkiye’de CHP hükûmeti yüzünden ilerleyemediği ve buna sebep olarak CHP parti tüzüğündeki demokratik olmayan maddelerin gösterilmesi, ayrıca anayasamızda bulunan demokratik kelimesinin uygulanmadığı gibi konular hakkındaydı. Kısaca söylemek gerekirse, Dörtlü Takrir Belgesi siyasal hakların ve özgürlüğün genişletilmesi gibi konuların gerekliliğini vurgulamıştır.

Bu bildiri CHP içinde fırtınalar koparmış ve bildiride imzası bulunan bazı milletvekilini partiden çeşitli sebeplerle ihraç etmiştir. Bildiriyi hazırlayan milletvekillerinden bazıları ise partiden istifa etmiştir. Bu olay yeni bir partinin doğuşuna işaret etmiştir. Zira daha öncesinde birkaç kere çok partili hayata geçiş denemeleri olmuş ancak başarılı olunamamıştır. Yeni bir hükûmete ihtiyaç duyan halka 1946 yılında kurulan Demokrat Parti, bir çözüm yolu olarak gelmiştir.

Bu çalışmanın ana konusunu, Demokrat Parti (DP) dönemindeki Türkiye-İran ilişkileri oluşturmaktadır. Bu ilişkileri anlamlı bir bütün dâhilinde açıklayabilmek için çalışmamızda önce Demokrat Parti'nin kuruluşu, hükûmette bulunduğu yıllarda İran'daki durum üzerinde durulacaktır. Daha sonra iki ülke arasında DP iktidarı boyunca yapılan anlaşmalar anlatılmaya çalışılacaktır. Çalışmanın önemi üç önemli noktada açıklığa kavuşturulacaktır. Bunlardan birincisi Demokrat Parti, ikincisi Demokrat Parti dönemi İran'da durum ve üçüncüsü Demokrat Parti dönemi Türkiye-İran ilişkisidir.

Türkiye ile İran ilişkisi uzun zamandır süregelen bir geçmişe dayanmaktadır. Bu iki ülke toprakları üzerinde kurulan devletler boyunca ilişkiler devam etmiştir. Bu ilişkiler boyunca iki ülke kimi zaman aynı tarihlerde benzer olayları yaşamışlardır. Cumhuriyetin kurulduğu dönemde Türkiye'de meydana gelen köklü değişim zamanında İran'da da değişimler meydana gelmiştir. Bu değişimler sonucu iki ülke ilişkileri nasıl yürümüştür? Siyasi ilişkilerin yanı sıra sosyal ve kültürel olarak neler olmuştur? İki ülke birbirini etkilemiş midir? Sonrasında gelişen olaylar ve Türkiye'nin çok partili hayata geçmesi ve hükûmetin değişmesi gibi durumlar karşısında İran'ın tutumu ne olmuştur? İran'da genç yaşta deneyimsiz bir şekilde başa geçen Şah'a Türkiye'nin bakışı nasıldır? Bu ve bunun gibi sorulara cevap niteliğinde olan politikalar iki ülke ilişkisini 1950 ile 1960 yılları arasında etkilemiştir.

Çalışmamızdaki ana konu Demokrat Parti Hükûmeti'nin ülkenin yönetiminde ve devletin başında olduğu on yıllık süreç boyunca hem geçmiş hem de gelecekteki ilişkilerimizi etkileyen bir tavırda bulunduğudur. GÜDÜLEN siyaset geçmişteki dostluk ilişkilerini dönemsel olarak kuvvetlendirmiş ve gelecekteki ilişkilere temel olmuştur. Çalışmamızda bu ilişkileri incelerken uluslararası ilişkiler içinde iki ülkenin yeri, çıkarları, Batılılaşma siyaseti ve güvenlik arayışları çerçevesinde ele almak amaçlanmıştır.

1950-1960 yılları arasında Türkiye, II. Dünya Savaşı'nın izlerini silmeye çalışmış ve yenilenme dönemi geçirmiştir. İran'da da benzer durumlar yaşanmıştır. Ayrıca bu dönem Orta Doğu'da güvenlik arayışlarının olduğu bir dönemdir. Bu dönemin iddialı güçleri olan Sovyetler ve İngiltere, sonrasında ise Amerika Birleşik Devletleri'nin bu coğrafyada söz hakkı istemleri ve bu bağlamda politika gütmeleri dolayısıyla bölge devletleri, kendilerini güvence altına almak istemiştir. Güvenlik arayışı doğrultusunda ortak paydada buluşan bu iki devlet bunun yanı sıra Batılılaşma gibi Batı yanlısı siyaset ile bir dönemde yine ortak paydada buluşabilmişlerdir.

Son bölümde ise 1950-60 yılları arasındaki İran'daki durumu kronolojik bir şekilde anlatması açısından öneme sahiptir. Son olarak üçüncü önemli noktada ise tezimizin ana konusunu da oluşturan Türkiye-İran ilişkisi anlatılmaya çalışılmıştır. DP'nin üç dönem üst üste iktidarda kaldığı süre boyunca İran ile girilen bütün ilişkiler ve anlaşmalar anlatılmaya çalışılmıştır. Çalışmanın üçüncü önemli noktası ise şimdiye kadar üstün körü incelenen bu tarihler arası ilişkilere ayrıntılı, sistematik ve kronolojik bir şekilde açıklık kazandırmaya çalışmaktadır.

2. DEMOKRAT PARTİ

2.1. Türkiye'nin Çok Partili Siyasal Hayata Geçmesi

İkinci Dünya Savaşı sonrasında çoğu ülkede yaşanan ekonomik sıkıntı, yılında Türkiye'de de baş göstermiş ve halk zor durumda kalmıştır. Geçim sıkıntısı içinde olan halktan muhalif sesler yükselmeye başlamış ve CHP'nin yönettiği ekonomik politikaya tepkiler iyice artmıştır.¹ Bunun sebebi ise CHP'nin halkın yaşadığı zorlukları görmemesi ve halkın sesini duymaz bir şekilde siyasi hayatına devam etmesiydi.² Tüm bu yaşanan durumlar sonrasında halk yeni bir hükûmete ihtiyaç duymuştur.³ Daha önce bu ihtiyaca karşı birkaç girişim olmuştur.

Türkiye'de çok partili siyasal hayata geçiş denemeleri daha önce Atatürk zamanında birkaç kez denenmiş ve başarılı olunamamıştır.⁴ İlk olarak 17 Kasım 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Kazım Karabekir, Refet Bele ve Ali Fuat Cebesoy tarafından kurulmuş ancak başarılı bir siyasi hayat yürütememiştir. Daha sonra Ali Fethi Okyar tarafından 12 Ağustos 1930 yılında Serbest Cumhuriyet Fırkası kurulmuş ve aynı sonu paylaşmıştır.⁵

Çok partili siyasi hayata geçiş denemeleri başarısız olmuş olsa da Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşundan 15 sene sonra yeniden bu amaç için çalışmalar olmuştur. 18 Temmuz 1945'te serbest meslek sahibi biri tarafından millî Kalkınma Partisi kurulmuştur.⁶ Böylelikle Türkiye çok partili siyasal hayata geçmiş ve dünya basınında büyük yankı uyandırmıştır. Bunun sebebi ise ilk kez Müslüman bir ülkenin çok partili bir hayata geçmesidir.⁷ Partinin kuruluş amacı, Türk geleneklerine uygun bir şekilde ilerlemek

¹ Avşar, B.Zakir/Emre Kaya, Elif (2012), 'Çok Partili Hayata Geçiş Sonrasında İlk Muhalefet Partisi: millî Kalkınma Partisi', Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt:13, Sayı:2, s. 116.

² Güneş, Tevsire (2012), 'Demokrat Parti Dönemi Atatürk İmajı', (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, s 11.

³ Budak, Muhsin Ertürk, (2017), 'Demokrat Parti Dönemi Türk-Balkan İlişkileri (1950-1960), (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, s. 1.

⁴ Dokuyan, Sabit, (2014), 'Çok Partili Hayata Geçişte Önemli Bir Adım: Demokrat Parti'nin Kuruluşu', Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 2, Sayı: 2, Haziran, s. 152.

⁵ Ozankaya, Özer, (1995), 'Cumhuriyet Çınarı', 1.Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s 350. ; Kocaman, Habip/Ceylan, Mustafa, (2018), 'Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Muhalefet Fırkası: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası', Yasama Dergisi, Sayı:34, s 13.

⁶ Şakir, Ziya (1947), 'Nuri Demirağ Kimdir?', 1.Baskı, İstanbul, Kenan Matbaası, s 3.

⁷ Duman, Sabit, (1990), 'Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası (1950-1960)', (Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, s 42.

ve halkın refah seviyesini arttırmayı hedeflemektir. Bu bağlamda gösterilen hassasiyet “İşret, oyun, iffetsizlik, eğrilik, tembellik ve zulumkârlıktan sakın”⁸ şeklinde bir sloganına dönüşmüştür.

Dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ise Millî Kalkınma Partisi’ni benimseyememiş ve bunun sebebi ise Nuri Demirağ’ın örf ve adetlere bağlı tutucu bir kimliğe sahip olmasından kaynaklandığı düşünülmüştür.⁹ Henüz yeni kurulmuş olmasına rağmen, parti içerisinde başlayan anlaşmazlıklar partinin siyasi hayatını da etkilemiş ve kurulduktan yaklaşık bir ay sonra kurucu üyelerinden Hüseyin Avni ulaş partiden ayrıldığını bildirmiştir.¹⁰

Türk siyasi hayatında pek bir varlık gösteremeyen Millî Kalkınma Partisi, 22 Mayıs 1958¹¹ tarihinde feshedilmiştir. Millî Kalkınma Partisi kurulmadan önce dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, ciddi anlamda bir muhalefet partisine ihtiyaç duyduklarını belirtmiş olmasına karşın Nuri Demirağ’ın kurduğu parti maalesef bu ihtiyacı giderememiştir.¹² Oysaki İsmet İnönü, henüz muhalefet partileri kurulmamışken TBMM’de yaptığı bir konuşmada çok partili siyasal hayata en kısa sürede geçilmesini söylemiş olmasına rağmen parti kurulmasına ilişkin gelen isteklere herhangi bir destek veya cevap vermemiştir.¹³

İsmet İnönü bu tutumunun yanı sıra kendi partisinden gelen muhalefet seslerini bastırmaya ve partiden uzaklaştırmaya çalışmıştır.¹⁴ Bunun en başında 14 Mayıs 1945 yılında TBMM de dönemin Tarım Bakanı Şevket Raşit Hatipoğlu’nun sunduğu Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu görüşülürken parti içinde muhalif sesler yükselmiştir.¹⁵ Yükselen bu sesler arasında Celal Bayar¹⁶, Adnan Menderes ve dönemin Başbakanı Şükrü Saraçoğlu

⁸ Dervişoğlu, Fatih (2007), ‘ M. Nuri Demirağ. Türkiye’nin Havacılık Efsanesi’, 4.Basım, İstanbul, Ötügen Neşriyat, s 165.

⁹ Akşin, Sina (1998), ‘Ana Çizgileriyle Türkiye’nin Yakın Tarihi’, 3. Baskı, Ankara, İmaj Yayınevi, s 225.

¹⁰ Müjdeci, Mustafa, “Türk Basınında millî Kalkınma Partisi”, (2005), Ekev Akademi Dergisi, Sayı: 25, s 225.

¹¹ Avşar, B.Zakir/Emre Kaya, Elif (2012), s. 125.

¹² Budak, Muhsin Ertürk (2017), s. 3.

¹³ Tetik, İdris (2015), ‘ Demokrat Partinin 1950-1960 Yılları Arasında Uyguladığı Siyasi Politikaların Türk Ekonomisine Yansımaları’, (Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, s. 27.

¹⁴ Tetik, İdris (2015), s. 28.

¹⁵ Balcı, Meral/ Karadeniz, Yeşim, (2018), ‘1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Tartışmalarının Siyasetteki Muhalif Oluşuma Etkisi ve Demokrat Parti’nin Kuruluşu’, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 57, s. 273.

¹⁶ Budak, Muhsin Ertürk (2017), s. 3.

sert bir dille tasarıya karşı çıktıklarını belirtmişlerdir.¹⁷ Beside İcra ise Demokrat Parti Tüzük ve Programı Demirkırat Alfabetisi adlı kitabında bu konu hakkında, Menderes'in 1944 yılında Toprak Reformu ile ilgili mecliste yaptığı konuşmayla, mecliste ilk devrimi yarattığını söylemektedir.¹⁸

Bütün eleştirilere rağmen, 14 Mayıs 1945'te görüşülmeye başlanan tasarı 11 Haziran 1945 günü kabul edilmiştir.¹⁹ Menderes ise TBMM'de yaptığı bir konuşmada Toprak Reformu ile ilgili şunları söylemiştir:

*“Toprak reformu için atacağımız adımların duygu coşkuluğuna kapılarak değil, yurdumuzun gerçeklerinin iyice ölçülüp tartılmasıyla varılacak sonuçlara göre hesaplanması, kanunun ileriye dönük ve tarımla ekonominin ileriye doğru gelişmelerini hesaba katan bir görüşe sahip olması gerektiği kanısındayım.”*²⁰

Menderes'in Çiftçiyi Topraklandırma Tasarısı mecliste görüşülürken birçok söz hakkı istemesi ve görüşülen tasarı ile ilgili olumsuz düşüncelerini sunması oldukça önemlidir. Menderes'in bu kanun ile ilgili mecliste yaptığı bir başka konuşması şu şekildedir:

“Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, Hükûmetin tasarısının beş senedir olgunlaştığı Tarım Bakanınca ifade olunmasına rağmen iyi bir hazırlık mahsulü değildir. Böyle bir kanunun tatbikini sağlayacak müesseselerin temelleri atılmamış, vasıtalara yaratılmamış, elamanlar yetiştirilememiş ve gereken teşkilâtın kurulması dahi derpiş edilmemiştir. Hükûmet tasarısının dayandığı mucip sebepler yerinde, değildir. Geçici Komisyonun hazırladığı metinle, Hükûmet tasarısının birçok hatalı ve zararlı hükümleri tadil edilmiş ve yurttaşa teminat verecek ve tatbikatı kolaylaştıracak birçok yeni hükümler ilâve olunmuştur. İkinci müzakereden sonra bazı maddelerin üçüncü defa müzakeresi usule ve İç tüzüğe aykırı olduğu gibi yapılan tadilâtta zararlı olmuştur. Tarım Bakanlığının Toprak Kanunu muvacehesinde on sene evvelki düşünürleriyle bugün hükûmetçe huzurunuzda getirilen tasarı arasında külli fark vardır. Vaktiyle Tarım Bakanlığı namına o raporu yazan Sayın Hatipoğlu, elimizdeki tasarımı hazırlayan Tarım Bakanı Hâtipoglu ile tezat

¹⁷ Budak, Muhsin Ertürk (2017), s. 29.

¹⁸ İcra, Beside (1992), 'Demokrat Parti Tüzük ve Programı Demirkırat Alfabetisi, 1.Baskı, Ankara, Güner Ofset, s. 234.

¹⁹ Resmî Gazete, S. 6032, 15 Haziran 1945

²⁰ TBMM, TD, D.VII, C. 18, 4. VI. 1945, s. 36.

hâlinededir. Onun için arkadaşlar, tasarının üçüncü müzakeresinde yapılan son değişikliklerin tashih edilmesi için tasarının tekrar Geçici Komisyona iadesini arz ve bu teklifimin kabulünü istirham ediyorum.”²¹

Adnan Menderes’in yaptığı bu konuşmalarda reforma muhalif olduğu anlaşılmaktadır. Toprak Reformuna muhalif olan sadece Menderes değil Cavit Oral, Refik Koraltan ve Emin Sazak da tasarımı eleştiren isimlerdendir. Adnan Menderes, Emin Sazak ve Refik Koraltan’ın eleştirileri sadece Toprak Reformuyla kalmamış hükûmetin ekonomi çalışmalarını da eleştirmişlerdir.²²

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu henüz görüşme aşamasındayken meclise bütçe kanun tasarısı gelmiş ve oylamaya sunulmuştur. Toprak reformunu şiddetle eleştiren vekiller bu sefer de bütçe kanunu oylamasında ret oyu kullanmıştır. 368 kabul ve 5 ret oyu verilmiştir.²³ Bütçe tasarısına gelen 5 oy, Çiftçiyi topraklandırma Kanunu’na karşı yapılan muhalif davranışın böylelikle CHP içinde bireysel olarak kalmayıp bir grup olarak ilerlemesini sağlamıştır. Tüm bu aleyhte konuşmalar ve verilen ret oylara rağmen bu tasarı meclisten 11 Haziran 1945’te meclisten geçmiştir.²⁴ Ayrıca mecliste yükselen bu sesler de CHP içinde muhalefet bir yapılanmanın olacağına işarettir.²⁵

2.1.1. Dörtlü Takrir Belgesinin Yayınlanması

Henüz Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu görüşülmeye devam ederken CHP’den yükselen bu muhalif sesler dört milletvekilinin etrafında toplanmaya başlamıştır. Muhalif tavırlarıyla öne çıkan bu milletvekilleri Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuad Köprülü’dür. Öne çıkan bu isimler, Çiftçiyi topraklandırma Kanunu ve bütçe görüşmeleri gibi iç siyasette yaşanan olaylar sırasında meclise “Dörtlü Takrir” adını verdikleri bir bildiriye sunmuştur.²⁶ Kars milletvekili Fuad Köprülü’nün evinde hazırlanan bu bildiri TBMM’ye sunulmuştur. 7 Haziran 1945’te sunulan bildiri, Türk siyasi hayatında

²¹ TBMM TD, D: VII, C: 7, 1945, s. 115.

²² Demirel, Ahmet (2014), ‘Tek Partinin İktidarı: Türkiye’de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)’, 1.Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, s. 309.

²³ Goloğlu, Mahmut (2013), ‘Demokrasiye Geçiş 1946-1950’, 1.Baskı, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, s. 27.

²⁴ BCA, Fon Kodu: 490.1.0.0, Yer No: 5.26.30.

²⁵ Albayrak, Mustafa (2004), ‘Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)’, 1.Baskı, İstanbul, Phoenix Yayınevi, s. 43.

²⁶ BCA, Fon Kodu: 30.11.1.0 Yer No: 53.315.4

önemli bir yer kaplamaktadır.²⁷ Meclise sunulan önergeyi Karpaz şu şekilde özetlemektedir:

“Tahririn giriş cümlesine bakıldığında demokrasiye inanmış ve Türk milletinin bunun olması ile refah ve mutluluğa ulaşacağından bahsedilmiştir. Bu cümleden yola çıkarak bildirinin amacını artık başka bir siyasi partiye ihtiyaç duyulduğunu belirtmektir.

Bu önerge ile hükûmetin istenilen siyasi partiye onay vermesi ve böylelikle kurulacak bir siyasi parti ile Türkiye Cumhuriyeti çok partili siyasi bir hayata geçiş yapacaktı. Dörtlü Tahrir 'in içeriğinde özellikle Atatürk'ün yaptığı demokratik anayasanın ne kadar önemli olduğu vurgulanmaktadır.”²⁸

Ayrıca, II. Dünya Savaşı sonrasında önem kazanan demokratik olayların ülkemizde CHP hükûmeti yüzünden yeterince gelişemediği, buna kanıt olarak CHP parti tüzüğündeki bazı demokratik olmayan maddelerin gösterilmesi, anayasamızda geçen demokratik ibaresinin siyasi yapımızda da uygulanabilir olması gibi sorunlar tahrirde dile getirilmiştir.²⁹ Özet olarak Dörtlü Tahrir belgesinde siyasal hakların ve özgürlüğün genişletilmesi ana tema olmuştur.³⁰

Tahririn ana temasını oluşturan özgürlük ilkesi, kurulacak olan Demokrat Parti'nin temel amaç ve siyasi stratejisini oluşturacaktır.³¹ Dörtlü Tahrir'in ismi önergeyi sunan dört kişiden gelmektedir. TBMM'ye sunulan bu önerge CHP tarafından şaşkınlıkla karşılanmış ve büyük tepki toplamıştır. Adeta bir yıldırım gibi gündeme düşen ve CHP'yi eleştiren yeni bir parti kurulacağını sinyalini veren bu belge, mecliste uzun süre görüşülmüş hatta tahriri sunan milletvekillerine hakaret edilmiş ve bu milletvekilleri ne yazık ki hırpalanmışlardır. Sonuç olarak önergeyi sunan milletvekilleri dışında kimse kabul oyu kullanmamıştır. Oylama sonrasında Dörtlü Tahrir Belgesi reddedilmiştir. Tahririn

²⁷ Aydemir, Şefket Süreyya, (1979), 'Menderes'in Dramı', 1.Baskı, İstanbul, Remzi Kitabevi, s. 167.

²⁸ Karpaz, Kemal H (2010), 'Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset', 1.Baskı, İstanbul, Timaş Yayınları, s. 230.

²⁹ Ertunç, Ahmet Cemil (2004), 'Cumhuriyetin Tarihi', 1.Baskı, İstanbul, Beta Basım, s. 362. ; Demir, Şerif (2009), 'Türk Siyasi Tarihinde Adnan Menderes (1930–1960)', (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, s. 51. ; Altaş, Sedat (2011), 'Çarıkli Demokrasi Demokrat Parti'nin İktidar Mücadelesi', 1.Baskı, İstanbul, İkinci Adam Yayınları, s. 30.

³⁰ Us, Asım (2012), '1930-1950 Hatıra Notları', 1.Baskı, İstanbul, Babil Kitabevi, s. 652.

³¹ Burçak, Rıfki Salim (1979), 'Türkiye'de Demokrasi'ye Geçiş 1945-1950', 1.Baskı, Ankara, Olgaç Matbaası, s. 241.

reddedilmesi sonrası bunu meclise sunan milletvekillerinin parti içinde durumları kötüleşmiştir.³²

Dörtlü Takrir'in sunulması sadece meclis içinde gündem olmamış bu önerge medyaya da yansımıştır. Takrir'i sunan dört milletvekili CHP içinde huzursuzluğa neden olmuş ve tepki toplamıştır. Önergeyi hazırlayan milletvekillerinin durumu parti içinde gittikçe daha sıkıntılı bir hâle gelmiştir. Gözleri kendi üzerlerine çeken dört milletvekiline dönemin Cumhurbaşkanı olan İsmet İnönü, parti içinde muhalefet yapmaya çalışmalarına bir konuşmasında *"Bunu parti içinde yapmasınlar"*³³ demiştir.

İsmet İnönü'nün bu cevabından da anlaşılacağı üzere CHP kendi içinde muhalefet yapılmasına izin vermeyecekti. İnönü'nün bu söylemine karşılık Celal Bayar, meclise sundukları belge ile yeni bir parti kurma niyetinde olmadıklarını, sadece CHP içinde bazı değişiklikler ve yenilikler yapılmasını istediğini belirtmiştir.³⁴ Bayar'ın tüm yeni bir parti kurmak istemedikleri söylemine rağmen CHP buna inanmamış ve parti içinde mimlenmiş olan dört milletvekiline gösterilen tepkiler sürmüştür.

İnönü ise bu milletvekillerine *"Çıksınlar karşımıza geçsinler, teşkilatlarını kursunlar ve ayrı bir parti olarak mücadeleye girişsinler"*³⁵ diyerek tepkisini dile getirmiştir. Parti içindeki sıkıntı durumlardan sonra Takrir'i veren milletvekilleri organize olmaya başlamıştır. Adnan Menderes ve Fuad Köprülü bazı gazete ve dergilerde muhalif yazılar yazıp devleti ve CHP'nin tutumunu eleştirmişlerdir. Özellikle Vatan gazetesindeki yazılarından dolayı CHP Divanı toplantı yapmaya karar vermişlerdir. Muhalif içerikli yazıların içeriğinde genelde CHP hükûmetinin demokratik olmayan hükümleri, insan hak ve özgürlüklerinin kısıtlanmaması ve baskı rejiminin kalkması gibi konular işlenmiştir.³⁶ Aynı partiden olan milletvekillerinin farklı gazetelerde birbirlerini suçlamaları meclis

³² BCA, Fon Kodu: 30.1.0.0, Yer No: 65.403.16; Bayar, Celal (1986), 'Başvekilim Adnan Menderes', 1.Baskı, İstanbul, Aile ve Kültür Kitaplığı Yayınları, s. 33-34.

³³ Toker, Metin(1970), 'Tek Partiden Çok Partiye', 1.Baskı, İstanbul, Bilgi Yayınevi, s. 91. ; Ünal, Oğuz (1994), 'Türkiye'de Demokrasinin Doğuşu', 1.Baskı, İstanbul, milliyet Yayınevi, s. 207.

³⁴ Timur, Taner (1991), 'Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş', 1.Baskı, İstanbul, İmge Kitabevi Yayınları, s. 14.

³⁵ Timur, Taner (1991), s. 91. ; Cumhuriyet Ansiklopedisi, c. II, s. 74. ; Akın, Fatih (1999), 'Türkiye'de Azınlık Politikaları 6/7 Eylül 1955 Olayları', (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, s. 55.

³⁶ Şahin, Enis/Tunç, Bilal (2015), 'Demokrat Parti'nin Kuruluş Süreci ve DP-CHP Siyasî Mücadelesi (1945-1947)', Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi, Cilt: 1 Sayı:2, s. 40. ; Eroğul, Cem (2017), 'Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi', 1.Baskı, İstanbul, Yordam Kitap, s.29. ; Yücel, M. Serhan (2001), 'Demokrat Parti', 1.Baskı, İstanbul, Ülke Kitapları, s. 49.

koridorlarında yankılar uyandırmıştır. Bu olaylar sonrası Takrir üyelerine karşı mecliste hava çok sertleşmiştir.³⁷

21 Eylül 1945 yılında toplanan CHP Divanı, Adnan Menderes ve Fuad Köprülü'yü partiden ihraç etmişlerdir.³⁸ İhraç edilen bu isimler medyada da yankı uyandırmıştır. Partiden ihraç edilen bu iki ismin ihraç sebepleri olarak gazete ve dergilerde yazdıkları muhalif yazılar gösterilmiştir. Basında ise *“İhraç kararının sebebi: İki milletvekilinin hareket ve faaliyetleri, Partinin hareket ve faaliyetlerine zıt görüldü”* ifadeleri yer almıştır.³⁹ CHP Genel Başkanlığı tarafından yayınlanan, Menderes ve Köprülü'nün partiden ihraç edildiğine dair resmi bildiri ise şöyledir:

*“CHP Genel Başkanlık Divanı, 21 Eylül Cuma günü saat 17’de Genel Başkan Vekili Başbakan Şükrü Saraçoğlu başkanlığında toplanarak bütün belgeleri gözden geçirdikten sonra Aydın Milletvekili Adnan Menderes ile Kars Milletvekili Fuad Köprülü’nün karakter ve faaliyetlerini, CHP’nin hareket ve faaliyetlerine zıt gördüğünden bu iki milletvekillerinin CHP ile olan ilgililerinin kesilmesine oy birliği ile karar vermiş ve bu karar onanmıştır.”*⁴⁰

Menderes ve Köprülü'nün ihracından bir süre sonra Takrir'i hazırlayan milletvekillerinden olan Refik Koraltan da partiden ihraç edilmiştir. Koraltan'ın ihraç sebebi ise Vatan gazetesine arkadaşlarının ihracı sonrası yaptığı açıklamada, ihraç edilen milletvekilleri ile aynı fikirde olduğunu ve yapılan bu ihracın parti tüzüğünde de bir dayanağı olmadığını belirtmiş olmasıdır.⁴¹ Celal Bayar ise takriri veren üç arkadaşının partiden ihraçlarına tepki göstermiş ve önce milletvekilliğinden, bir süre sonra da CHP'den istifa etmiştir.⁴² İstifasını ise meclise gönderdiği mektupta şu sözler ile yapmıştır:

³⁷ Bayar, Celal (1986), s. 35.

³⁸ Erer, Tekin (1963), ‘Türkiye’de Parti Kavgaları’, 1.Baskı, İstanbul, Ticaret Postası Matbaası, s. 228.

³⁹ Turan Selma (1997), ‘Çok Partili Yaşama Geçişin Basına Yansıması Demokrat Partinin Kuruluşu’, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, s. 66. ; Bayar, Celal (1986), s. 39.

⁴⁰ Bayar, Celal (1986), s. 36.

⁴¹ Vatan, 2 Ekim 1945

⁴² Bayar, Celal (1986), s. 47.

“Büyük Millet Meclisi Yüksek Başkanlığına

İzmir milletvekilliğinden istifa ettiğimi arz eder, bilvesile saygılarımı sunarım.

Celal Bayar”⁴³

Sonuç olarak tavrı meclise sunan dört milletvekilinin yolları CHP’den ayrılmış ve yaşanan tüm bu gelişmeler de yeni bir partinin kurulacağını göstergesi olmuştur.

2.2. Demokrat Parti’nin Kuruluşu

CHP’den ihraç edilen ve istifa eden dört milletvekili Dörtlü Tavrı’ı hazırlayarak beraber hareket etmiştir. Tavrı sonrası yaşanan bu olumsuz gelişmeler ile ismi geçen milletvekillerinin yeni bir partiyle birlikte yol alacak olmalarını anlamak mümkündür. Medyada da bu düşünce tarzında haberler yapılmış ve yeni bir parti kurulacak mı soruları yer almıştır. Yapılan haberler ve yazılan yazılarda genellikle kurulacak olan bu yeni partiye olumlu bakılmış⁴⁴ ve Vatan gazetesinde yazdıkları yazılar yüzünden CHP’den ihraç edilen milletvekilleri hem halk hem medya tarafından destek almışlardır.

İstifa eden İzmir Milletvekili Celal Bayar ile farklı tarihlerde partiden ihraç edilen Kars Milletvekili Fuad Köprülü, Aydın Milletvekili Adnan Menderes ve İçel Milletvekili Refik Koraltan; katıldıkları toplantılarda, gittikleri yerlerde ve medyada ilgi ile karşılanmışlardır. Halkın ve medyanın kurulacak yeni partiye ilgisi büyüktür. Gösterilen ilgiye ve yeni parti kurulacak mı sorularına Celal Bayar yaptığı bir açıklamada şunları söylemiştir:

“Siyasi partiyi kuracağız, bu muhakkaktır. Parti’nin kuruluşuna hükümetçe müsaade edilip edilmeyeceği, partinin ne isim alacağı hakkında suallerinize kısaca söyleyeyim ki, iş henüz bu raddeye gelmiş değildir. Bu suallerinize cevap verebilmeliğim için birkaç gün daha sabırlı olmanızı rica edeceğim.”⁴⁵

Celal Bayar’ın yaptığı bu açıklama ile yeni bir parti kuruluş aşamasındaydı ve ismi henüz belli değildi. Basında fazlaca yer alan yeni partinin kuruluyor haberlerinde,

⁴³ Vatan, 27 Eylül 1945

⁴⁴ Koçak, Cemil (2003), ‘Türkiye’de millî Şef Dönemi (1938-1945) Cilt 2’ , 1.Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, s. 559.

⁴⁵ Anadolu, 3 Aralık 1945.

kurulacak partinin isim tahminleri de vardı. Bu tahminler ise kurulacak olan yeni partinin; millî Demokrat Parti, Köylü ve Çiftçinin Partisi, millî Demokratik Parti gibi adları alacağı konuşulmuştur. Ancak kurulacak olan partinin CHP ile hiçbir bağlantısı olmadığını belirtmek için halk kelimesinin parti isminde olmamasına karar verilmiştir.⁴⁶

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ise 1 Kasım 1945 yılında yaptığı bir meclis konuşmasında ise yeni bir parti kuruluyor haberlerine hitaben şu sözleri söylemiştir:

*“Bizim tek eksiğimiz hükûmet partisinin karşısında bir parti bulunmamasıdır. Bu yolda geçmiş tecrübeler vardı. Hatta iktidarda bulunanlar tarafından teşvik olunarak teşebbüse girişilmiştir. İki defa memlekette çıkan tepkiler karşısında teşebbüsün muvaffak olmaması bir talihsizliktir. Fakat memleketin ihtiyaçları sevgiyle, hürriyet ve demokrasi havasının tabii işlemesi sayesinde başka siyasi partinin de kurulması mümkün olacaktır.”*⁴⁷

İsmet İnönü’nün kurulacak olan bu yeni partiyi desteklemesinin sebebi ihraç edilen milletvekilleri yüzünden CHP’ye karşı halk tarafından başlayan nefretin azalacağını umuyor olmasıydı.⁴⁸ İnönü’nün yaptığı açıklamalardan birleşen Takrir milletvekilleri parti kurma çalışmalarını daha da hızlandırır.⁴⁹ Zaten CHP’den ihraç edildikleri ilk günden itibaren yeni bir parti kurma fikri bu vekiller arasında konuşulmuştur.⁵⁰

Yeni bir partinin kuruluyor oluşuna Celal Bayar’ın yakinen tanıdığı bir dostu kendisini bu konu hakkında uyarı ve telkinlerde bulunmalarını bir açıklamasında dile getirmiştir. Kendisini uyaranlardan biri yakın dostlarından biri olan Hüseyin Cahit Yalçın’dır.⁵¹ Bayar, Yalçın’ın kendisine yazdıklarını şöyle özetlemektedir:

“Birçok eski dostlarımdan, bu konuda ikazlar alıyordum. Bu dostlar parti kurmaktan kaçınmamı tavsiye ediyorlardı... Hüseyin Cahit Yalçın, bana gönderdiği bir mektubunda, bir parti kurmak üzere olduğunu gazetelerden öğrendiğini yazıyor ve günün şartları üzerinde durup, derin düşüncelerini sayıp döktükten sonra, “Daha barış gelmemiştir,

⁴⁶ Ağaoğlu, Samet (1972), ‘Demokrat Parti’nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri Bir Soru’, 1.Baskı, İstanbul, Baha Matbaası, s. 87.

⁴⁷ Cumhuriyet, 2 Kasım 1945.

⁴⁸ Kongar, Emre (2016), ‘21. Yüzyılda Türkiye/2000’li Yıllarda Türkiye’nin Toplumsal Yapısı’, 1.Baskı, İstanbul, Remzi Kitabevi, s. 192.

⁴⁹ Sarı, Halil (1995), ‘2. Dünya Savaşı Türkiye’si ve Demokrat Parti’nin Doğuşu’, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, s. 55.

⁵⁰ Bayar, Celal (1986), s. 37

⁵¹ Age. s. 37.

memleket, ateş ve kan içine düşebilir. Bu takdirde partinizin durumu ne olacaktır? Bence parti kurmak için zaman erkendir ve bundan vazgeçin” diyerek bana parti kurmaktan kaçınmamı, eski bir İttihatçı olarak tavsiye ediyordu. Ben Hüseyin Cahit’e bir cevap yazdım... Bu mektubumda memleketin ve dünyanın şartlarını kendi açımdan yorumladıktan sonra Türkiye’de sağlam bir ikinci parti kurulmasının zaruretlerini anlattım ve dedim ki: “Biz partiyi kuracağız. Kendimize güveniyoruz. Millete sonsuz bir itimadımız var. Memleketin başına bir savaş afeti gelecektse o zaman kendimizi ilk ateşe atacak olanlar da biz olacağız. Bundan emin olunuz.”⁵²

Celal Bayar’ın bu açıklamasından da anlaşılacağı üzere yeni bir parti kuruluyor iddiası artık iddia olmaktan çıkmış, netlik kazanmıştır. Yapılan yoğun görüşme ve çalışmalar sonrası partinin kurulduğu açıklamasını halk ve medya büyük bir heyecan ile beklemekteydi. Parti ile ilgili çalışmalar tamamlandıktan sonra Celal Bayar, nezaketen Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile görüşmek istemiştir. İnönü bu görüşmeyi kabul edip kendisini köşkte ağırlamıştır.

Bu görüşmede Bayar, İnönü’ye parti tüzük ve programını anlatır. Bayar ve İnönü arasında geçen görüşmede, kurulacak parti öncesi İnönü’nün onayı almak istenildiği düşünülmüştür. Buna sebep olan görüşmedeki konuşma şu şekildedir:

“- İnönü: Terakkiperver ’de olduğu gibi “itikadat-ı diniyeye biz riayetskârız” diye madde var mı?

- Bayar: Hayır Paşam! Laikliğin dinsizlik olmadığı var.

- İnönü: Ziyarı yok. Köy Enstitüleriyle, ilkokul seferberliğiyle uğraşacak mısınız?

- Bayar: Hayır.

- İnönü: Dış politikada ayrılık var mı?

- Bayar: Yok.

- İnönü: O hâlde tamam.”⁵³

⁵² Age. s. 37-38.

⁵³ Toker, Metin(1970), s. 113.

Bu görüşme ile basında çıkan söylentilere cevap vererek bir partinin kolay meydana gelmediğini söyler.⁵⁴ Yapılan bu görüşmeden kısa bir süre sonra, 7 Ocak 1946'da Refik Koraltan bizzat kendisi giderek parti kuruluş dilekçesini dönemin İç İşleri Bakanı Hilmi Uyar'a vermiştir.⁵⁵ Dilekçenin verilışinden çok kısa bir süre sonra kabul edilmiş ve böylece 7 Ocak 1946 tarihinde Demokrat Parti kurulmuş olur. Demokrat Parti, kuruluşuyla Türkiye'deki tek partili yönetim dönemini resmen sona erdirmiştir.⁵⁶ Yeni partinin kuruluş sırasında basında ismi ile çıkan haberlere Bayar 7 Ocak 1946'da basına yaptığı açıklamada kurdukları partinin ismi "Demokrat Parti" olmasına karar verdiklerini belirtir.⁵⁷ Partiye ismini veren kişi ise o dönem basında tek parti iktidarına karşı yazdıklarıyla dikkat çeken Ahmet Emin Yalman'dır.⁵⁸

Partinin kurulduğu günden bir gün sonra basın çağırılarak bir toplantı düzenlenmiş, bu toplantıda parti tüzük ve programı tanıtılmıştır. Kurulan bu yeni muhalefet partisinin parti programı iki ana bölüm⁵⁹ 47 tüzüğü ve 85 maddeden oluşmaktadır.⁶⁰ Ayrıca toplantıda bir gazetecinin partinin sağ-sol ile ilgili hangi taraftan olduğu sorusuna Bayar şu şekilde cevap vermiştir:⁶¹

*"-Demokrattır! Programımızı inceleyiniz, orada yerimizi bulacaksınız. Siz halk partisinin yerini bulun, biz Demokrat Partinin, onun neresinde olduğunu gösterelim."*⁶²

Ayrıca Adnan Menderes ise partinin kurulduğu gün yaptığı bir açıklamada şunları söylemiştir:

"Bugün Demokrat Parti resmen kuruldu. Şimdi Türk siyasi hayatında yepyeni bir sahife açılıyor. Bu tarih, gelecek kuşaklar için asla unutulmayacak bir kilometre taşı olacak. Artık tek parti-tek şef sisteminin egemenliği, yalnız devlet hayatımızın dar kalıpları

⁵⁴ Vatan, 28 Aralık 1945

⁵⁵ Toker, Metin(1970), s. 113. ; Bayar, Celal (1986), s. 47.

⁵⁶ Bakan, Selahattin/Özdemir, Hakan (2013), 'Türkiye'de 1946-1960 Dönemi İktidar-Muhalefet İlişkileri: Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Demokrat Parti (DP)'ye Karşı', C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt; 14, Sayı; 1, s. 373.

⁵⁷ Vatan, 05 Ocak 1946

⁵⁸ Yalman, Ahmet Emin (1970), 'Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim C IV', 1.Baskı, İstanbul, Yenilik Yayınevi, s. 4. ; Bayar, Celal (1986), s. 48.

⁵⁹ Dokuyan, Sabit, (2014), s. 161

⁶⁰ Ercan, Zühal(2013), 'Demokrat Parti ile İlgili Bibliyografya Çalışması (1945-1961)', (Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, s. 8. ; Bayar, Celal (1986), s. 48.

⁶¹ Birand, Mehmet Ali/Dündar, Can/Çaplı, Bülent(1991), 'Demirkırat Bir Demokrasinin Doğuşu', 1.Baskı, İstanbul, milliyet Yayınları, s. 32.

⁶² Bayar, Celal (1986), s. 48

arasından çıkmakla kalmayacak; aynı zamanda, milletimiz yıllarca özlemini çektiği demokrasinin en ufuklarından özgürce nasibini alacak. Ülkemizin kalkınmaya, ekonomik açıdan gelişmeye ihtiyacı var. Demokrasi ve kalkınma hamleleri Demokrat Parti'nin iki temel felsefesi olacak. Kurucusu olduğum bu partinin, politik hayatımızda sonsuza kadar devam edeceğini ümit etmek istiyorum. Bizden sonra bu partinin başına geçecek yöneticilerin, 1946 ruhunu daima hafızalarda canlı ve uyanık tutmaları en samimi dileğimdir.”⁶³

Parti kurulmasında yoğun çalışması ve diğer parti üyelerinin istekleri doğrultusunda Celal Bayar partiye genel başkan seçilmiştir.

Kurulan yeni parti büyük kitleler tarafından sevgi ile karşılanmıştır. Medyada da bu muhalefet partisine sıkça yer vermiş ve olumlu haberler yapmıştır. Medyada yer alan olumlu haberler sadece ülke sınırları içinde kalmayıp, sınırları aşarak yurt dışı basınında da yer almıştır. Yer aldığı basın kuruluşları şu şekildedir; “Times, Manchester Guardian, Paris, Roma”⁶⁴

Paris gazetesinde Türkiye’de Demokrat Parti adını taşıyan yeni bir muhalefet partisinin kurulduğu ve bu partiyi kuran kişinin Atatürk’ün de yakın dostu olan Celal Bayar olduğu belirtilmiştir.⁶⁵

Halk tarafından kısa sürede sevilen partinin taraftar toplamasının en büyük sebeplerinden biri ise halkın içinden meydana gelmiş olmasıydı. Ayrıca o dönem henüz demokrat kelimesinin manasını tam bilmeyen halk, partiye “Demirkırat” demeye başlamıştır.⁶⁶ Halk tarafından bu denli desteklenmesini, Demokrat Parti ile siyaset hayatına başlayan Samet Ağaoğlu şöyle açıklamaktadır:

“Demokrat Parti, şehirlerin büyük iş adamları ve nüfuzlu aydınlarından ilçelerin eşrafına, büyük toprak sahiplerine kadar halkı maddi manevi baskı altında tutanların teşkilatı hâline gelmiş ve devleti totaliter bir sistemle idareye almış Cumhuriyet Halk Partisi’ne karşı köylü, işçi, esnaf, yeni fikir ve görüşlerin etkisi altında genç aydınlar ve

⁶³ Taşkın, Tuna(2002), ‘Adnan Menderes’in Günlüğü’, 1.Baskı, İstanbul, Şule Yayınları, s. 15.

⁶⁴ Ercan, Zühal(2013), s. 7.

⁶⁵ Erer, Tekin (1963), s. 232. ; Albayrak, Mustafa (2004), s. 60.

⁶⁶ Karpaz Kemal H. (2008), ‘Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller’, 1.Baskı, Ankara, İmge Kitapevi, s. 256. ; Birand, Mehmet Ali/Dündar, Can/Çaplı, Bülent(1991), s. 25. ; Aydemir, Şefket Süreyya, (1979), s. 127.

bunların aralarında Halk Partisi'nden çeşitli nedenlerle ayrılanların el ele bir ayaklanması olarak doğmuştur."⁶⁷

Demokrat Parti sadece halkın partisi değil CHP'den ayrılanların da partisi olmuştur. Çünkü Demokrat Partinin ilk hedefi demokratikleşmedir.⁶⁸ Ancak kendisinden ayrılanlar ve halk tarafından kurulmasından kısa bir sonra bu kadar desteklendiğini anlayan CHP, bu durumdan rahatsız olmuştur. Demokrat Parti ise kurulduktan hemen sonra teşkilatlanmaya başlamıştır. İlk yapılanmalar Ankara ve İstanbul'da olmuştur.

Ancak DP'nin henüz teşkilatlanması tamamlanmadan CHP, daha çok kitleye ulaşmamaları için yeni seçim kanunu çıkarmıştır. CHP tarafından çıkarılan bu kanun DP'nin kısa sürede bu kadar çok destekçi toplamasında tedirgin olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁹ Amaç seçimleri erken tarihe çekerek DP'yi seçim hazırlığını tamamlamadan kendisini bir seçimin ortasında bulmasıydı. Bu kanuna göre, illerde en fazla oy alan parti, ildeki bütün milletvekillerini kendi partisinden çıkarır, bir farkla kaybetse bile hiçbir milletvekili çıkaramayacaktı. Ayrıca seçimdeki kullanılan oy pusulaları sayıldıktan sonra yakılması kuralı da getirilmiştir.⁷⁰ Yani 1946 seçimleri açık oy gizli tasnif şeklinde olacaktır.⁷¹ Ancak Halk tarafından bu haksız seçime tepkiler yağmıştır.⁷² Bu haber sadece halka şok etkisi yaratmamış basında da yapılan haberler ile aynı etkiyi yarattığı görülmüştür.

Basına şimşek gibi düşen bu kanun büyük yankı uyandırmıştır. DP'nin kurucu üyelerinden olan Fuad Köprülü ise seçimlerin öne alınması ile ilgili şu açıklamalarda bulunmuştur:

"Demokrat Parti'nin gelişmesi karşısında Hükûmet kanuni ve demokratik olmayan usullere başvurmaktadır. Polis ve jandarma dahil olmak üzere hükûmet makamları birçok Anadolu şehirlerinde Demokrat Parti'nin kuruluş faaliyetine engel olmaktadır. Halk Partisi kurultayında orduya mesaj gönderilmiştir. Hâlbuki partilerin ordu ile ne alakaları

⁶⁷ Ağaoğlu, Samet(2016), 'Arkadaşım Menderes', 1.Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, s. 55.

⁶⁸ Akşin, Sina (1998), s. 226.

⁶⁹ Aslan, Emel (2014), 'Türkiye'nin İç Siyasetinde Demokrat Parti (1950-1960)', (Yüksek Lisans Tezi), Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 16.

⁷⁰ Taşyürek, Muzaffer(2009), 'Adnan Menderes', 1.Baskı, İstanbul, Anonim Yayıncılık, s. 40.

⁷¹ İcra, Beside (1992), s. 15.

⁷² Age s. 15.

vardır? Siyasi partiler top ve üniformadan uzak kalmalıdır. Biz parti kuvvetini halktan değil, ordudan temin etmeye kalkışırlarsa bunun neticesi demokrasinin aleyhine olur.”⁷³

Seçimlere hazırlıksız olan ve kurulmasının hemen üstünden böyle bir seçimle karşı karşıya kalan Demokrat Parti, strateji olarak Meraşal Fevzi Çakmak’ı bağımsız aday olarak göstermiştir.⁷⁴ Zira Fevzi Çakmak saygı ve sevgi duyulan biriydi. Ayrıca DP, yerel seçimlere katılmama kararı alarak CHP’nin bu tutumunu protesto etmiştir. Bu protesto DP’nin yayımladığı seçim bildirisinde görülmektedir. Bu bildiride teşkilatlanmaları henüz tamamlanmadan öne çekilen belediye seçimlerine katılmayacaklarını ve CHP’nin bu yaptığının yasa dışı bir baskı olduğundan bahsediliyordu.⁷⁵

DP’nin tüm itirazlarına rağmen seçimin öne alınması kabul edilmiş ve Türkiye tarihinde bir ilk olan çok partili bir seçim gerçekleştirilmiştir. İnönü ise bu konu hakkında toplantıya çağırdıkları Halk Partisi Kurultayı’nda sert bir nutuk vermiştir. Bu nutukta seçimlerin öne alınacağını söyledikten sonra sözlerine şu şekilde devam etmiştir:

“Son zamanlarda bazı memleketlerde seçime iştirak etmeme taktiği görülmüştür. Bunun maaşı, yabancı devletlere karşı, memleketin iç idaresini itham etmektir. Kendi iç idareimizi, yabancı devletlere karşı kötüleme teşebbüsünü, Türkiye denilen memlekette vatandaşların hoş görmeyeceklerinden eminim.”⁷⁶

Yapılan bu seçimin kazananı büyük bir farkla CHP olmuştur. Demokrat Parti bu seçimlere katılmama kararı almasına karşın genel seçimler olan milletvekili seçimlerine katılacağını bildirmiştir.⁷⁷

CHP’nin seçimi öne çekmesiyle DP kurulduğunda belirttikleri memnuniyet sözlerini yalanlamış oldu. Aksine kısa sürede çok fazla sevilen ve taraftarı olan bu partiden rahatsız olmuş ve seçimleri öne alarak baskı oluşturup seçimde büyük bir farkla DP’yi yenmiştir. Ayrıca bu durumu protesto ettiğini açıklayıp seçimlere katılmayan DP’yi Hükûmet, yasalar

⁷³ Fersoy, Orhan Cemal (1971), ‘Bir Devre Adını Veren Başbakan Adnan Menderes’, 1.Baskı, İstanbul, Hun Yayınları, s. 134.

⁷⁴ Kırkpınar Leyla (2002), ‘Demokrat Parti ve Muhalefet Stratejisi’, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, Sayı:1, s. 94.

⁷⁵ BCA, Fon Kodu: 30.1.0.0 Yer No: 44.257.1; Bayar, Celal (1986), s. 53.

⁷⁶ Bayar, Celal (1986), s. 54.

⁷⁷ Age s. 56.

gereğince yeni kurulan bu muhalefet partisini kapatabilecek yetkileri olduğunu söyleyerek açıkça tehdit etmiştir.⁷⁸

21 Temmuz 1946'da yapılan genel seçimleri milletvekilleri dağılım oranlarına bakıldığında ise, CHP %85 oranla 393 milletvekili, DP %12,5 oranla 65 milletvekili ve bağımsızların %1,2 oranla 7 milletvekili ile meclise girmiştir. Seçim sonuçlarına şaşırın DP ve halk, sonuçlara tepki göstermiştir. Halk seçimlerde hile olduğunu düşünmüştür.⁷⁹ Demokrat Parti, CHP'yi seçimlerde hile yaptığını iddia ediyor, CHP ise DP'nin yaptığı iddiaları kabul etmiyor yenilgiyi hazmedemediklerini söylüyordu.⁸⁰ Demokrat Parti bu sonuçlara itiraz etmiş olmasına rağmen herhangi bir sonuç elde edememiştir.

Seçimlerin ileri alınmasıyla ilgili Adnan Menderes, İnönü'nün daha önceden söylediği *“Tek dereceli olmasını dilediğimiz 1947 seçiminde, milletin çoklukla vereceği oylar gelecek iktidarı tayin edecektir.”*⁸¹ Sözlerini hatırlatıp, seçimlerin 1947 yılında yapılmasını planladıklarını ancak DP'nin gücünden çekindikleri için seçimi öne aldıklarını söylemiştir. Ancak İnönü, seçimlerin ileri alınmasını şöyle açıklamıştır:

*“Seçimi tabii olarak 1947 yılı içinde düşünüyorduk. Dış ve iç politika gerekleri memleket idaresini bir an evvel kararlı kılmak mecburiyetini gösterdi. Çünkü dünyanın hâli, geçen sene tahmin ettiğimizden çok daha bulanık ve karanlık olarak uzun bir sürünceme yolunu tutmuştur. Ne gibi ihtimaller karşısında kalacağımızı bilmiyoruz. Gelecek sene bu ihtimalleri, temsil müddeti bitmiş bir meclisle karşılamak istemiyoruz. Bu seneden beri memleket içinde de büyük meclisin otoritesi üzerinde saygılı olmayan tartışmalar olmuştur. İçeride ve dışarıda olan iç politika, otoritesinden şüphe edilen bir meclisle yürütülemez.”*⁸²

Adnan Menderes ise mecliste yaptığı bir konuşmasında, seçimlerin ileri alınmasının sebebinin kış aylarında yapılamayacağı iddiası olduğunu ancak bu sebebin bir bahane olarak kullanıldığını yaz ayına çekilmesinin yeni kurulan partilerine birkaç ay dahi süre verilmeyip yapılmasına müsaade edilmeme olduğunu söylemiştir. Çünkü sunulan sebebi

⁷⁸ Bakan, Selahaddin/ Özdemir, Hakan (2013), “Türkiye’de 1946-1960 Dönemi İktidar Muhalefet İlişkileri: Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Demokrat Parti’ye Karşı”, Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Sayı: 14 (1), s. 378.

⁷⁹ Tetik, İdris (2015), s. 36.

⁸⁰ Burçak, Rıfkı Salim (1979), s. 74.

⁸¹ TBMM TD, Dönem: 7, C: II 29 Nisan 1946, s. 216.

⁸² Öner, Kenan (1948), ‘Siyasi Hatıralarım ve Bizde Demokrasi’, 1.Baskı, İstanbul, Osmanbey Matbaası, s. 38.

ise kış ayında halkın oy kullanmaya gidemeyeceği idi ancak Menderes bu tezi yaz aylarında ise milletin tarlada bahçede çalıştığı yine oy kullanmaya gidemeyeceği ifadeleriyle çürütmüştür.⁸³

Celal Bayar ise seçimin ileri alınmasına ve bu konuda İnönü'nün yaptığı açıklamalara şu şekilde cevap vermiştir:

*“Ne memleketimizin iç durumunda, ne de dünya siyasi vaziyetinde seçimleri öne almak için bir sebep mevcut değilken, belediye seçimlerinin öne alınması... Demokrat Parti genel kurulunda derin bir teessürle karşılanmıştır. Umumi efkarın daha ilk günden sezmiş olduğu gibi artık anlaşılıyor ki, Halk Partisi, Demokrat Parti'nin inkişafını durdurmak ve muhalif partiler şeklen mevcut olsalar dahi, bir devir daha siyasi hayatta fiilen tek kalmak hedefini gütmektedir.”*⁸⁴

Çünkü seçimlerin ileri alınmasıyla henüz teşkilatlanmasını tamamlamayan DP'nin seçimleri kaybedeceği belliydi. Henüz kurulmasının üzerinden birkaç ay geçmesinden sonra normalde 1 yıl sonra yapılması kararlaştırılan seçim öne çekilmiş ve 1946 Temmuz'a alınmıştır. Parti üyelerinin de yaptığı açıklamalardan anlaşılacağı üzere DP'yi erken seçim ile bitirmek istenmiştir. CHP, erken seçim kanununu DP'ye karşı bir avantaj olarak görmüştür.⁸⁵

Seçim sonuçlarından sonra DP bir bildiri dağıtmıştır. Bu bildiride DP'nin seçimlere katılmayışi halk tarafından anlayışla karşılandığı, seçime katılmama kararına halkın da sandıklara gitme oranlarının düşmesiyle kendilerini desteklediklerini ve bu desteğe minnettar olduklarından bahsedilmiştir.⁸⁶

Ayrıca seçim sonrasında DP, İnönü'ye itiraz mektubu da göndermiştir. Bu mektupta seçime hile karıştığı dile getirilmiştir.⁸⁷ Demokrat Parti yaşadıkları haksızlığı basın yolu ile medyaya da anlatmıştır. Celal Bayar basına bir protesto yazısı yazmıştır. Bu yazıyı yayınlayan gazetelerden olan Yeni Sabah ve Gerçek gazeteleri kapatılmış olmasına karşın

⁸³ Demokrat İzmir, 30 Nisan 1946.

⁸⁴ Fersoy, Orhan Cemal (1971), s. 129.

⁸⁵ Çufalı, Mustafa (2009), 'Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Çok Partili Genel Seçimi: 1946 Seçimleri', 1.Basım, Ankara, Demokrasi Platformu, s. 44.

⁸⁶ Toker, Metin(1970), s. 155.

⁸⁷ Karpat, Kemal H. (2008), s. 269.

aynı bildiriği yayınlayan ancak hükümet ile yakın olan Tanin gazetesi kapatılmamıştır.⁸⁸ Dönemin İçişleri Bakanı Urgan ise basında çıkan haberlere spekülasyon yaratmaya çalıştığını ve ayrıca halktan seçim sonuçlarıyla ilgili şikayet gelmediğini söylemiştir.⁸⁹

DP ise mecliste ve düzenlediği toplantılarda hükümeti eleştirmeye devam etmiştir. Özellikle seçim sonrası mecliste yapılan bütçe görüşmeleri sırasında DP ile hükümet arasında şiddetli tartışmalar yer almıştır. DP ekonomik durumun gittikçe kötüleştiğini ve bunun sorumlusunun hükümet olduğunu söylüyordu. Bu söylemlere CHP sertçe cevap vermiştir. Yaşanan bu tartışmalar sonrası DP, meclisi terk etmiştir. DP'yi meclise dönmesi için ikna etmeye çalışan Saraçoğlu'nun çabaları yanıtız kalmıştır.⁹⁰ 14 gün boyunca meclise gelmeyen DP'yi İnönü ikna etmiştir.⁹¹ Boykot sonrası meclise dönen DP'yi CHP'liler alkışlarla karşılamıştır.

CHP ile muhalefet arasındaki çekişme bununla kalmamıştır. TBMM'de Hükümet programı görüşüldüğü sırada yine gerginlikler ortaya çıkmıştır. Bu görüşmelerde dönemin Başbakanı Recep Peker, DP'yi muhalefet yaparken kullandıkları dili dolayısıyla eleştirmiştir.⁹² Ayrıca Başbakan, DP'nin bu şekilde muhalefet yapmasından rahatsız olmaktadır. CHP içinde kendisi gibi düşünen milletvekilleri sayısı da azımsanacak gibi değildir.

Ayrıca Demokrat Parti'nin teşkilatlandığı illere CHP'nin parti müfettişi unvanı ile gönderdikleri kişiler aracılığıyla, dünyada barışın henüz tam yerleşmediği, bu sıkıntılı günlerde halkça millî birlik içinde olunması gerektiği, ayrıca DP'nin CHP'nin desteğiyle kurulduğu ve yakında kapatılacağı bu yüzden ona destek verenlerin sıkıntı çekeceği dile getiriliyordu.⁹³ CHP, parti müfettişi aracılığıyla halka aba altından sopa gösteriyor ve Halk Partisi'nden Demokrat Parti'ye doğru başlayan akımı durdurmaya çalışıyordu.⁹⁴

CHP'nin böyle davranmasını, DP'nin bu kadar kısa sürede sevilmesi, desteklenmesi ve köy kasabalarda teşkilat açmış olmasına bağlayabiliriz. Ancak DP'nin düşünceleri halkı

⁸⁸ Sertkaya, İbrahim(2007), 'Adnan Menderes Demokrasi Şehidi', 1.Baskı, İstanbul, Yağmur Yayınları, s. 65.

⁸⁹ Kılıç, Cemil (1995), 'Demokrat Parti'nin Kuruluşu ve 1946 Seçimleri', (Yüksek Lisans Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 75.

⁹⁰ Erim, Nihat (2005), 'Günlükler 1925-1979, c. I', 1. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, s. 77.

⁹¹ Demir, Şerif (2012), 'Bir Liderin Doğuşu: Adnan Menderes (1945-1954)', Başbakan Adnan Menderes' in Yaşamı ve Siyasal Mücadelesi, Menderes Sempozyumu, Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları, s. 19.

⁹² TBMM, TD, D: 8, C: I, s. 69.

⁹³ Burçak, Rıfki Salim (1979), s. 66.

⁹⁴ Bayar, Celal (1986), s. 50.

etkilemiş ve taraftarı gittikçe artmıştır. 23 yıllık CHP Hükûmeti, DP'nin kısa bir süre sonra siyaset camiasından silineceğine inanıyordu.⁹⁵ Başlarda iki parti ile olan dostluk ilişkileri artık yoktu. Çünkü DP yavaş yavaş neredeyse bütün illerde teşkilatlanmış ve üye sayısı da artmıştı. Böyle kısa sürede halk tarafından sevilen ve desteklenen bir partinin iktidar olabileceğine CHP bile inanmıştır.⁹⁶ CHP'nin DP'ye karşı yaptığı çalışmalar belki de iktidar olabileceği korkusundan kaynaklanmıştır. İşte Demokrat Parti, siyasetteki dolmak üzere olan birinci senesini muhalefet olarak sıkıntılı bir ortamda geçirmiştir.⁹⁷

2.2.1. Demokrat Partinin Tüzük ve Programı

Demokrat Parti kurulduğunu ilan etmek için 1946 yılında bir basın toplantısı düzenlemiş ve bu toplantıda tüzük ve programı uzun uzun açıklamıştır. İktidarda bulunduğu on yıl boyunca da parti tüzük ve programları yenilense de hazırlanan yeni tüzük ve programlar çoğunlukla birbirine benzer içerikte idi.

- DP tüzüğünde ilk iki maddesinde partinin ismi merkezinin Ankara olduğu ve maksadının kanunların verdiği haklar ve tüzüklerine göre çalışmak olduğu belirtilmiştir. Üçüncü ve yedinci maddeler arasında ise partiye giriş, istifa ve tasfiye ile ilgili kural şartlar ve bilgiler verilmiştir. Sekizinci ve on birinci maddelerde ise partinin teşkilatlanması ve muvakkat kurulları hakkında bilgi verilmiştir.
- On ikinci ve on yedinci maddeler arasında partinin büyük kongresi hakkında bilgi verilmektedir. Büyük kongrelerin ili senede bir yapılmasına, kongreye katılacak üyelerin en az bir yıldan beri partide kayıtlı olma şartının arandığı ve bu kongrenin partinin en yüksek organı olduğundan bahsedilmektedir.
- On dokuz ve yirminci maddeler arasında ise parti genel idare kurulunun vazifelerinden bahsedilmektedir. Bu vazifeler kısaca kongre kararlarına göre partinin kurulan bütün teşkilatlarını yönetmek, gerekli yerlerde teşkilat kurmak, teşkilatı teftiş etmek, lüzumlu görülen konular hakkında talimatnameler hazırlamak, parti prensiplerini yaymak için gerekli basım yayım araçlarından faydalanmak şeklinde özetlenebilir.

⁹⁵ Karpat, Kemal H. (2008), s. 136.

⁹⁶ Age s. 136.

⁹⁷ Şahin, Enis/Tunç, Bilal (2015), s. 55.

- Yirmi birinci ve otuz dördüncü maddeler arasında ise parti üyeleri hakkında soruşturmalar yapmak ve bu soruşturmaları yönetmek için illerdeki ve merkezlerdeki Haysiyet Divanları kurulduğu ve işleyişi hakkında bilgi vermektedir.
- Otuz beşinci ve kırk sekizinci maddeler arasında ise il, ilçe, bucak ve ocak kongreleri hakkında bilgi verilmektedir. Bu kongrelerin yılda bir yapıldığı, düzenlenen kongrelere parti üyelerinin hepsinin gelmek zorunda olduğu, kongrede herhangi bir görüşmede yapılan oylamanın gizli oy ile yapıldığı, kongre başkanının vazifeleri, kongre çalışmalarında uyulması gereken konular, idare kurulların seçimi hakkında bilgi vermektedir.
- Kırk dokuzuncu ve elli ikinci maddeler arasında ise İdare Kurulları Hakkında Müşterek Hükümlerden bahsedilmiştir. Bu hükümlerde idare kurullarında görev alacak partililerin seçilmesi, görevleri, kurul toplantıları, kurul üyeleri hakkında hükümler olarak özetlenebilir.
- Elli üçüncü ve elli dokuzuncu maddeler İdare Kurullarının Vazifeleri başlığı altında yer almaktadır. Bu kurulların görevleri halkın partiye karşı sevgisini arttırmak, seçimlerde aday gösterilecek kişiler hakkında fikir ve bilgileri üst kademelere aktarmak, partililer arasında geçimsizliği önlemek, partiyi güçlendirmek ve genişletmek, kendi çevrelerinde siyasi faaliyette bulunmak, teşkilatın teftişini yapmak şeklinde özetlenebilir.
- Altmışıncı ve altmış beşinci maddeler arasında ise mali hükümlerden bahsedilmektedir. Partinin gelirleri parti üyelerinin yılda bir alınan ücretleri, konser, balo gibi etkinliklerden elde edilen paralardan, ocak, bucak, ilçe ve il idare kurullarının gelirlerinin yüzde onunu üst kurullarına verdiklerinden, bu gelirlerin banka bulunan yerlerde bankada bulundurulmasından, gayrimenkul alım ve satımı hakkında bilgi verilmiştir.
- Altmış altıncı ve seksen dördüncü maddeler arasında parti meclis grubu hakkında bilgi verilmektedir. Bu bilgiler grup toplantıları ve çalışma usulleri, grup başkanı ve idare kurulu seçim şekli, temsil yetkileri, müşterek toplantılar, ihtisas komisyonları, gensoru ve sözlü soru hakkında grubun görüşünün alınması, grup kararlarına uyulması, grup aidatları, grup haysiyet divanı hakkında tahkikat yapılması, gerekli hükümlerin takibi ve grup haysiyet divanı kararlarına itirazı ile ilgili bilgiler verilmiştir.

- Seksen beşinci ve doksan birinci maddeler il genel meclis ve belediye meclisleri grupları başlığı altında geçmektedir. Burada belediye ve il genel meclis grupları kurulduğu, grup idare kurulları üye sayısı, bu gruplarda yetkili kişilerin görevlerinin dağılımı, meclislerin partili üyeleri gruplarda alınan kararlar dışında hareket edemeyecekleri, meclislerin her dönem yeniden grup idare heyeti seçimi yaptığından bahsedilmektedir.
- Doksan ikinci maddede ise milletvekilliği için aday gösterilmesini isteyen partililer yoklamaya tabi tutulduğundan bahsedilmektedir. Bu yoklamalar gizli oylama ile yapılmaktadır.
- Tüzüğün doksan üçüncü maddesinde ise genel meclis üyeliği aday hakkında bilgi verilmektedir. Bu seçimlerde aday gösterilmelerini isteyen üyelerin istedikleri ilçede yoklamaya tabi tutulduğundan bahsedilmektedir.
- Doksan dördüncü maddede ise belediye meclis üyeliği adaylığı yoklamalarının yapılması ile ilgili bilgi verilmektedir.
- Doksan beşinci ve doksan sekizinci madde de ise müteferrik hükümler hakkında kısaca bilgiler verilmektedir. Bu bölümde parti adayı olabilmek için koşullardan, başvuracak adaylar hakkında bilgi ve adaylık yoklama talimatnamesi hakkında bilgi verilmektedir.
- Tüzüğün son iki maddesinde ise 25.06.1946 tarihli bazı hükümlerin kaldırıldığı ve parti kurucularının isim, meslekleri ve oturdukları yerler yazılmıştır.⁹⁸

Demokrat Parti Programı ise ikinci büyük kongrelerinde gelen istekler doğrultusunda hazırlanmıştır. Hazırlanan bu programı, 1950 yılında halk tarafından seçilen DP uygulamıştır. Uygulanan bu programda toplam 88 madde vardı. Bu maddeler sırasıyla şöyleydi:

- Programın birinci maddesi partinin kuruluş amacını ve diğer partiler ile karşılıklı saygı içerisinde bulunacağını anlatmaktaydı. İkinci maddede ise devletin yönetim şeklinin Cumhuriyet olması gerektiğine inandıklarını belirtmişlerdir. Üçüncü maddede

⁹⁸ İcra, Beside (1992), s. 19-57.

ise partinin Demokrasi prensibi açıklanmıştır. Dördüncü maddede demokrasinin tanımı yapılmıştır. Beşinci ve sekizinci maddeler arasında toplumsal adalet ve insani prensipler, toplumsal iş bölümleri, iktisadi alanlarda teşkilatlanmadan bahsedilmiştir.

- Dokuzuncu ve on birinci maddeler arasında seçimlerle ilgili bilgiler verilmiştir. Seçimlerin ter türlü müdahaleden uzak, serbest ve gizli oy şeklinde yapılmasına her partinin eşit haklara sahip olduğu, milletvekili seçimlerinin tek dereceli olmasını ve seçim kanununda bu madde ile ilgili değişiklik yapılması gerektiğini ve son olarak devlet memurlarının siyasi faaliyette bulunmamlarından bahsedilmektedir.
- On ikinci maddede kanun dışı sayılması istenilen siyasi cemiyet ve partilerden bahsedilmiştir. On üç, on dört, on beş, on altı ve on yedinci maddelerde ise sırasıyla partinin milliyetçilik, Laiklik, İnkılapçılık, Halkçılık, Devletçilik anlayışları açıklanmıştır. Parti, devletçiliğini *“Bizim devletçiliğimiz, iktisadi şartlarımızın ve ihtiyaçlarımızın çizdiği yoldur.”* cümlesiyle özetlemiştir.
- On sekizinci maddede dış politika anlayışlarından bahsedilmiştir. On dokuzuncu maddede ise iç işlerindeki prensip anlayışları anlatılmıştır. Burada hükûmeti halkın üstünde bir varlık olarak görmediklerini, tam tersine halk tarafından bir amme hizmeti görmesi adına kurulduğu belirtilmiştir. Yirminci maddede Belediye ve İl Genel Meclislerinin yetkilerinden, yirmi birinci maddede uzun vadeli ulaşım planının hazırlanmasından, yirmi ikinci maddede devlet hayatındaki çalışmaların siyasi etki altında olmamasından, yirmi üçüncü ve yirmi beşinci maddeler arasında ise devlet vazifelerinin günden güne artması sonucunda bu işlerde görev yapacak memur sorunu ve emekli memur aylıkları ile ilgili bilgiler verilmiştir.
- Yirmi altıncı ve otuz üçüncü maddeler arasında ise adalet işleri ile ilgili bilgiler verilmiştir. Bu maddeler tek yargı cihazı, yargı elemanlarının yaşam standartları, adaletin sağlanmasında kolaylık, mahkemelerdeki derece, görev ve yetkilerin ayrılması, çocuk suçlularına ıslah evleri, mahkemede verilecek kararların kısa bir sürede gerçekleştirilebilmesi hakkında bilgiler verilmiştir.
- Otuz dördüncü ve kırk ikinci maddeler arasında millî eğitim işleri hakkında bilgiler verilmiştir. Bu maddelerde millî eğitim ve öğretimde birliğini destekledikleri, eğitim ve öğretimin yurt ihtiyaçlarına göre düzenlenmesi, ilköğretimdeki öğretmenlerin aynı seviyede bilgiye sahip olmaları gerektiği, orta öğretimde ise laboratuvar ve kütüphane

gibi ğretim araçlarının takviyeye ihtiyacı olduğundan, teknik ğretim kurumlarının ekonomik kalkınmamızdaki rollerinden, yükseköğretim kurumlarının batıdaki kurumların seviyesine benzer seviyeye ulaşması, kısacası kültürel faaliyetleri desteklemesi kararlaştırılmıştır. Ancak ilmin ve sanatın her çeşit siyasi faaliyetlerden uzak tutulması, doğu bölgelerinde kültür merkezi kurulması gibi bilgilere yer verilmiştir.

- Kırk dördüncü ve ellinci maddeler arasında sanayi işlerinden bahsedilmiştir. Bu maddelerde iktisadi alanda özel teşebbüs ve sermayenin konumu, özel teşebbüslerin rahatça çalışabilmesi için devletin iktisadi faaliyet sınırlarını belirlemesi gerektiği, devletin doğrudan doğruya girişeceği iktisadi teşebbüslerin neler olacağı, bu teşebbüslerin düzenlenecek olması, ülkede sanayinin teşvik ve devlet himayesi altınca yapılacak olması, bazı devlet işletmelerinin özel teşebbüslere devredilmesi, ülkemiz için büyük gelir kaynaklarından biri olan balıkçılık hakkında çalışmalar yapılacağı, iktisadi devlet oluşumlarında randıman ve rantabilite konusu hakkında bilgiler verilmiştir.
- Elli bir ve elli ikinci maddelerde ise, tekel fabrikalarının hususi teşebbüs ve sermaye devri ile ilgili ayrıca yine bu fabrikaların iktisadi idare cihazı ticari zihniyetle işletilmesinden bahsedilmektedir. Elli üç ve elli beşinci maddeler arasında ise ticaret işleri ile ilgili bilgiler vardır. Bu maddeler de piyasaların kontrolü, emniyeti ve istikrarının sağlanması, yaşama standartlarının gereken seviyenin altında olmaması için hükûmetin çalışmalar yapması gerektiği, Türk lirasının değerini serbest piyasanın iktisadi ve mali duruma göre uygun şekilde ayarlanması için gereken tedbirlerin alınmasından bahsedilmektedir.
- Elli altı ve altmış yedinci maddeler arasında ise tarım işlerinden bahsedilmiştir. Bu maddelerde ziraatin millî gelirin en büyük kaynağı olduğu ve bu yüzden zirai kalkınmanın önemli olduğu, ziraat ürünlerinin değerlendirilmesi ve bu ürünlerin yetiştirilmesinin çoğaltılması, çiftçilerimizin gerekli malzeme bakımından yoksul olduğu ve bu yüzden gerekli donanımın yapılması, Ziraat Bankası'nın faaliyeti ve sermayesinin arttırılması, kooperatifleşme yoluna gidilmesi gerektiği böylece kredi darlığına çare olunabileceği, çiftçiye kredi verecek bankaların kurulması için çalışmalar yapılacağı, kuraklıkla mücadele için gerekli çalışmalar yapılacağı, hayvancılığında millî gelirde büyük yer tuttuğu bu yüzden hayvancılığımızın ıslahı

için de çalışmalar yapılacağı, devletin çiftçiye yardım yapması için çalışacaklarını, basit sanayi aletlerinin etimi için sanayi kurulması, zirai kalkınmamızın planlaştırılması ve bütün bunların yapılabilmesi için bilgi ve sermayenin ziraat alanına aktarılmasının gerekli olduğundan bahsedilmektedir.

- Altmış sekiz ve yetmiş ikinci maddeler arasında ise orman işlerinden bahsedilmektedir. Millî gelirimizin büyük bir bölümünü oluşturan ormanlarımızın korunması ve geliştirilmesinin önemi, köy halkına orman ürünlerinin ucuz gelmesi gerektiği, orman işletmeleri harcamalarında büyük bir tasarruf yapılabileceğine inandıkları, orman ürünlerinin pahalılığından dolayı ekonomik gelişmedeki etkisinden dolayı bu ürünlerin ucuzlatılması gerektiği, önemli tesislerin kurulabilmesi ve büyük orman işletmelerinin devletin sıkı kontrl altında özel teşebbüs ile işletilebileceği gibi bilgilere yer verilmiştir.
- Yetmiş üç ve yetmiş sekizinci maddeler arasında maliye işleri ile ilgili bilgiler verilmiştir. Mali siyasetlerinin esasının denk bütçe mantığı olduğu, millî gelirin devamlı artmasını sağlayacak işlerin yapılması gerektiği, vergilerin toplumsal adalet kurallarına uygun olması gerektiği, vergi sisteminin daha iyi duruma getirilmesi, vergilerde değişiklik olması gerektiği, maliye işlerinin hazine menfaatinin halkın menfaatinden üstün görmeyen bir görüşle yürütüleceğinden bahsedilmektedir.
- Yetmiş dokuz ve seksen altıncı maddelerde ise bayındırlık ve ulaştırma işleri hakkında bilgi verilmektedir. Bu maddelerde millî ekonominin gelişmesini engelleyen şeylerden birinin de ulaştırma ekonomisinin gelişmemiş olması bu yüzden ulaştırma ekonomisinin geliştirilmesi görüşünün hakim olduğu, Devletin önemli bir planlama ile köy, bucak yollarının hızla yapılacağı, demir yollarının inşasına devam edileceği, ulaştırmada ucuzluğu sağlamak için gerekli çalışmaların yapılacağından bahsedilmektedir.
- DP'nin programının sonndan bir önceki maddesi olan seksen yedinci maddede ise umumi sağlık işlerinden bahsedilmektedir. Bu madde de nüfusumuzun çoğalması için umumi sağlık işlerinin planlama ile yürütülmesi gerektiği, bunun için de bütçeden yeterli oranda pay ayrılması, bazı bulaşıcı hastalıklara karşı gerekli önlemin alınabilmesi için ilgili bakanlıklarla işbirliği içinde çalışılması gerektiğinden bahsedilmiştir.

- Programın son maddesi olan seksen sekizinci maddede ise sosyal meseleler ele alınmıştır. Bu meseleler işçinin sosyal sigortası ve ailesinin maddi ve manevi refahını sağlayacak şekilde gerekli tedbirlerin alınması gerektiği, hem yurdun hem de yurttaşlarımızın gelişmesi için gerekli geniş nüfuz siyasetinin yürütülmesinin gerekli olduğu, geliri az olan vatandaşların tespiti ve gerekli barınma, gıda giyim gibi yardımların yapılacağı, partinin öksüz ve yetim yardıma muhtaç çocukları himaye edecek tedbirlerin alınacağı, işçilere ücretli tatil verilmesi için çalışmalar yapılacağından bahsedilmiştir.⁹⁹

DP'nin hazırladığı tüzük ve programda dikkati çeken bir nokta ise doksan ikinci ve doksan üçüncü maddelerdir. Bu maddelerden anlaşıldığı kadarı ile genel meclis seçimlerinde milletvekilliği için aday gösterilmek istenen partililerin aday olmayı istedikleri ilçeden yoklamaya tabi tutulduğunu söylemektedir. Bu da hangi il veya ilçede olsun, nerenin milletvekili olacaksa önce parti ile ilgisine yani yapılan toplantı, etkinlik gibi parti etkinliklerine katılımına dikkat çekmektedir. Kendi küçük ili veya ilçesi ile yeterince ilgili olmayan bir kişinin büyük bir halkı temsil eden milletvekilliğine aday dahi gösterilmeyeceği anlaşılmaktadır.

Dikkatleri çeken bir diğer durum ise ikinci büyük kongre sonrası hazırlanan programın dokuzuncu ve on birinci maddeleri arasında her türlü seçimin gizli oy ile yapılacağından bahsedilmiştir. Bu da DP'nin isminde daha önce yapılan açık oy gizli sayım ilkesinden farklı olarak gizli oy açık sayım şeklinde ve daha demokratik bir biçimde seçimlerin gerçekleşeceği anlaşılmaktadır.

2.2.2. Demokrat Parti'nin Birinci Büyük Kongresi

7 Ocak 1946'da kurulan DP, kuruluşunun birinci yıl dönümünde olağan birinci büyük kongresini yapmak istemiştir. Bu yüzden 7 Ocak 1947 yılında Ankara'da toplanma kararı alınmıştır. Ancak DP'nin birinci büyük kongresini TBMM'de bir salonda gerçekleştirmek istemiş olmalarına rağmen buna izin verilmemiştir. DP'nin bu izin verilmeyişine karşı CHP'nin de kongrelerini aynı şekilde yaptığını beyan etmesi üzerine, o uygulamanın tek partili dönemde olan bir gelenek olduğu cevabını almışlardır. Bunun

⁹⁹ İcra, Beside (1992), s. 121-146.

üzerine Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi salonunda yapmak istemişse de bu isteği de geri çevrilmiştir.¹⁰⁰

Sadece kongre için salon bulmakta sıkıntı çekmemiştir DP'liler, Ankara'da yapılması planlanan toplantıya gelmek isteyenlere oteller rezervasyon yapmamıştır. Yaşanılan bütün bu sıkıntılara rağmen DP, sonunda birinci büyük kongresini yapabilecek bir yer bulmuştur. Ankara Yeni Sinema salonunu kiralayan DP'liler, 7 Ocak 1947'de 906 delege katılımıyla burada Olağan Birinci Büyük Kongre'lerini gerçekleştirmişlerdir.¹⁰¹

Yapılan kongrede kuruluşundan itibaren geçen bir yıl konuşulmuş ve iktidar ile aralarında geçen sert tartışmalar gündem olmuştur.¹⁰² Bahsi geçen konulardan biri Cumhurbaşkanının iki partiye eşit davranmadığıdır ve yaşanılan sorunlardan uzun uzun bahsedilmiştir. Görüşülen bütün konular "Hürriyet Misakı" ismiyle kongre kararı şeklini almıştır.¹⁰³ Ayrıca alınan karara verilen isimle, DP'nin Hürriyet'e verdiği önemi göstermek istemesidir.¹⁰⁴

Kongrede alınan kararları şu şekilde özetleyebiliriz:

- Partilere müdahalenin olmaması,
- Seçim Yasası'nın yeniden düzenlenmesi,
- Yönetimin tarafsız olması,
- Anayasa'ya aykırı olan maddelerin kaldırılması,
- Gereğinin yapılmaması durumunda, genel merkezin TBMM'den ayrılma kararı verebilecek olmasıdır.¹⁰⁵

Kongrede alınan kararlar oy birliği ile kabul edilmiştir.¹⁰⁶ Kongrede hemen hemen herkes rahat ve özgürce konuşabilmiş olsa da en çok Celal Bayar konuşmuştur.

¹⁰⁰ Küçük, Mehmet (2013), 'Türk Demokrasi Hayatında Değişim: Demokrat Parti Örneği (1946-1957)', (Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 14.

¹⁰¹ BCA, Fon Kodu: 30.1.0.0-65 Yer No: 406. 16

¹⁰² Kırkpınar Leyla (2002), s. 96.

¹⁰³ Albayrak, Mustafa (2004, s. 109.

¹⁰⁴ Ağaoğlu, Samet (1972), s. 49.

¹⁰⁵ Age, s. 50. ; Aynı Tarihi, s. 158, Ocak 1947.

¹⁰⁶ Mete, Orhan (1947), 'Bütün Tafsilat ve Akisleriyle Demokrat Parti'nin 1. Büyük Kongresi', 1.Baskı, İstanbul, Ticaret Dünyası Matbaası, s. 20.

Konuşmasında genel olarak parti tüzük ve programı ve ülkece yaşanan sıkıntılar üzerinde durmuştur. Kongreye katılan delegelerden de Menderes'in konuşmasına büyük destek gelir.¹⁰⁷

Ayrıca kongrede oylama sonucunda Celal Bayar Genel Başkan olmuş ve Genel İdare Kurulu üyelerine de oylama ile karar verilmiştir. Kongrenin son günü Adnan Menderes, demokrasi için yaptıkları bu çalışmalar hem partileri hem de ülke için iyi olmasını dilemiştir.¹⁰⁸ İyi dileklerin ardından kongre bitmiş ve böylelikle DP, ilk büyük kongresini gerçekleştirmiştir.

Kongrenin ardından basın, alınan kararlara dikkat çekmiştir. İktidar ise kongrede bahsi geçen konulara sinirlenmiş ve iki parti arasındaki ilişkiler tekrar gerilmeye başlamıştır. Özellikle bazı gazetelerde çıkan milletvekillerinin röportajları bir süre sonra medyada karşılıklı atışmalara dönüşmüş ve “Hürriyet Misakı” ismiyle alınan kongre kararları eleştirilmiştir.¹⁰⁹

Basında süregelen gerginlik TBMM görüşmelerinde de devam etmiştir. DP, iktidarın tarafı davrandığını ve baskı altında olduklarını iddia etmiştir. İki parti arasındaki gerginlik ise 1947 yılındaki muhtarlık seçimleriyle hat safhaya çıkmıştır.¹¹⁰ DP mensupları yine bu seçimlerde de hile yapıldığını iddia etmiş ve bu duruma tepki olarak bir sonraki milletvekili ara seçimlerine katılacaklarından emin olmadıklarını dile getirmişlerdir.¹¹¹

Seçime katılıp katılmayacaklarına ise DP'nin İzmir'de planladığı seçim mitingine CHP'liler daha önce davranıp bir miting düzenlemiş ve bu mitingde DP'yi eleştirmişlerdir.¹¹² Kendilerinden önce yapılan bu mitinge şaşırarak DP, planladığı İzmir mitingini iptal etmeyip yine de gerçekleştirmiştir. Yaşanan bu gelişmeler sonrası DP bir beyanname hazırlamıştır. Hazırladığı beyannamede ise, önceden planladığı mitinge kasti

¹⁰⁷ Age s. 25.

¹⁰⁸ Menderes, Adnan (1991), 'Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri C.I', haz. Haluk Kılçık, 1.Baskı, Ankara, Demokratlar Kulübü, s. 158.

¹⁰⁹ Ulus, 26 Ocak 1947

¹¹⁰ BCA, Fon Kodu: 490.1.0.0 Yer No: 7.35.17.

¹¹¹ Eroğul, Cem (2017), s. 26.

¹¹² İnan, Süleyman (2006), 'Muhalefet Yıllarında Adnan Menderes', 1.Baskı, İstanbul, Liberte Yayınları, s. 205.

yapılan bu davranışın kanunla engellenebiliyor olmasını dilediği ve iktidarın taraf tutmaya devam ettikçe seçime katılmayacaklarını belirtmiştir.¹¹³

Önce basın yolu ile başlayan gerginlik seçimler sırasında iyice artmış ve DP'nin yayınladığı beyanname ile iyice yükselmiştir.

2.3. 12 Temmuz Beyannamesi

Çok partili hayata geçildiğinden beri iktidar-muhalefet ilişkisi bir durgun bir gergin şeklinde ilerlemektedir. Özellikle yaşanan seçimler ve bu seçimlerde DP'nin iddia ettiği usulsüzlükler gibi etkenler iki parti arasındaki husumeti gittikçe arttırmıştır. Basında çıkan haberler de bu gerginliği arttırmaktadır. DP açık açık CHP'yi seçimlere hile karıştırmakla suçlamakta, CHP ise DP'nin sürekli tartışma ve saldırgan bir üsluba sahip olduğunu söylemektedir.¹¹⁴

DP'nin seçimleri boykot etmesi ve medyaya verdiği demeçler ile gerginlik hat safhaya çıkmıştır. Karşılıklı atışmaların daha büyük sorunlar doğuracağı ve hatta çok partili yaşamın sona ereceği endişesi doğmuştur. Bu anlamda iki parti arasındaki sorunu çözmek için önce Vehbi Koç görüşmelerde bulunmuş ancak bir sonuç alamamıştır. Daha sonra eski bakan olan Halil Mentеше'de arabuluculuk yapmaya çalışsa da başarılı olunamamıştır. İki parti arası husumetin gittikçe arttığını gören İnönü bu duruma el atmaya karar vermiştir.¹¹⁵ Bahsi geçen görüşmeleri 12 Temmuz Beyannamesi adı altında Cumhurbaşkanı İsmet İnönü şu şekilde açıklamıştır:

“Muhalefet Lideri ile son günlerde memleketin iç durumu üzerindeki konuşmalarımı ve bu husustaki kanaatlerimi ve fikirlerimi söylemek zamanı gelmiştir... Vaziyet hulasa olursa, iki taraf şikâyetlerinde ve savunmasında ısrar etmiş ve şiddetli tartışmalar esnasında karşılıklı iyi niyetlerin ifadesi olan bazı tatmin edici parçalar akılda kalmıştır. Durum, muhalefet partisi liderinin “Fiili bir netice beklemek” şeklinde ifade ettiği hükümde görülmüyor. Yani bir başka türlü söylenirse, vaziyet, karşılıklı iddialar bakımından düğüm halini muhafaza etmiştir.

¹¹³ BCA, Fon Kodu: 30.1.0.0 Yer No: 17.70.8. ; Toker, Metin(1970), s. 146.

¹¹⁴ Konyar, Hürriyet (1993), ‘Türkiye’de Tek Parti Döneminden Çok Partili Hayata Geçişte (1945– 1950) Kemalist İdeolojinin Değişimi ve Ulus Gazetesi, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 204.

¹¹⁵ Celal (1986), s. 83.

Şimdi ben, bu düğümü çözmeğe çalışacağım. Ben, idare mekanizmasının baskı yaptığı hükûmet Reisinin kabul etmesini, bir teminat ifadesi olarak aldım... Siyasi partilerden hangisi iş başına gelirse gelsin, onlar idare mekanizmasında çalışanların haklarını ve itibarlarına karşı adaletli bir zihniyette olacaklarına inandıracaklardır.

Zannediyorum ki, sözlerimle hükûmet Reisi ile muhalefet Lideri arasındaki son tartışmada, iki tarafı sebat ettikleri noktadan ayırmak gayretine düşmeksizin, her iki tarafın bekledikleri şeyleri söylemiş ve temin etmiş oluyorum. Varmak istediğim netice, başlıca iki parti arasında temel şartın, yani emniyetin yerleşmesidir. Bu emniyet bir bakımdan memleketin emniyeti manasını taşıdığı için gözümden çok ehemmiyetlidir. Muhalefet, teminat içinde yaşayacak ve iktidar, muhalefetin kanun haklarından başka bir şey düşünmediğinden müsterih bulunacaktır. Büyük vatandaş kitleleri ise, iktidar şu partinin veya öteki partinin elinde bulunması ihtimalini vicdan rahatlığı ile düşünebilecektir. Bu neticeye varmak için karşılaştığım güçlükler çok zaman ruhi mahiyette olan amillerdir. Bu güçlükleri yenmek için siyasi hayatımı idare eden, iktidarda ve muhalefetteki liderlerin samimi yardımlarını isterim...

Bu beyanatımın neşrinden önce, Başbakanla Muhalefet Lideri görüşmüşlerdir... ”¹¹⁶

Önce DP’den Celal Bayar ile daha sonra CHP’den Recep Peker ile görüşür. Bu görüşmede DP şimdiye kadar meclis, basın yolu ve mitinglerde söylediği sözü yineler ve seçimlere CHP’nin hile karıştırdığını baskı altında olduklarından bahseder. Daha sonra CHP ise bu iddiaları kabul etmezken, yapılan bu ithamlar ile DP’nin huzursuzluk çıkarmaya çalıştığını söyler.¹¹⁷

Celal Bayar, Başbakan İnönü ile yaptığı görüşmede “Hükûmet, DP’ye tarafsız davranıyor mu?” diye sormuş İnönü ise “Elbette bu konuda şüphemiz mi var?” şeklinde cevap vermiştir. Bunun üzerine Bayar DP’nin de eşit hak ve özgürlüklere sahip olduğu ve bunun yazılı olduğu bir belge yayınlamalarını ister, İnönü ise başta bu durumu kabul etmemiş böyle bir genelge yayımlandığı taktirde DP’nin iddia ettiği şeyleri hükûmetin kabul ettiği anlamına geleceğini bildirmiştir.¹¹⁸

¹¹⁶ Celal (1986), s. 83-84

¹¹⁷ Buran, Hasan (1987), ‘Türkiye’de Çok Partili Demokratik Hayata Geçiş (1945–1950)’, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 106.

¹¹⁸ Burçak, Rıfkı Salim (1979), s. 120.

Ayrıca Bayar, basına yaptığı bir açıklamada Recep Peker'in İnönü ile yaptığı görüşmede kendisine sarf ettiği sözler ve partisi ile ilgili söylediklerine CHP adına açıklama yapan Peker'in söylediklerinin baştan sona kadar bu gün gelinen durumu ifade ettiğini ve demokratik olmadığını ifade etmiştir. Ayrıca basına yaptığı bir açıklamada Peker'in İnönü ile yaptığı görüşme için şunları söylemiştir:

“Bu kabinenin temsil ettiği zihniyetin siyasi bir irticaa çok müsait olduğuna dair birçok deliller kamuoyunca aslında gayet iyi bilinmektedir.”¹¹⁹

Bayar'ın yaptığı açıklamadan da anlaşılacağı üzere, DP kendini haklı görmekte ve bunu kamuoyunun da bildiğini savunmaktadır. CHP ise DP'nin iddialarını kabul etmemekte ve halkı galeyana getirmeye çalıştıklarını iddia etmektedir. Yapılan görüşmeler iki parti arasını düzeltmek amacıyla olduysa da partiyi temsil eden kişiler görüşmeleri daha da gergin hale getirmiştir.

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü birden fazla görüştüğü iktidar ve muhalefet temsilcileri sonrası bir bildiri hazırlamıştır. Bu bildiriye iki parti liderlerine gönderilmiştir. DP incelediği bildiriye kabul etmiştir. İnönü'nün bildirisi önce 11 Temmuz 1947'de radyolarda okunmuştur. Daha sonra 12 Temmuz 1947'de ise ulusal gazetelerde yayınlanmıştır.¹²⁰

Beyannameden anlaşılacağı üzere İsmet İnönü, 3 Haziran'da Celal Bayar ile görüşüp sorunları kendisinden dinlemiş daha sonraki görüşme tarihini ise 14 Haziran olarak karar kılmışlardır. Ancak 14 Haziran'da yapılacak görüşmeye CHP'nin de katılacağı belirtilmiştir. 14 Haziran günü yapılan görüşmede ise hiçbir gelişme kaydedilmemiştir. Celal Bayar yine şikayetlerini dile getirip suçlamalarda bulunmuş CHP ise bu suçlamaları kabul etmemiş ve karşılıklı tartışmalar tam bir buçuk saat kadar sürmüştür. Daha sonra 17 Haziran da İnönü, Celal Bayar ile tekrar görüşmüştür. Bu görüşme daha ılımlı geçmiş ve Bayar, İnönü'ye yaptığı bu çalışmadan dolayı teşekkür etmiştir. Yapılan görüşme sonrası İnönü, kendisini devlet reisi olarak her iki partiye karşı sorumlu gördüğü açıklamalarında bulunmuştur.¹²¹

¹¹⁹ Vatan, 8 Temmuz 1947.

¹²⁰ Ulus, 12 Temmuz 1947.

¹²¹ Şeyhanlıoğlu, Hüseyin (2012), '12 Temmuz Beyannamesi'nin Siyasal Etkileri ve Önemi Siyasal Hayatımızda Çatışma Çözümüne Bir Başarı Örneği', Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı:16, s. 89-90.

İnönü'nün hazırladığı bu bildiri DP tarafı için çok önem arz etmekteydi. Zira bu bildiride; DP'nin meclisten ayrılırsa doğacak sorunlar, taraflar arasında yapılan görüşmeler ve bu görüşmelerden de tarafların istekleri doğrultusunda hareket edildiğini, tarafların sorunlu olduğu konulardan, amacın ortak bir paydada buluşmak olduğunun ve iki tarafında anlattıkları konularda haklılık payı olduğu, kendisinin bu görüşmeler boyunca taraflara eşit uzaklıkta bulunduğunu ve var olan bir soruna tarafsız davranılması gerektiğinden bahsedilmiştir.¹²²

DP'nin istediği eşit hak ve özgürlüklerin yani baskının olmaması isteği başta kabul edilmezken bu bildiride geçen İnönü'nün şu sözleri; *“Muhalefet, teminat içinde yasayacak ve iktidarın kendisini ezmek niyetinde olmadığından müsterih olacaktır. İktidar, muhalefetin kanunî haklarından başka bir şey düşünmediğinden emin bulunacaktır”* ile istediğini aldığı ve baskı olmayacağını teminatını elde ettiği şeklinde yorumlanmıştır.¹²³

İnönü tarafından hazırlanan ve tarihe “12 Temmuz Beyannamesi” adıyla geçen bildiri, gergin olan havayı yumuşatmayı başarmıştır. İki partide de bazı aşırı taraftarlar dışında herkes tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. DP'de bu bildiriyi eleştiren bir gurup milletvekili istifa etmiş ve daha sonra 1948 yılında Millet Partisi adında bir parti kurmuştur.¹²⁴ Parti kurucuları Mareşal Fevzi Çakmak, Hikmet Bayur, Kenan Öner, Osman Bölükbaşı, Sadık Aldoğan idi.¹²⁵

Bu bildiri gergin olan ortamı yumuşatmakla kalmamış tarafların birbirlerine karşı daha normal bir dil kullanmasını ve ileriye yönelik olumlu etkilerde bırakmıştır. Ayrıca İnönü'nün hazırladığı bildiri ile gerilen ortamın yumuşaması, kendisine olan saygınlığın da artmasını sağlamıştır. DP açısından bir başarı olarak kabul edilen bildiri ile şimdiye kadar iddia ettikleri baskı ortamı direkt dile getirilmese de hükûmet tarafında kabul edilmiş sanılıyordu.

DP açısından 12 Temmuz Beyannamesi'ne bakıldığında genel olarak olumlu sonuçlar doğurduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte DP'den istifa eden 31

¹²² Akın, Fehmi (2009), ‘12 Temmuz Beyannamesi Türk Siyasi Tarihindeki Yeri ve Önemi’, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Afyon, Sayı: 11 (1), s. 98. ; Özdemir, Hikmet (1995), ‘Türkiye Cumhuriyeti’, 1.Baskı, İstanbul, İz Yayıncılık, s. 90.

¹²³ Akın, Fehmi (2009), s. 99.

¹²⁴ Kırkpınar Leyla (2002), s. 97. ; Eroğul, Cem (2017), s. 64

¹²⁵ İcra, Beside (1992), s. 16.

milletvekili, ihraç edilen 12 milletvekili vardır.¹²⁶ İhraç edilen kişiler arasında Kenan Öner, Sadık Aldoğan, Ahmet Tahtakılıç, Yusuf Kemal Tengirşek gibi isimler vardır. Bu isimlerin İnönü'nün partiden ihraç edilmesini istediği isimler olarak bilinmekteydi.¹²⁷ İnönü'nün bu isimlerin partiden gönderilmesini istemesinin sebebi ise bu kişilerin 12 Temmuz Beyannamesi'ni DP kararıyla kabul edilmiş olmasına rağmen muhalif tutumda olmalarıydı. İstifa ve tasfiyelerden sonra bu beyannamenin DP'yi çatlak seslerden de ayırdığını söylemek mümkündür.

DP tarafından yolları ayrılan ve kendi istekleri ile istifa eden milletvekilleri sonrası Menderes, *“Partimiz içinde ayrı maksat ve niyetler ile hareket edenlerin hakiki çehrelerinin tanınmasına da yardım etmiş olduğunu söylemekte hata yoktur. Son hadiseler bir bakıma hayırlı neticeler doğurmuştur ve hiç tereddütsüz olarak söylenebilir ki, partimiz bu iç mücadelelerden çok daha kuvvetli olarak çıkacaktır”*¹²⁸ açıklamalarında bulunur.

Beyanname sonrası sadece DP'den ayrılmalar olmamış, CHP'den de Recep Peker hükûmeti istifa etmiştir. İstifa sonrası Hasan Saka hükûmeti görevi devralır.¹²⁹ Kısacası bu bildiri herkesi memnun etmemiş aşırı görüşlerde olan kişiler tarafından eleştirilmiştir. Eleştiriler ne kadar devam etse de bu beyanname her iki taraf içinde homojenleşme anlamına gelmiş ve ileriye dönük olumlu gelişmeler olacağını göstermiştir.¹³⁰ Bu gelişmelere Hasan Saka hükûmetinin 23 Aralık 1947 tarihinde sıkıyönetimi kaldırması örnek gösterilebilir. Bunun sonucunda DP çalışmalarını rahat bir ortamda yürütmeye başlamıştır. Bu durumu da 12 Temmuz Beyannamesi'nin ortaya çıkardığı olumlu sonuçlardan biri saymak mümkündür.¹³¹

2.4. 1950 Genel Seçimleri ve Demokrat Parti'nin İktidara Gelişi

Recep Peker hükûmetinin istifası sonrası görevi devralan Hasan Saka hükûmeti de 14 Ocak 1949 tarihinde istifa etmiştir. İstifa eden ikinci hükûmet sonrası Cumhurbaşkanı

¹²⁶ Şeyhanlıoğlu, Hüseyin (2012), s. 91.

¹²⁷ Müstakil Demokratlar Grubu (1949), ‘Demokrat Parti Kurucuları Bu Davanın Adamı Değildirler’, Ankara s. 23.

¹²⁸ Vatan, 23 Mart 1948

¹²⁹ Heper, Metin (2008), ‘İsmet İnönü’, Çev: Sermet Yalçın, 1.Baskı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 178.

¹³⁰ Karpat, Kemal H. (2008), s. 325.

¹³¹ Albayrak, Mustafa (2004), s. 126.

İsmet İnönü, hükûmet kurma görevini bu sefer Şemsettin Günaltay'a vermiştir.¹³² Yeni hükûmet iki partiye de ziyaretlerde bulunmuş ve olumlu ilişkiler içinde bulunmayı hedeflediğini belli etmiştir.

Bu bağlamda yeni hükûmet göreve başladıktan bir süre sonra 7 Şubat 1949 tarihinde yeni seçim kanunu tasarısı görüşülmeye başlanmıştır. Bu tasarıda gizli oy kullanma, oyların açık bir şekilde sayılması ve yargı güvencesi konuları geçmektedir.¹³³ Ayrıca görüşülen bu konular, 16 Şubat 1950 tarihinde 5545 sayılı Milletvekili Seçim Kanunu ismiyle kabul edilmiştir.¹³⁴ Tasarıya 341 evet, 10 hayır oyu verilmiştir.¹³⁵ Kabul edilen kanunda muhalefet partilerine basın yollarından biri olan radyo ile propaganda yapma imkânı sunmuştur.¹³⁶ Bunun yanı sıra seçim sonuçlarının oylama bittikten sonra hemen sayıma geçilmesi ve sonuçların derhal açıklanması kararı da alınmıştır.¹³⁷

Değişen seçim kanununu DP'nin bir başarısı olarak görmek mümkündür. Bu yüzdendir ki henüz yeni kurulan hükûmet DP'nin isteklerini yerine getirmiş ve bir sonraki hükûmetin onlar olacağı düşüncesine bürünmüşlerdir.¹³⁸ Ayrıca DP sonunda kurulduğu günden bu yana savunduğu bir hedefe ulaşmıştır. Kanunlaşan tasarı sonrası hükûmet seçim gününü belirlemiştir. 14 Mayıs 1950 olarak karar verilen seçim kararından 10 gün sonra meclis kendini fesih etmiştir.¹³⁹

Meclisin feshi sonrası bütün partiler tam kadro seçim çalışmalarına başlamıştır. Bu çalışmaları toplantılar, mitingler gibi büyük çaplı organizasyonlar izlemiştir. Bütün partiler seçime öyle önem vermiştir ki halk bile yapılanları şaşkınlık içinde izlemektedir. Bu şaşkınlığın sebebi ise şimdiye kadar parti yetkilileri vatandaş ile ülke sorunlarını birebir görüşmemiştir. Vatandaşın fikrine önem verildiği ve birden fazla parti ile seçim yapılacağı olmasından dolayı, partiler son sürat çalışmalarına devam etmekteydi. Ayrıca seçim çalışmalarından dolayı oluşan siyasal hava gittikçe gerilmeye başlamıştır.

¹³² Budak, Muhsin Ertürk, (2017), s. 21.

¹³³ TBMM, TD, D: 8, C: XXIV

¹³⁴ Eroğul, Cem (2017), s. 68-69-81.

¹³⁵ TBMM, TD, Dönem:8, Cilt: 24

¹³⁶ Aydemir, Şefket Süreyya, (1979), s. 130.

¹³⁷ Ayın Tarihi S. 187, Yıl 1949.

¹³⁸ Timur, Taner (1991), s. 120.

¹³⁹ Buran, Hasan (1987), s. 136. ; İnan, Süleyman (2006), 'Muhalefet Yıllarında Adnan Menderes', 1.Baskı, İstanbul, Liberte Yayınları, s. 428.

DP seçimlere, “Seçim Hazırlığı Meseleleri Komisyonu” kurarak çok önem verdiğini göstermiştir. Bu komisyonun amacı, partinin seçimler boyunca yürüteceği politikayı ve taktikleri belirlemektir.¹⁴⁰ Seçime hırslı ve hazırlıklı başlayan DP emin adımlarla hedefine ilerlemektedir. Menderes’in yaptığı bir açıklamada ise seçimlerde hile yapılmadığı takdirde başarılı olacaklarına inandıkları, seçimi kazandıklarında bekledikleri mucizenin gerçekleşmiş olacağı ve halkın bu mucizeyi gerçekleştirmede temel faktör olduğundan bahsetmiştir.¹⁴¹

DP il, ilçe, köy ve beldelerde seçim çalışmaları yürütmüş ve üyeleri küçük yerlere dahi giderek halkı seçimde yapılabilecek olumsuzluklara karşı uyarmıştır. Daha önce itiraz ettiği seçimde hile yapıldığı iddialarından dolayı, bu seçimde halkın gözünü açmaya çalışmış ve oylarına sahip çıkmalarını istemiştir. DP her ne kadar basında yaptığı açıklamalarda geçmişe bir sünger çektiklerini önlerine bakacaklarını açıklamış olsa da, yaptığı çalışmalar bunun tam tersini gösteriyordu. Görüldüğü üzere DP seçime büyük umutlarla girecektir.

DP’nin 8 Mayıs 1950 basına verdiği seçim beyannamesinde geçen konular ise şöyleydi;

1. 1950 seçimlerinde vatandaşlardan oy istemeden önce partinin zihniyetini ve önümüzdeki dört yıllık seçim devresinde nasıl bir yol izleneceğinden,
2. Ülkenin asırlarca geri kaldığından,
3. İktidara gelebilmek için ölçüsüz tekliflerde bulunulmayacağından,
4. Türk milletine vakar bir parti olunacağından,
5. Halk Partisinin yayınladığı beyannamede tutamayacağı sözler verildiğinden,
6. Halk Partisinin seçim beyannamesinin rasyonel olmadığı ve memleket meseleleri hakkında gerçekçi davranmadıklarını,
7. Halk Partisinin hazırladığı beyannamede bahis olunan konuların rastgele bir düzen olmadan iyice araştırılmadan hazırlandığından,

¹⁴⁰ Cumhuriyet, 8 Ocak 1950.

¹⁴¹ Vatan, 10 Ocak 1950.

8. Yine Halk Partisinin hazırladığı beyannamede bahsedilen konuların eğer iktidara gelinirse dört sene gibi bir zaman zarfında ne kadarının yapılabileceği konusunda bilgi verilmediği, mesela su işlerinin daha hızlı yürütüleceğinden bahsedilmiş ancak bu konu hakkında su işlerine ne kadar ödenek ayrılacağı, hızlı derken bu hızın nasıl olacağı ayrıntılarından hiç bahsedilmemiş olmasından,
9. Ayrıca yine Halk Partisinin limanlarımız hakkındaki vaatleriyle ilgili otuz milyon lira tahsis olunacağı ancak ellerinde bir program olmadığından,
10. Halk Partisinin seçim beyannamesinde köylerin ana yollar şebekesine bağlanacağından bahsedilmiş ancak yapılacak yollar, yolların uzunluğu ve buna ayrılacak bütçeden bahsedilmemiş olmasından,
11. Halk Partisinin yaptığı bu vaatlerin ucu açık ve ayrıntılı olmamasından dolayı halk üzerinde inandırıcı etkisi olmayacağından,
12. Yine Halk Partisinin beyannamesinden millî gelirin arttırılacağından ve tasarruf yapılacağından bahsedilmiştir. Ancak millî gelir ve devlet bütçesinin kısa zamanda bu vaatleri yerine getirmede yeterli olmayacağından,
13. Üzüntü ile millî gelir hedefi olarak 1950 yılında iken henüz daha 1946 yılı seviyesine erişmeye bile yakın olmadıklarını,
14. Demokrat Partinin kurulduğu günden bu yana tasarruf konusu üzerinde ısrarla durduğundan ancak iktidarı bu konuda bir türlü ikna edemediğinden,
15. Demokrat Partinin tasarruf konusunda söylemlerine karşın iktidarın devlet masraflarını ölçsüz bir şekilde arttırdığından,
16. Halk Partisinin yayınladığı beyannameden anlaşılacağı üzere şimdiye kadar yürüttüğü iktisadi ve mali politikalarda değişiklik yapma niyetinde olmadığından,
17. Halk Partisinin sunduğu vaatlerin gerçekçi olmadığı tamamıyla seçim taktiğiyle sunulduğundan,
18. Daha yeni kabul edilen 1950 yılı bütçesinden yola çıkılarak Halk Partisini vaatlerinin gerçekçi olmadığını görmenin mümkün olduğundan,

19. Halk Partisinin ziraat konusunda rasyonel işler yaptığından ancak bu işleri de Marshall yardımları ile yapıldığından,
20. Halk Partisinin beyannamesinden anlaşılacağı üzere, memleketi bugünkü mali ve iktisadi takatsizliğe düşüren eski zihniyetin hala devam etmekte olduğundan,
21. Halk Partisinin, Devletçilik ilkesini yanlış anladığından ve özel teşebbüsü baskı altında tutup serbest iş sahasını da gittikçe daraltma mantığını güttüğünü, ayrıca devletin köy ekonomisini ve ziraat sahasını uğraş alanları dışına bırakmış görünmekte olduğundan,
22. Devletin köyü ve ziraati ihmal etmiş olmasından,
23. Devletin bu tutumunun yanlış olduğundan nüfusumuzun %80'inin köylerde yaşadığından ve ziraatın millî ekonomimizin temelini oluşturduğundan, ancak Halk Partisi hükûmetlerinin bu açık olan gerçeği kabul etmemekte ısrar ettiğinden,
24. Ayrıca geçmişten beri böyle bir görüşle iktisadi gelişimimiz yürütülmeseydi, sadece ziraat değil, sanayi, madencilik de bugün olduğundan çok daha ileri vaziyette ve böylece memleketimiz bugün bulunduğu durumdan çok farklı bir durumda olacağından,
25. Halk Partisinin beyannamesinden çıkan mananın, aynı sorunlu yolda ilerlemekte ısrarcı olduğu, iktidarda kalabilirse eğer önümüzdeki dört sene içinde yine gereksiz masraflarda bulunmaktan çekinmeyeceğinden,
26. Demokrat Partinin, hayat pahalılığının ortadan kalkmasına, maliyetlerin düşürülmesine ve vatandaşlarımızın hayat standartlarının yükselmesi için gerekli ne var ise bütün dikkat ve imkânları ile bu yolda ilerleyeceklerinden,
27. Tüm bu amaçlarının gerçekleşebilmesi için öncelikle iktisadi bünyenin iyi bir hâle gelmesi gerektiğinden,
28. Hükûmetin sürekli mahsullerin fiyatlarını dünya fiyatlarına göre orantısız arttırdığından, faizlerin sürekli yükseltildiğinden bu faizlerin yükseltilmesinin iş hayatı üzerinde çok fazla olumsuz etkiye yol açtığından,

29. Bu anlatımlarla amaçlarının Halk Partisini ve beyannamesini eleştirmekten ziyade, Demokrat Partinin iktidara gelirse eğer, takip edeceği iktisadi ve mali politikaların nasıl olacağını bilmek olduğundan,

30. İktidara gelindiği takdirde yeni işlere girişmeden önce iktisadi sıkıntıyı gidermek için teşebbüslerde bulunacaklarından bahsedilmiştir.”¹⁴²

Demokrat Parti’nin beyannamesinde tüm bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere, partinin en önemli noktası iktisadi durum olmuştur. Çoğunlukla CHP’nin yaptığı beyanname üzerinden eleştirisi olmuştur. DP seçim kampanyalarında da CHP’nin 1946 seçimlerine hile karıştırdığı ve seçim beyannamesinde sunduğu vaatlerin gerçekleşmesinin imkânsız olduğundan bahsetmiştir. Ayrıca DP, yaptığı seçim çalışmalarında iktidara gelindiği takdirde insan haklarının genişletileceği, köylü vatandaşlarımızın kalkındırılacağı, özel teşviklerin destekleneceği ve din hürriyeti olacağı gibi konulardan bahsetmiştir.¹⁴³ Yapılan seçim açıklamalarında ve beyannamelerden anlaşılacağı üzere, çok çetin bir seçim mücadelesi ortaya çıkmıştır.

Ayrıca halk, DP’ye büyük ilgi göstermiş ve milletvekili adaylığına çok fazla başvuru olmuştur. Halkın dışında Atatürk’ün arkadaşı olan ve sevilen Ali Fuad Cebesoy da DP’ye katılmıştır.¹⁴⁴ DP seçime büyük umutla bakmaktadır. Eğer bir terslik olmazsa kazanacaklarına inanmaktadırlar. Halktan gelen yoğun ve büyük ilgi de bu düşüncelerini desteklemektedir. Harıl harıl DP karşısında CHP’de sıkı bir şekilde çalışmaktadır. Tarafsızlığını uzun süredir koruyan Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ise seçim meydanlarına inip CHP leyine propaganda yapmaya mitinglerde konuşmaya başlamıştır.¹⁴⁵

Demokrat Parti seçime her ne kadar umutla bakıyor olsa da seçimle ilgili yaşanabilecek sıkıntılardan da korkmaktadır. Bu konu hakkında Adnan Menderes Gaziantep mitinginde, seçim sonucu ne olursa olsun iktidarın sandalyesini bırakmayacağını, zor kullanarak ve para ile seçimi kazanacaklarına emin oldukları şeklinde duyumların kendilerine ulaştığını söylemiştir. 1946 seçimlerinde ise yine iftira ve bolca yalan duyum, jandarma, vali ve kaymakamların faaliyette olduğu bir zaman geçirilmişti. O

¹⁴² Zafer, 9 Mayıs 1950

¹⁴³ Vatan 25 Mart 1950

¹⁴⁴ Eroğul, Cem (2017), s. 83.

¹⁴⁵ Yeşil, Ahmet (2001), ‘Türkiye’de Çok Partili Siyasi Hayata Geçiş’, 1.Baskı, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 154.

zaman zihniyeti ile şu anın zihniyetinin farklı olduğunu, ancak bu seçimlerde yasalarında değiştiğini bu yüzden umutlu olduğunu, millet iradesini temin edecek kanunun çıkmasında Demokrat Parti'nin rolünün büyük olduğundan bahsetmiştir.¹⁴⁶

Bayar yine bu mitingde daha önceki seçimlerde kanunsuz işlerin yapıldığını ancak suçluların hâkim önüne çıkmadığından duyduğu üzüntüyü de dile getirmiştir. Buruk bir sevinç olarak bu seçimde ise görevini suistimal edenlerin adalet huzurunda hesap verecek olacağını belirtmiştir. Mitingdeki sözlerine “*Haksızlık yapanlara karşı da hazır bulunuyoruz*”¹⁴⁷ şeklinde sonlandırmıştır.

Seçim ile ilgili Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, halkın iradesi ne ise kabul edeceğini belirtmiş, Celal Bayar ise bu güne kadar yaşanan gerginliklerin ve sorunların unutulacağını belirtmiştir.¹⁴⁸ Yapılan açıklamalardan da anlaşılacağı üzere iki parti yumuşama ortamında 1950 seçimlerini gerçekleştirmişlerdir.

Seçim boyunca dillere dolanan DP'nin seçim sloganı ise “Yeter Artık Söz Milletin!”dir. Bu sloganı seçmelerindeki sebep ise şimdiye kadar halkın sorunlarını dinlemek için yanlarına gidilmemiş olması köylünün dış planda bırakılması idi. Bu yüzden ki DP, seçim propagandalarını köylerde gerçekleştirmiştir. Ayrıca bu dönem Türkiye'deki oyların %75'ini köylüler oluşturmaktaydı.¹⁴⁹ DP, seçim sırasında propagandalarında çiftçiye de yer vermiş ve onlara vaatlerde bulunmuştur.

CHP'nin ise seçim sloganlarından biri “*Onları da deneyelim deme, deneme zamanında değiliz!*”¹⁵⁰ olmuştur. Sık sık radyolarda da duyulan bu sloganlar seçimin ne denli önem arz ettiği göstermekteydi. Bir başka propaganda araçları ise bu seçim ile izin verilen radyolar olmuştur. DP, 4 ile 10 Mayıs tarihleri arasında radyoda yaptığı konuşmalarda partilerinin misyonlarını ve vaatlerini anlatmıştır.¹⁵¹ DP bunun yanı sıra düzenlediği mitinglerde dikkat çekiciydi. Büyük mitinglerinden birini Ankara'da

¹⁴⁶ Zafer 21 Mart 1950.

¹⁴⁷ Zafer 21 Mart 1950.

¹⁴⁸ Karpaz, Kemal H. (2008), s. 201.

¹⁴⁹ Tetik, İdris (2015), s. 75; Karpaz, Kemal H (2010), s. 422

¹⁵⁰ Tepekaya, Muzaffer(2012), ‘Türk Basınında Demokrat Parti Genel Seçimleri’, Başbakan Adnan Menderes’in Yaşam ve Siyasal Mücadelesi, Adnan Menderes Üniversitesi Yayını Sayı: 38, s. 298.

¹⁵¹ Zafer 26 Nisan 1950

düzenlemiş olan DP, büyük bir sevgi gösterisi ile karşılanmıştır.¹⁵² Bütün bu çalışmalar 10 Mayıs 1950 tarihinde seçim yasağının başlamasıyla son bulmuştur.¹⁵³

Büyük gün gelip çatmıştır. 14 Mayıs 1950 günü seçimler düzenlenmiştir. Neyse ki bu seçimler sorunsuz ve sakin bir ortamda tamamlanmıştır. Seçimin dikkat çekici bir diğer tarafı ise katılım oranıdır. Seçimlere katılım oranı %88 olarak kayıtlara geçmiştir.¹⁵⁴ Halkın büyük çoğunluğu oylarını kullanmak için sandık başlarında sıraya girmiştir. Küçük çaplı birkaç problem dışında seçimler herhangi bir sorun yaşanmadan tamamlanmıştır.¹⁵⁵

Oy verme saati tamamlandıktan sonra Adnan Menderes radyo başına birkaç arkadaşı ile geçer. Yurdun kalbi artık radyodan gelecek haberi beklemektedir. Yavaş yavaş sonuçlar açıklanmaya başlar. Radyodan duydukları Adnan Menderes'i gittikçe mutlu eder. Çünkü kazandığı aşikârdır. DP'nin bu seçimi kazanması çok büyük bir hadisedir. Zira 27 yıllık tek parti yönetimini 1950 yılındaki bu seçimi kazanarak son vermiştir.¹⁵⁶

Seçimi kazanan DP ve diğer siyasi partilerin oy sayı/oranları ve seçilen milletvekili sayısı aşağıdaki gibidir¹⁵⁷:

Tablo 1. 14 Mayıs 1950 tarihinde düzenlenen seçim sonuçları

Partiler	Oy Sayısı	Milletvekili Sayısı	Oy Oranı
Demokrat Parti	4242831	408	%53,59
CHP	3165096	69	%39,,98
Millet Partisi	240209	1	%3,03
Bağımsızlar	267955	9	%3,04

Tablodan da anlaşılacağı üzere Demokrat Parti, büyük bir farkla iktidara gelmiştir. Mecliste 408 koltuğu kendi partisine katan DP büyük sevinç yaşamıştır. CHP ise iktidarı DP'ye devretmiş ve sadece 69 milletvekili ile yoluna devam etmiştir. DP'nin bu büyük başarısı medyada da yer almış, halk tarafından sevinçle karşılanmıştır. Kazanacaklarını bilen DP'liler bile bu kadar büyük bir fark ile iktidarı devralacaklarını tahmin

¹⁵² Zafer 1 Mayıs 1950

¹⁵³ Zafer 11 Mayıs 1950

¹⁵⁴ Cumhuriyet 26 Mayıs 1950

¹⁵⁵ Zafer 17 Mayıs 1950

¹⁵⁶ Yücel, Serhan (2002), 'Menderes Dönemi (1950-1960)', 1.Baskı, Ankara, Türk Tarihi Ansiklopedisi, XVI, Yeni Türkiye Yayınları, s. 835.

¹⁵⁷ Cumhuriyet 26 Mayıs 1950

edememişlerdi. Çünkü seçim öncesi yapılan tahminlerde bile DP'nin bu kadar milletvekili çıkartacağı öngörülememişti.¹⁵⁸

Ayrıca katılım oranı çok yüksek olan bu seçimde toplam seçmen sayısı 3.070.242 ve oyunu kullanan seçmen sayısı ise 2.717.822 idi.¹⁵⁹

Türkiye'de bu seçim ile büyük gelişmeler yaşandığını varsayabiliriz. Zira tek parti döneminden bu yana ilk defa iktidar el değiştirmiş ayrıca bu değişim seçim ile olmuştur. Ve yapılan bu seçimin önemli bir noktası ise gizli oy açık sayım şeklinde yapılmasıydı. Böylelikle akıllarda soru işareti kalmadan şeffaf bir şekilde ilk defa seçimler yapılmış ve bu seçim DP'nin ezici zaferi ile sonlanmıştı.

Seçimler sonrası birinci meclis açılışında yaşanan bir olaya Cüneyt Arcayürek Demirkırat dizisinde de yer vermiştir. Bahsedilen olay ise, ilk meclis açılışına gelen Demokrat Partili milletvekillerinin hiç biri birbirini tanımıyor, seçimi kazanmanın heyecanı ile birbirlerini tebrik ederken orada bulunan gazeteci ve meclis görevlilerini de Demokrat Parti milletvekili sanıp tebrik ediyorlardı.¹⁶⁰ Anlatılan bu olaydan da anlaşılacağı üzere meclise gelenler, geldikleri şehirlerde seçilmiş halkın gerçek temsilcileridir. Halk onları seçip Ankara'ya meclise göndermeye karar vermiş ve onlar DP yönetiminde kimseyi tanımıyordu. Yani herhangi birinin tanıdığı başka bir amaçla sırf gücünü kullanarak yüksek kesimden gelen bir emirle milletvekili olmamış, halkın gerçek temsilcileriydiler. Ancak CHP'liler bu durumdan rahatsız olmuş meclisin belli bir seviyede olması gerektiği, milletvekillerinin üst kademedan seçilmesi gerektiği ve halktan gelen kişilerin meclisin eğitim seviyesini düşüreceğini savunmuşlardır.¹⁶¹ Bu gerginlikler dışında basında ise sevinç vardı.

DP'nin bu zaferi ise dönemin gazetelerinden olan Zafer, Cumhuriyet ve İzmir Demokrat gazetelerinde ön sayfada yer almış ve büyük bir sevinçle karşılanmıştır.¹⁶² Yapılan haberler de DP'nin 408 milletvekili ile iktidarı aldığı CHP'nin büyük bir farkla

¹⁵⁸ Buran, Hasan (1987), 'Türkiye'de Çok Partili Demokratik Hayata Geçiş (1945–1950)', (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 149.

¹⁵⁹ Tunaya, T. Zafer (1995), 'Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952)', 1.Baskı, İstanbul, Arba Yayınları, s. 690.

¹⁶⁰ İcra, Beside (1992), s. 235.

¹⁶¹ İcra, Beside (1992), s. 236.

¹⁶² Cumhuriyet 16 Mayıs 1950; milliyet 16 Mayıs 1950.

iktidarı devrettiğinden uzun uzun bahsedilmiştir.¹⁶³ Sadece yerli medyada değil yabancı medyada da DP'nin zaferine yer verilmiştir. Bu yabancı basın haberlerine ise Akşam gazetesi sayfalarında yer vermiştir.¹⁶⁴

Seçimler sonuçlandıktan sonra 16 Mayıs tarihinde İsmet İnönü, Celal Bayar ile görüşmüştür. Bu görüşmede Bayar iktidarı devralmak için biraz zaman istemiştir.¹⁶⁵ Çünkü yeni bir iktidar ve kadronun oluşması kolay değildi. Bu görüşme sonrası 22 Mayıs 1950 tarihinde iktidarı CHP'den devralmıştır.

İktidarı devralan DP, hemen çalışmalarına başlamıştır. DP ilk meclis toplantısında Cumhurbaşkanının kim olması konusunu görüşmüştür. Yapılan görüşmeler sonrası ilk çalışmalardan biri Celal Bayar'ın Cumhurbaşkanı seçilmesidir.¹⁶⁶ Celal Bayar TBMM'de yapılan DP toplantısında 453 kişiden 387 oy alarak büyük bir farkla Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Yine aynı gün yapılan toplantıda Meclis Başkanı olarak ise Refik Koraltan seçilmiştir. Koraltan ise 387 oy içinden 385 ini alarak Meclis Başkanı olmuştur.¹⁶⁷

Yine aynı gün seçimler sonrası Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Adnan Menderes'e hükûmet kurma görevini vermiştir. Adnan Menderes bu görevi şaşkınlık ile karşılamış ve Fuad Köprülü'nün bu göreve daha çok yakışacağını dile getirmiştir. Ancak Celal Bayar kendisini bu göreve uygun gördüğünü ve Fuad Köprülü'ye kabinesinde Dışişleri Bakanlığı görevini verebileceği önerisinde bulunmuştur. Menderes'in tedirginliğini gören Bayar kendisine şu sözleri söyleyerek ona ne kadar güven duyduğunu dile getirmiştir.¹⁶⁸

*“Sizin başvekil olmanız yetmez. Parti liderliğini de üzerinize alacaksınız. Muvaffakiyet dilerim.”*¹⁶⁹

İkili arasında geçen bu konuşmadan bir süre sonra Adnan Menderes, hükûmeti kurmak için çalışmalara başlamıştır. Demokrat Partinin ilk hükûmetinde ise kadro şu şekildeydi¹⁷⁰:

¹⁶³ Zafer 17 Mayıs 1950; Cumhuriyet 17 Mayıs 1950; İzmir Demokrat 17 Mayıs 1950

¹⁶⁴ Akşam 18 Mayıs 1950

¹⁶⁵ Kutay, Cemal (1982), ‘Üç Devirden Hakikatler’, 1.Baskı, İstanbul, Alioğlu Yayınevi, s. 179. ; Vatan 17 Mayıs 1950

¹⁶⁶ Özkan Necati (2014), ‘Seçim Kazandıran Kampanyalar’, 1.Baskı, İstanbul, Mediacat Kitapları, s. 29. ; Şenşekerci, Erkan (2000), ‘Türk Devriminde Celal Bayar (1918–1960)’, 1.Baskı, İstanbul, Alfa Basım Yayım, s. 215.

¹⁶⁷ Demir, Şerif (2009), s. 146.

¹⁶⁸ Gevgilli, Ali (1987), ‘Yükseliş ve Düşüş’, 1.Baskı, İstanbul, Bağlam Yayınları, s. 77.

¹⁶⁹ Bayar, Celal (1986), s. 104.

Başbakan: Adnan Menderes

Adalet Bakanı: Halil Özyörük

Millî Savunma Bakanı: Refik Şevket İnce

İçişleri Bakanı: Rükneddin Nasuhioğlu

Dış İşleri Bakanı: Mehmet Fuad Köprülü

Maliye Bakanı: Halil Ayan

Millî Eğitim Bakanı: Avni Başman

Bayındırlık Bakanı: Fahri Belen

Ekonomi ve Ticaret Bakanı: Zühtü Velibeşe

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı: Nuri Özsan

Ulaştırma Bakanı: Nihat Eğriboz

Çalışma Bakanı: Hasan Polatkan

İşletme Bakanı: Muhlis Ete

29 Mayıs 1950 tarihinde DP'nin hükûmet programı meclise sunulmuştur. Haziran ayında düzenlenen parti toplantısında ise Adnan Menderes, DP'nin yeni parti başkanı olmuştur. Ayrıca Menderes yaptığı bir konuşmada Demokrat Parti'nin iktidara gelmesini bir dönüm noktası kabul etmiş ve mecliste yaptığı bir konuşmada 14 Mayıs 1950 tarihinin bir döneme son veren yeni bir dönem açan çok önemli bir gün olarak tarihimizde yer alacağı açıklamalarında bulunmuştur.¹⁷¹

2.4.1. 1954 Seçimleri ve Demokrat Parti

Demokrat Parti iktidara geldikten sonra çalışmalara büyük bir hızla başlamıştır. Özellikle iktisadi alanda yaptığı politika ve çalışmalar ile ülke gündeminde olmuştur. Özellikle tüzük ve programında belirttiği gibi tarım alanında gerçekleştireceklerini söyledikleri çalışmalar ile üretimde artış gerçekleşmiştir. Ayrıca Merkez Bankasında

¹⁷⁰ Zafer, 23 Mayıs 1950

¹⁷¹ TBMM, TD, D:9, B:3, C: I

bulunan altın ve döviz rezervleri yüksek seviyede idi.¹⁷² Ekonomide yaşanan bu olumlu gelişmeler 1954 yılında yapılan seçimlerde DP'ye büyük bir fayda sağlamıştır. Özellikle önce 1 Mart 1950 yılında, ardından 1 Ağustos 1951 yılında Yabancı Sermaye Yatırımlarını Teşvik Kanunu çıkartması etkilidir. Böylece ülkeye sanayi, ulaştırma, maden, bayındırlık ve turizm alanlarında yabancı sermayenin girmesi hedeflenmiş ve uygulanan bu politikanın karşılığını ekonomideki olumlu gelişme şeklinde almıştır.¹⁷³

Yapılan seçimlere DP hazırlanmış ve iktidara geldiğinden bu yana güttüğü politikanın meyvesini oyların %54.42'sini alarak kazanmıştır. Toplamda TBMM'nin yeni dönemine 503 milletvekili ile yoluna halkın kararı ile devam etmiştir.¹⁷⁴ DP'nin bu zaferi basında da yer almıştır. Oyların 1950 seçimlerinde kazanmalarını sağlayan orandan daha fazla bir oran almaları, iktidarda bulundukları süre zarfında güttükleri politikalar sayesinde olmuştur.

Demokrat Parti dönemi hükûmet çiftçiye verdiği seçim vaatlerinde olan sözlerini seçildikten sonra yerine getirmeye çalışmıştır. Seçim günü ise oyların büyük çoğunluğuna sahip olan halk ise DP'nin yönetiminden memnun olduklarını oylarını onlara vererek göstermiştir. Seçim sonrası DP, meclise halkın desteği ile büyük bir çoğunlukla girmiştir. Ancak DP'nin böyle ezici bir oranla meclise girişi muhalefet tarafından olumlu karşılanmamıştır. İktidarın meclisteki bu denli çokluğu muhalefetin daha sert bir tutum takınmasına sebep olmuştur.¹⁷⁵

Halkın büyük desteği ile yönetime başlayan yeni DP hükûmeti ekonomideki olumlu gelişmeleri sürdürememiş ve ülkedeki ekonomik sıkıntılar artmaya başlamıştır. Bunun yanı sıra iktidar üniversiteler üzerinde düzenlemeye gitmiştir. Bu düzenlemeler üniversitede görev alan öğretim elemanlarının herhangi bir siyasi partide çalışmalarının yasaklanmasıdır. Ayrıca CHP'nin bütün mal varlığının devlet hazinesine devredilmesine karar vermiştir.¹⁷⁶ DP'nin yaptığı değişiklikler bunlarla kalmamış basın üzerindeki tutumları da sertleşmeye başlamıştır. Sertleşen tutum öyle ilerlemiştir ki bazı gazetecilere

¹⁷² Bulunmaz, Barış (2012), 'Türk Basın Tarihi İçerisinde Demokrat Parti Dönemi ve Sansür Uygulamaları', Öneri. C.10.S.37, Ocak 2012.203-214, s. 207.

¹⁷³ Kanay, Yavuz (2008), 'Cumhuriyet Arşivi Belgelerine Göre Demokrat Parti Dönemi Türk-Arap İlişkileri (1950-1960)', (Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 56.

¹⁷⁴ Turan, Şerafettin (1999), 'Türk Devrim Tarihi Cilt 4', 1.Baskı, İstanbul, Bilgi Yayınevi, s. 90.

¹⁷⁵ Müftüoğlu, Tamer/Sabuncu, Yavuz (1993), '1945'ten Günümüze Türkiye ile Batı Dünyası Arasındaki Kültürel İlişkiler', 1.Baskı, İstanbul, Özyürt Matbaacılık, s. 16.

¹⁷⁶ Temel, Mehmet (2019), 'Menderes'in Beyanlarına Göre 27 Mayıs İhtilaline Giden Süreçte CHP'nin Sorumluluğu', Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi, Cilt:20, Sayı:45, s. 196.

para cezası bazılarına ise hapis cezaları bile verilmeye başlanmıştır.¹⁷⁷ Bu kişilerden biri dönemin gazetelerinden biri olan Ulus gazetesi yazarlarından olan Hüseyin Cahit Yalçın'ı 24 Eylül 1954 tarihinde görülen mahkeme ile iki yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.¹⁷⁸

Yaşanan olaylar yanı sıra ekonomideki kötüleşme devam etmiştir. Bu sıkıntıyı aşmak için hükûmet kredilere başvurmuştur. Yaşanılan sıkıntıların bir diğer örneği ise bazı ürünlerde karaborsaların oluşmasıdır. Yaşanılan bu ekonomik sıkıntılar DP politikasını da etkilemiş ve halk tarafından tekrar iktidara gelen DP'ye karşı hoşnutsuzluklar başlamıştır. Bu hoşnutsuzluklar sadece ekonomi kaynaklı değildi. İktidara geldikten bir yıl kadar sonra 1955 yılında yaşanan bazı olaylar sonrasında DP'nin tutumu da güç kaybetmesine sebep oldu. Bu olaylardan biri ise gazetede bir haber sonrası ülke içinde olaylar meydana gelmiş ordu sıkıyönetim ilan etmiştir. Büyük sorunlar yaşatan bu durum her ne kadar bastırılmış olsa da dünya basınında geniş yankı uyandırmış ve Türkiye'nin dış politikada prestij kaybetmesine sebep olmuştur.¹⁷⁹

2.4.2. 1957 Seçimleri ve Demokrat Parti

1954 seçimleri sonrası gittikçe bozulan ekonomik durum ve yaşanan olaylar sebebiyle DP hükûmetini zor günler beklemekteydi. Ezici bir oy oranıyla meclise girmesinin ardından aldığı bazı kararlar ve basın, üniversite konuları ile ilgili yaptıkları partinin en temel özelliği olan ismi ile ters düşmekteydi. Demokrat Parti aldığı kararlar ile baskıcı bir demokratik olmayan bir parti izlenimi veriyordu. Buna izlenime sebep olan bazı davranışları şöyleydi;

- Öğretim görevlilerinin siyasi yayın yapmalarının yasaklanması
- CHP'nin mal varlığına el konulması
- Partilerin yaptıkları işlerin sınırlandırılması
- Millet Partisi'nin kapatılması
- Basın çalışanlarına verilen hapis ve para cezaları

¹⁷⁷ Ahmad, Feroz/Turgay, Bedia (1976), 'Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi (1945-1971)', 1.Baskı, Ankara, Bilgi Yayınevi, s. 130.

¹⁷⁸ Bulunmaz, Barış (2012), s. 209.

¹⁷⁹ Ortaylı, İlber (2010), 'Türkiye'nin Yakın Tarihi', 1.Baskı, İstanbul, Timaş Yayınları, s. 109.

- Radyoda yapılan yayınları sadece kendi partisi için kullanmaya çalışması¹⁸⁰

Özellikle CHP'nin mal varlığına el konulması TBMM'de görüşüldüğü sırada bile büyük tepkilere neden olmuştur. İktidarın seçimlerden hemen önce hazırladığı bu teklif 6195 sayılı yasa ile kabul edilmiştir. 19 Aralık 1953 tarihinde Cumhurbaşkanı Celal Bayar tarafından onaylanarak yürürlüğe girmiştir.¹⁸¹ İktidarın 1953 yılında çıkardığı bir diğer kanun ise üniversite öğretim elemanları ile ilgili olan "Millî Selamet Kanunu"dur.¹⁸²

Durum öyle bir noktaya gelmişti ki, normalde 1958 yılında yapılması planlanan seçimler DP tarafından bir yıl öne alınmıştı. Bir zamanlar henüz daha teşkilatlanmasını tamamlamadan seçimlerin öne alındığı şokunu yaşayan ve bu seçimlere hazırlıksız yakalandığı için boykot eden DP, şimdi aynı şeyi kendisi yapmaktaydı. İktidar, muhalefetten birkaç partinin birleşeceği gündeme düşünce, kendisine uygulanan siyasi taktiği bir koz olarak kullanıp seçimleri bir yıl öne çekip 27 Ekim 1957 yapma kararı aldığını duyurmuştur.¹⁸³ Seçimler öncesi partinin önemli isimlerinden Ord. Prof. Dr. Mehmet Fuad Köprülü partiden istifa etmiştir. İstifası ile ilgili yaptığı bir açıklamada DP'nin kurulurken belirttiği anlayışın değiştiğini ve demokrasi isteyen toplumun bu uğurda birleşmesi gerektiğini, yapılacak bu seçimin resmen tek parti ve tek adam sistemine geri dönmek isteyenlerin seçimi olduğunu söylemiştir.¹⁸⁴

Kuruluşunun ardından dört iktidara gelişinin ardından üçüncü seçim olan 27 Ekim 1957 seçimleri DP'nin ektiğini biçme seçimi olmuştur. Bu seçimlerde DP 421 milletvekili çıkarmış olmasına karşın yaklaşık %11 oranında oy kaybetmiş ve partinin oy oranı %50 altına düşmüş, oyların %48'ini almış böylece muhalefetten daha az oy oranı ile yeniden iktidara gelmiştir.¹⁸⁵ CHP ise %40'ını alarak toplamda 178 milletvekili çıkarmıştır.¹⁸⁶ Üçüncü kez iktidara gelen DP ile muhalefet arasında gerginlikler artmaya devam etmiştir.

¹⁸⁰ Tanör, Bülent (2006), 'Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)', 1.Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, s. 353-354.

¹⁸¹ <http://www.mustafaalbayrak06.com/tr/?p=80> s.e.t 06.18.2019

¹⁸² Giritlioğlu, Fahir (1965), 'Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Mevkii I.Cilt', 1.Baskı, Ankara, Ayyıldız Matbaası, s. 15.

¹⁸³ Temel, Mehmet (2019), s. 197.

¹⁸⁴ Cumhuriyet, 8 Eylül 1957; Cumhuriyet 23 Ekim 1957.

¹⁸⁵ Toker, Metin (1991), 'Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları DP Yokuş Aşağı (1954-1957)', 1.Baskı, Ankara, Bilgi Yayınevi, s. 269. ; Bulunmaz, Barış (2012), s. 209-212.

¹⁸⁶ Albayrak, Mustafa (2004), 'Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)', 1.Baskı, İstanbul, Phoenix Yayınevi, s. 299.

Yaşanılan bu gerginlikler siyasi iktidarsızlığa sebep olmuş, bunun yanı sıra ekonomik sıkıntılar gittikçe artmıştır.

Ekonomide süregelen bu kötü durum karşı konulamaz bir hal almıştır. DP, 1957 seçimlerinden bir yıl sonra 1958 yılında, yaşanan bu durumu çözmek için ABD ve Dünya Bankası'ndan kredi almış ancak ödeme noktasında sıkıntılar çekilmiştir. Öyle ki Türk Lirası gittikçe değer kaybetmiş bunun sonucunda dolar 9 lirayı görmüştür.¹⁸⁷ Ekonomik durumun bozulması, bundan dolayı alınan kredilerin ödenmesinde yaşanan sorunlar, Türk Lirasının büyük bir oranda değer kaybetmesi, halkın ekonomik olarak zor duruma düşmesi gibi yaşanan durumlar DP'nin zor bir dönem geçirmesine neden olmuştur.

Bunların yanı sıra muhalefet, DP'ye karşı güç birliği yapmaya karar vermiştir. 1958 yılının sonlarına doğru muhalefet partileri olan Cumhuriyetçi Millet Partisi ve Köylü Partisi, Cumhuriyet Halk Partisi ve Hürriyet Partileri kendi içlerinde DP'ye karşı birleşmiştir.¹⁸⁸ DP'nin karşılaştığı bu tutum ve yaşadığı oy kaybı siyasi havası gittikçe gerginleştirmiş ve tutumunun sertleşmesine sebep olmuştur. Bu tutumu basına da yansıtmış ve basın yayın kuruluşlarına karşı sert tavrı gittikçe artmıştır. Baskıcı bir tutum sergileyen DP, dönemin gazetelerinden olan Vatan, Ulus, Tercüman, Milliyet ve Cumhuriyet gibi gazetelere birçok dava açmıştır.¹⁸⁹

DP'nin siyasette yaşadığı gergin tavır toplumsal olaylara da yansımıştır. İktidar muhalefet tartışması şiddetlenirken halkta da kutuplaşmalar meydana gelmiştir. Bu süreçte Başbakan Adnan Menderes, yaptığı bir konuşmada CHP'yi suçlamış, CHP'nin ülkeyi ihtilale sürüklemek istediğini ve halkı birbirine düşürmeye çalıştığını, yapılmaya çalışılan bu durum karşısında halkın Vatan Cephesi tarafında olması gerektiğini savunmuştur.¹⁹⁰ Adnan Menderes'in bahsettiği Vatan Cephesi ise, DP'ye karşı birleşen muhalefete karşı DP tarafından kurulmuştur. Karşılıklı girişilen bu durumlar sonucu halkta iyice

¹⁸⁷ Albayrak, Mustafa, Demokrat Parti Döneminde İktidar-Muhalefet İlişkileri (1950-1960), s.e.t 12.10.2019. <http://www.mustafaalbayrak06.com/tr/?p=80>

¹⁸⁸ Müftüoğlu, Tamer/Sabuncu, Yavuz (1993), s. 18. ; Ertan, T. Faik (2011), 'Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi', 1.Baskı, Ankara, Siyasal Kitapevi, s. 278.

¹⁸⁹ Bulunmaz, Barış (2012), s. 211.

¹⁹⁰ Şahin, İbrahim (2017), 'İktidar-Muhalefet İlişkileri Çerçevesinde İnönü ve Menderes'in Siyaset Dili', Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi, Sayı: I/1, s. 208-209. ; Albayrak, Mustafa, s.e.t 12.10.2019. <http://www.mustafaalbayrak06.com/tr/?p=80>

kutuplaşmalar meydana gelmiş ve kimi zaman bazı çatışmaların çıkmasına sebep olmuştur.¹⁹¹

İktidar ve muhalefet arasındaki gerginliğin her geçen gün gittikçe artmasına sebep olan bir diğer mesele ile CHP'nin kongresinde “İlk Hedefler Bildirisi” ismiyle yayınladığı yazıdır. Bu bildiride CHP, demokratik olmayan yasaların kaldırılmasını, hukukun üstünlüğü, Cumhurbaşkanının tarafsız olması gerektiği, seçimlerin serbest yapılması, milletvekillerinin dokunulmazlığı ve özgürce söz söyleyebilmesi gerektiği, mahkemelerin tarafsız olması gerektiği ve milletvekillerinin mal beyanı yapmak zorunda olması gerektiğinden bahsedilmiştir.¹⁹² Bu bildiri daha önce DP'nin muhalefet, CHP'nin iktidar olduğu zamanda yaşanan sorunları hatırlatmıştır. Benzer istekleri o zaman DP, CHP'ye karşı dile getirmişti. Ancak bu bildiri daha geniş kapsamlı idi. DP ise bu bildiriyi dikkate almamış bu da iktidar muhalefet gerginliğini arttırmıştır.

Bu dönem gerginliğin artmasında rolü olan bir diğer olay ise, ana muhalefet lideri İsmet İnönü seçim sırasında yaptıkları gibi 1959-1960 yılları arasında yurdu gezmeye başlamıştır. Ancak bu sefer ortada seçim yoktu ve amaç vatandaşı bilinçlendirmek ve iktidarı eleştirmektir. İnönü'nün gittiği bazı şehirlerde olaylar çıkmış ve ciddi sorunlara yol açmıştır. Yaşanılan bu durum üzerine meclis “Tahkikat Komisyonu” kurulmasına karar vermiştir. Bu komisyonun amacı bazı şehirlerde çıkan olayları araştırmaktır. Ancak komisyonun dikkat çeken bir tarafı ise komisyonda görev alan on beş milletvekilinin hepsi iktidar partisindendi. Ayrıca komisyon çok geniş yetkilerle donatılmıştı. Bu yetkiler, muhalif yayınların yasaklanması, dağıtımının engellenmesi ve gerekirse kapatılması, yurtdışı gösterilen muhalif hareketlerin engellenmesi, siyasi içerikli toplantıların, gösterin yapılmasını engellemek ve karşı koyulduğu takdirde hapis cezası verebilme gibi sıralanabilir.¹⁹³ Komisyona verilen yetkiler sonrasında zaten var olan gerginlik hat safhaya çıkmıştır.

¹⁹¹ Ertan, T. Faik (2011), s. 278.

¹⁹² Giritlioğlu, Fahir (1965), s. 453-455.

¹⁹³ Aydemir, Şefket Süreyya, (1979), s. 410. ; s.e.t 12.10.2019 <http://www.mustafaalbayrak06.com/tr/?p=80>, ; TBMM, ZC, Dönem: XI, Cilt:13, s. 306.

2.5. 27 Mayıs Darbesi ve Demokrat Parti İktidarının Sonu

Mecliste oluşan gerginlik topluma da yansımış ve komisyonun yetkilerinin anayasaya aykırı olduğu gerekçesiyle özellikle Başkent Ankara ve İstanbul gibi büyük illerde üniversite öğrencileri 1960 yılının Nisan ayında gösteri düzenlemişlerdir. Bu gösterilerin şiddeti öyle artmıştır ki polis göstericilere müdahale etmek zorunda kalmıştır. Bu müdahaleler sonucunda iki üniversite öğrencisi ölmüş ve çok fazla öğrenci yaralanmış ve tutuklanmıştır.¹⁹⁴ Yaşanılan gerginlikler polis müdahalesine rağmen gittikçe artmış bunun üzerine Hükûmet, olayların merkezi olan Başkentte ve İstanbul’da sıkıyönetim ilan etmiştir.¹⁹⁵

Sıkıyönetim sonrası muhalefet, iktidarı protesto etmek için bir yürüyüş düzenlemiştir. hükûmet ise tüm bu yaşanan olaylar karşısında tavrını gittikçe sertleştirmiştir. Meydana gelen bu olaylar yalnızca muhalefet-iktidar gerginliği değil toplumsal gerginlik ve olaylar olarak yansımıştır. Sıkıyönetimin ilanından sonra 21 Mayıs’ta Harp Okulu öğrencileri de bir protesto yürüyüşü düzenlemiştir. Bu yürüyüşün ardından hükûmet, Harp Okulu’nu tatil etmiştir. Harp Okulu’nun tatil olması büyük bir olaydır. Zira ordu hükûmetten duyduğu rahatsızlığı yürüyüş ile açıkça dile getirmiş hükûmet ise bunu bastırmak için elinden gelen bütün kuvveti kullanmıştır.¹⁹⁶

27 Mayıs 1960 günü, bir grup subay “Millî Birlik Komitesi” ismiyle askeri darbe yapmış ve DP iktidarı sona erdirmiştir. İhtilal subaylarından biri olan Albay Alparslan Türkeş, Ankara radyosundan Demokrat Parti hükûmetini devirdiklerini açıklayan bir bildiri okumuştur.¹⁹⁷ Dönemin gazetelerinden olan Cumhuriyet gazetesi ise ordunun yaptığı bu darbeden gazetelerinde “Kahraman Türk Ordusu Bütün Memlekette İdareyi Eline Aldı” şeklinde haber başlığıyla sunmuştur.¹⁹⁸

Yapılan bu askeri darbe ile on yıllık Demokrat Parti hükûmeti devri bitmiştir. Kayıtlara ilk askeri darbe olarak geçen bu durum Türkiye’de tarihinde bir kara lekedir. Darbe sonrası DP yöneticileri tutuklanmıştır. Tutuklanan 600’e yakın DP’li yargılanmalarının ardından Adnan Menderes, Fatin Rüştü Zorlu, Hasan Polatkan idam

¹⁹⁴ Albayrak, Mustafa (2004), s. 535-537.

¹⁹⁵ Aydemir, Ş. Süreyya (1958), ‘İkinci Adam 3. Cilt’, 1.Baskı, İstanbul, Remzi Kitapevi, s. 459. ; Albayrak, Mustafa (2004), s. 537.

¹⁹⁶ Tetik, İdris (2015), s. 129. ; Müftüoğlu, Tamer/Sabuncu, Yavuz (1993), s. 19.

¹⁹⁷ Ulus 28 Mayıs 1960,

¹⁹⁸ Cumhuriyet 27 Mayıs 1960

cezasına çarptırılmıştır.¹⁹⁹ İdam cezası uygulanmadan önce Menderes'in son sözleri *“Hayatıma veda etmek üzere olduğum şu anda devletime ve milletime ebedi saatler dilerim”* olmuştur.²⁰⁰

27 Mayıs darbesi ile ilgili ABD'nin bilgisi olduğuna inanılmaktadır.²⁰¹ Bu inanışa göre Adnan Menderes'in iktidarda bulunduğu son dönemde güttüğü dış politika ABD'yi rahatsız etmiştir.²⁰² Zira Menderes Mahmut Dikerdem'in de bahsettiği gibi SSCB ile görüşmüş ve hatta bu görüşme ABD gibi İran Şahını da rahatsız etmiştir. Her ne olursa olsun darbenin gerçekleşmesi demokrasiye balta vurulması anlamına gelmektedir. Üstelik halkın isteği ile büyük bir oy farkıyla üç dönem boyunca iktidarda kalmış seçilmiş bir hükûmete darbe yapılması kabul edilemez. Demokratik bir toplumda askeri darbe yaşanması çok üzücüdür.

¹⁹⁹ Tetik, İdris (2015), s. 130. ; Aydemir, Ş. Süreyya (1976), 'İhtilalin Mantığı ve 27 Mayıs İhtilali', 1.Baskı, İstanbul, Remzi Kitapevi, s. 459.

²⁰⁰ Aydemir, Ş. Süreyya (1985), s. 530.

²⁰¹ Gunn, Christopher(2015): “The 1960 Coup in Turkey: A U.S. Intelligence Failure or a Successful Intervention?”, Journal of Cold War Studies, Cilt 17, No:2, s. 103-139.

²⁰² Yetkin, Çetin (2011): ‘ Türkiye’de Askeri Darbeler ve Amerika’, 5. Baskı, Ankara, Kilit Yayınları, s. 89.

3. DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİ İRAN'DA DURUM

3.1. Rıza Şah Dönemi İran

İran, Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya ve İngiltere'nin işgaline uğramıştır. Bu işgal siyasal iktidarın bozulması, iç sorunlar, ekonomik zorluklar gibi birçok soruna neden olmuştur. Bu sorunlardan biri de yerel yönetimlerin ortaya çıkması idi. Bu yönetimlerden biri öyle güçlü bir otorite kurmuştu ki, yerel olmaktan çıkıp 1921 yılında Tahran'ı işgal edip ele geçirmesiyle yeni bir dönem başlatmıştır. Gittikçe güçlenen bu otoritenin ismi ise Kazak Tugayı'dır. İşgal sırasında tugayın başında General Rıza Han vardı.

Rıza Han Mazandaran'ın Savad Kouh bölgesindeki Alasht köyünde doğmuştur. Alash o zamanlar izole bir köydü ve nüfusu yaklaşık 1000 idi. Rıza Han, yaklaşık on beş yaşındayken Kazak Tugay'ına katılmıştır. 1911 yılında Abol Hossein Mirza Farmanfarmaian'ın komutası altında görev yapmış ve o dönem Tahran'daki hükûmeti devirmeye çalışan Salar al-Doleh'e karşı savaşmıştır. Bu savaş sonrası üstegmen rütbesine terfi etmiş ve bir sene sonra 1912 yılında makineli tüfek kullanımındaki becerisi sayesinde yüzbaşı rütbesine terfi almıştır. 1915'e kadar cesur ve korkusuz bir asker olarak görülmüş ve üst düzey komutanlar tarafından askeri seferlerde onlara eşlik etmesi için seçilmiştir. Rıza Han'ın askerî itibarı, zekâsı ve profesyonelliği sayesinde kısa bir süre içinde başta Tahran olmak üzere diğer eyaletlerdeki önde gelen İranlılar tarafından tanındı. 1915 yılında ise albay rütbesine terfi etmiştir.²⁰³

1918 yılında ise Kaşan bölgesinde eşkıyalara karşı düzenlenen operasyonda Tuğgeneral olarak yer almıştır. 1921 yılında Rıza Han, Tahran'ı Kazak Tugayı ile birlikte işgal etmiş ve işgal sonrası kendisini Silahlı Kuvvetler Komutanı olarak atamıştır. Hırslı kişiliği ile dikkatleri çeken Rıza Han, istediğini elde etmek için bazen gelenekçilerle bazen de muhafazakârla birlikte hareket etmiştir. Yaptığı stratejik davranışların karşılığını da zaman içinde siyasi hayatta gittikçe yükselerek aldı. Silahlı Kuvvetler Komutanı olduktan bir süre sonra Savaş Bakanı olan Rıza Han, bu görevinden iki yıl sonra da 1923 yılında Başbakan olmayı başarmıştır. 1924 yılında ise I. Dünya Savaşı'ndan bu yana İran'da konuşlanan İngiliz kuvvetlerinin tahliyesinde müzakere etmiştir. Rıza Han bir süre hem Başbakan hem de Genelkurmay başkanı olarak güçleri elinde toplamıştır. 1925 yılında

²⁰³ http://www.iranchamber.com/history/reza_shah/reza_shah.php s.e.t: 12.02.2020

Rıza Han, Kaçar Hanedanlığının son şahı olan Ahmet Mirza'yı görevden aldı ve İran Kurucu Meclis'i tarafından 1925 yılında “Şah” ilan edilmiştir. İsmi Rıza Şah Pehlevi olarak değiştirdi ve böylece Pehlevi hanedanlığını kurmuş oldu.²⁰⁴ Rıza Han'ın, “Şah” unvanını ne kadar istediğini, “*İran'da sadece bir tek Şah'a yer var ve o Şah ben olacağım*” sözü ile anlamak mümkündür.²⁰⁵

Sonunda istediğini elde eden Rıza Şah siyasetteki gücünü arttırmış ve hükûmet sadece isimde var olmuştur. Asker kökenli olan Rıza Şah, yönetiminde büyük bir payı orduya ayırmıştır. Gittikçe büyüyen orduyu bir çatı altında toplamaya karar verip “İran Millî Ordusu” adı altında birleştirmiştir. Şah, çalışmalarını sadece ordu üzerinde yapmamıştır. Bürokratik işlerle de ilgilenmiş ve bu konu ile ilgili birimlere yine güvendiği kişileri yetkilendirmiştir. Görüldüğü üzere otoritesinden ödün vermeyen Şah, çevresini güvenilir adamları ile donatmış ve meclisi yavaşça sembolik bir biçime indirgemıştır.²⁰⁶

Bürokratik işler dışında Rıza Şah bazı reformlar da yapmıştır. Bunlar genelde sosyal ve iktisadi reformlar idi. Yaptığı reformlar bazı çevrelerden tepki çekip Şah'ın dinî gruplardan aldığı desteği kaybetmesine sebep olsa da, ülkenin modernleşmesini büyük oranda bu reformlara borçludur.²⁰⁷ Bu yüzden Şah, reformcu olarak bilinmektedir. Amacı bütün alanlarda devleti geliştirip ilerletmek olmasıydı ancak Şah, gelişen devletin gücünü kendisinin denetimi altında olması ve bu devleti istediği gibi yönlendirmeyi istemekteydi.²⁰⁸

Zira Rıza Şah'ın ülkeyi geliştirmek için çalışmalar yapmak zorundaydı. Çünkü İran bu dönemler unutulmuş kimsenin ilgilenmek istemediği bir ülke gibi görünmekteydi. Bu durumu 1949-1951 seneleri arasında Tahran Büyükelçimiz olan Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Zoraki Diplomat adlı eserinde İran hakkında şunları söylemekteydi:

“İlk defa olarak bir uçaktan İran topraklarının korkunç çoraklığına bakarken... Altında jeolojik bir afet bakiyesi gibi serilen İran topraklarının sert ve haşin surati beni

²⁰⁴ Yılmaz, Türel/Şahin, Mehmet (2011), ‘Orta Doğu Siyasetinde İran’, 1. Baskı, Ankara, Barış Kitap, s. 11. ; http://www.iranchamber.com/history/reza_shah/reza_shah.php s.e.t 12.01.2020

²⁰⁵ Abrahamian, Ervand (2017), ‘Modern İran Tarihi’, Çeviren: Dilek Şendil, 4.Baskı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 85.

²⁰⁶ Ghods, Mohammad Reza (1989), ‘İran In The Twentieth Century: A Political History, Boulder’, CO: Lynne Rienner Publishers, 1989, p. 42.

²⁰⁷ Yılmaz, Türel/Şahin, Mehmet (2011), s. 12.

²⁰⁸ Abrahamian, Ervand (2017), s. 98.

sarsmıştı... Hele İran-Türkiye sınırını aşarken bu fark bir kabartma harita üzerinde çizilmiş ve boyanmış olarak büsbütün göze çarpar... ”²⁰⁹

Rıza Şah’ın yaptığı inkılaplar ülkeyi geliştirme amacındaydı. Ancak bu amacı herkes idrak edememiştir. Aydınlar sınıfı, orta sınıf ve inkılap karşıtları gibi gruplar ortaya çıkmıştır bu dönemde. Ancak bütün grupların birleştiği ortak bir düşünce vardı. Bu düşünce ise İranlılara millî gururu öğreten kişinin Şah olduğudur. Çünkü İran, Şah ülkenin başına geçene kadar, bazen İngiliz bazen de Rus amaçlarına hizmet eden kişilerce yönlendirilmiş, bunları okumuş ve yazmışlardır. Ancak Şah gelince vatan toprağının ne demek olduğunu bu toprak üzerinde sadece ülke selameti için kendilerinin hâkim olması gerektiğini öğrenmişlerdir. Zira Şah, ülkenin başına gelir gelmez, o zaman kadar ülke içinde nüfuz edinmiş İngiliz ve Ruslara karşı gelmiş ve gerçek bağımsızlığını Şah döneminde elde etmiştir.²¹⁰

Zira Şah döneminde milliyetçi birçok politika uygulanmıştır. Dönemin aydınlarının da desteklediği milliyetçilik olgusu, “Ulus-devlet” olma amacını taşımaktaydı ve Şah döneminde bu anlayış gittikçe yayılmıştır.²¹¹ Bir dönem İran’da Büyükelçi olarak görev yapan Yakup Kadri Karaosmanoğlu ise Rıza Pehlevi ve İran milliyetçiliği hakkında şu sözleri söyler:

“... İranlılara, millî gururun ne olduğunu öğreten de Rıza Pehlevi’dir. O, başlarına geçinceye kadar bütün bir tarih boyunca, kimi Rus kimi İngiliz emellerine hizmet eden okumuş yazmışlar, ilk defa olarak, onun yürüdüğü yoldan vatan topraklarına kavuşmuş ve onun gösterdiği misaller, verdiği derslerle bu toprak üstünde yalnız kendi emelinin ve kendi iradesinin hâkim olması lazım geldiğini öğrenmiştir. Zira Rıza Pehlevi devlet idaresinin dizginlerini eline alır almaz bir yandan Rus, öbür yandan İngiliz nüfuzuna karşı gelmesini bilmiş ve İran gerçek istiklaline asıl onun devrinde ermişti.”²¹²

Ayrıca bu dönem İran’da idare işleyişi ve ülkenin iç durumu çok karışık idi. Bu durumun nedeni ise, ülke içinde nüfuz etmeye çalışan ve menfaatleri doğrultusunda hareket etmeye çalışan üç devlet daha vardı. Bunlardan biri amaçlarına ulaşabilmek için

²⁰⁹ Karaosmanoğlu, Y. Kadri (2017), ‘Zoraki Diplomat’, 1.Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, s. 288-289.

²¹⁰ A.g.e, s. 302-303.

²¹¹ Grigoriadis, İoannis N./Ansari Ali M (2017), ‘Türk ve İran milliyetçiliği, Orta Doğu Tarihi Dini, Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Perspektiften’, Choueiri, Youssef M., Çeviren: Fethi Aytuna, 1.Baskı, İstanbul, İnkılap Kitabevi, s. 388.

²¹² Karaosmanoğlu, Y. Kadri (2017), s. 303.

Tudeh partisini kuran Rusya, diğeri İran'daki petrolü sömüren İngiltere ve İran'ın böylesine kullanıldığını görüp kendisine pay almaya çalışan Amerika idi. Dünyada ilk defa hem komünizm hem de kapitalizmin bir arada ülkeyi iki ucundan yemeye başlayıp ülkeyi tıpkı bir "Chasse Gardee-Avlanma Yeri" haline getirmişlerdi.²¹³

Yine bir gerçektir ki, Rıza Şah, orduyu, hükûmet yönetimini ve finansı yeniden düzenleyerek birçok büyük reform gerçekleştirmiştir. Yabancılar tanınan tüm özel hakları ortadan kaldırarak İran'a gerçek bağımsızlığı kazandırmıştır. Rıza Şah'ın on altı yıllık yönetimi altında yollar ve Trans-İran Demiryolları inşa edilmiş, modern eğitim başlatılmış, Tahran Üniversitesi kurulmuş ve ilk kez İranlı öğrenciler Avrupa'ya sistematik olarak gönderilmeye başlanmıştır. Ayrıca ülkenin sanayileşmesi hızlandırılmıştı. Ancak bir süre sonra Rıza Şah'ın diktatörlük tarzı yönetimi İran'da memnuniyetsizliğe neden olmuştur. II. Dünya Savaşı'nda müttefikleri İran'ın Almanya ile yakınlaşmasını protesto edilmiş ve 1941 yılında İngiliz ve Rus kuvvetleri İran'ı işgal etmişlerdir. İktidarı oğluna devretmek zorunda kalan Şah, 1944 yılında Güney Afrika Johannesburg'da sürgünde ölmüştür.²¹⁴

3.1.1. Muhammed Rıza Şah Dönemi İran Dış Politika Anlayışı

Rıza Şah, İran'ı güçlendirme hayali ile devleti, ordu ve bürokrasi olarak iki ana temel üzerine kurmuştur. Yaşadığı süre boyunca orduyu on kat, bürokrasiyi ise on yedi kat büyütmeyi başaramıştır.²¹⁵ 1944 yılında ölümüyle tarihçiler kendisini gerçek bir vatansever mi yoksa İngiliz maşası mıydı gibi sorular ile anmaya başlamıştır.²¹⁶ Rıza Şah'ın ülkesi için yaptığı çalışmalar ülkede farklı şekilde yorumlanabiliyordu. Bazılarına göre ülkeye modern araçlar onun sayesinde gelmişti ve ülkede olan kalkınma ve çağdaşlaşmadan memnunnardı. Bazıları ise yaşanan bu gelişimi Batılılaşma olarak adlandırıyor ve benimsemiyordu.²¹⁷

Rıza Şah yaptığı tüm şeyleri devletçilik mantığı ile yapmış ve ona göre devletçilik, Batı'ya ekonomik olarak bağımlı olmama, dış ülkelere siyasal açıdan boyun eğmeme ve

²¹³ Karaosmanoğlu, Y. Kadri (2017), s. 305.

²¹⁴ http://www.iranchamber.com/history/reza_shah/reza_shah.php s.e.t 12.01.2020

²¹⁵ Abrahamian, Ervand (2017), s. 90.

²¹⁶ A.g.e, s. 88.

²¹⁷ A.g.e. s. 120.

bütün devlet alanlarda kontrolün sağlanması idi.²¹⁸ Şah'ın bu düşüncesi İkinci Dünya Savaşı sırasında İngiltere ve Amerika, İran toprakları üzerinden SSCB'ye askeri destek sağlamıştır. Savaş sonrası Sovyet askerleri İran topraklarından çıkmayınca Şah, Amerika'dan yardım istemiş ve ABD'nin Sovyet ordusunu birer tehdit olarak görüp müdahale etmesini sağlamıştır. Yani kısacası İran, İkinci Dünya Savaşı sonrası dış siyasette Amerika ve Batı siyaseti ile birleşmiştir. Özellikle ülkenin bulunduğu durum dolayısı ile Batı'nın çıkarlarını savunmak için İran rejimi bölgesel bir güç haline gelmiştir.²¹⁹

Artık öncesinde olduğu gibi dış müdahaleler Şah ile birlikte yok olmuştu. Şah, ülkesinin kullanılmaması için elinden geldiğince çalışmış ve bu bağlamda sonrasında büyük bir hamleye dönüşen İngilizlerle yapılan petrol anlaşması ile ilgili düzenlemeye gidilmişti. Şah Anglo-Persian şirketi ile görüşmeler yapmış ve İran'ın şimdiye kadar petrol gelirlerinden aldığı payı %4 yükselişle %20 olmuştur.²²⁰ Bu durum İngilizler ile olan ilişkiyi gergin hâle sokmuş olsa da Şah bu dönem Almanya ile iyi ilişkiler içine girmiştir. Güttüğü bu dış politika sonrası oluşan iyi ilişki sayesinde İran demiryolları yapımında Almanya ekonomik olarak İran'a destek vermiştir.

Ülkesi için devletçi ve milliyetçi bir politika izleyen Rıza Şah, kendisinden sonra ülkeyi yönetmesi için oğlu Muhammed Rıza'yı veliaht göstermiştir. 1941 yılında yerine oğlu geçmiştir. Muhammed Rıza, Şah'ın en büyük oğludur ve Tahran'da dünyaya gelmiştir. İlkokul eğitimini İsviçre'de tamamlamış ve 1935 yılında İran'a dönmüştür. İran'da askerî okulda eğitimine devam etmiştir. 1938 yılında Mısır Kralı Faruk'un kız kardeşi ile evlenmiştir. Ancak çift 1949 yılında boşanmış ve Muhammed Rıza sonrasında iki kez daha evlenmiştir. Babası Rıza Şah'ın yerine, doğum gününden kısa bir süre önce, 16 Eylül 1941 yılında tahta geçmiştir.²²¹

Muhammed Rıza Şah ülkeyi babasının yadigârı olan politikalar ile yönetmeye başlamıştır. Henüz 22 yaşında olan genç Şah, yaptığı açıklamalar ile babasının vizyonunu sürdürüleceğini ve ülkesi için elinden gelen her şeyi yapacağını söylemiştir. Ancak

²¹⁸ Wilber, Donald N.(2006), 'Rıza Shah Pahlavi: The Ressurrection of Iran 1878-1944', New York, Exposition Pres, s. 245.

²¹⁹ Taflıoğlu, M. Serkan (2013), 'II. Pehlevi Dönemi İran Dış Siyaseti Üzerine Bir Deneme', International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 8/7 , p. 633.

²²⁰ Halliday, Fred (1979), 'Iran Dictatorship and Development', Published by Harmondsworth: Penguin, New York, p. 56-58.

²²¹ http://www.iranchamber.com/history/mohammad_rezashah/mohammad_rezashah.php s.e.t. 10.02.2020

Muhammed Rıza Şah, babası kadar başarılı olamamıştır. Bunun sebebi ise genç yaşında ülke yönetimine gelmesi, tecrübesiz olması, politik kargaşa, ekonomik sorunlar ve gıda kıtlığı zemininde tahta çıkmış olmasıdır.²²² Ancak Şah, tecrübesizliğine rağmen yoğun çaba sarf ederek ülkeyi yönetmeye çalışmıştır. Bu dönemde Şah, ülke yönetimi için ve otoriteyi sağlayabilmek adına yabancı güçlerin ve ulemanın desteğini almış bu şekilde iktidarını yönetmeye çalışmıştır.²²³ Her ne kadar şah babasının mirası olan milliyetçi bakış açısını savunuyor olsa da dış güçler tarafından desteklenmesi ve ülkeyi yönetirken millî değerleri hiçe saydığı bir gerçektir.²²⁴

Şah, babasının reformlarını devam ettirmiş ve meclisle işbirliği içinde olmuştur. Ancak her ülkede var olan muhalefet olgusunu bastırma yoluna gitmeyi tercih etmiş ve zor kullanmıştır. Baskı ve sert önlemler olarak en önemlisi siyasal hamlelerdi. Zira bu dönem öne çıkan bir parti vardı ve partinin Sovyetlerin bir kolu olduğu amacının İran'ı parçalayıp Sovyetlerin ülkeyi elde etme planı olduğu düşünülmekteydi. Şah bu anlamda dış politika hamlelerinde hep dikkatli yaklaşmıştır. Aynı dönemlerde Amerika, İran ile petrol imtiyazı hakkında görüşmeler yapmıştır. Bunu öğrenen Sovyetler de İran'a aynı imtiyaz için başvuruda bulunmuştur. Ancak İran Meclisi petrol imtiyazı verilmesini yasaklayan bir kanun ile gündemi bir anda değiştirmiştir. Bu yapılan başvuruların otomatik olarak iptal edilmesi ve kabul edilmeyeceğinin yasayla sabitlenmesi anlamına geliyordu. Sovyetler Birliği bu yasaya çok sinirlenmiş ve ülkedeki bir kolu olan Tudeh partisinin bu yasayı protesto etmesi için görevlendirmiştir. Tudeh partisi ülkeyi öyle bir duruma sokmuştur ki ülke içinde çıkan gösterilerle protestolar sonucu İran, Sovyetlere imtiyaz vermek zorunda kalmışlardır. İmtiyazın verildiğini duyan BM, İngiltere ve Amerika İran'a tepki göstermişlerdir.²²⁵ İran dış politikasında yaşanan bu gelişmeler sonrası Komünizm, İran'da artmaya başlamış ve burum mecliste endişelere yol açmış ve sıcak olayların gelişmiştir.

Tudeh partisinin kuruluş aşaması ise şu şekilde cereyan etmiştir. 1941 yılında müttefik kuvvetlerin İran'a girmesi ile ülkenin kuzeyi Sovyetler birliği, güneyi ise İngiliz

²²² http://www.iranchamber.com/history/mohammad_rezashah/mohammad_rezashah.php s.e.t. 10.02.2020

²²³ Mokhtarpour, Alireza (2012), "İran Devlet Modeli", (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 51.

²²⁴ Arı, Tayyar (2004), 'Geçmişten Günümüze Orta Doğu', 1.Baskı, İstanbul, Alfa Yayınları, s. 254. ; Kara, Polat (2010), 'Türkiye-İran İlişkileri (1923-1960)', (Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 263-265.

²²⁵ İslam Ansiklopedisi, Muhammed Rıza Şah Pehlevi, s. 565-566, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhammed-riza-sah-pehlevi> s.e.t. 17.11.2019. ; Kuduoğlu, Alptuğ (2019), 'İran'da Musaddık Dönemi:1951-1953', İran Çalışmaları Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 2, s. 37-62.

ve ABD kuvvetleri tarafından işgal edildi. Rıza Şah sürgüne zorlandı ve oğlu Muhammed Rıza İngilizler tarafından iktidara getirildi. Ülkede oluşan ortamdan yararlanarak, yasaklı olan İran Komünist Partisi çalışmalarına açıkça devam edebilmek için Eylül 1941’de Tudeh partisi kuruldu. Rıza Şah Pehlevî rejiminin çöküşünün ardından, yeni şartların hâkim olmasıyla birlikte, büyük bir grup siyasi mahkûm serbest bırakıldı. Bunlar komünist ideolojisine bağlı olan gruptu ve İran’da elli üç grubu olarak bilinmekteydi. İran Tudeh partisinin temel taşları bu komünistler tarafından atıldı. 29 Eylül 1941’de Tudeh partisinin ilk konferansı Tahran’da Soleyman Mohsen Eskandari başkanlığında toplam 123 katılımcıyla yapıldı. Daha sonra Tudeh partisi İran’da önemli ve etkili bir siyasi güce dönüştü. 1942’de parti tanınmayı başardı ve kısa sürede birçok sendikal örgütleri kuruldu.

226

İran’da iktidarın değişmesini fırsat bilen dış güçler, etnik gruplar, aşiretler, Tudeh partisi ve ABD ülke üzerindeki etkinliklerini arttırmayı hedeflemekteydi. Bunlar gibi birçok problemler ülke içindeki huzursuzluğun artmasına da neden olmuştur. İran sadece bunlarla değil büyük güçler ile de mücadele etmekteydi.²²⁷ Ayrıca bu dönem de dış politika ile ilgili bir durum ise petrol konusudur. Bu konuda dönemin öne çıkan şirketi ise Anglo-Iranian Petrol Company (AIOC) idi. Bu şirket İran petrol gelirlerinin yaklaşık beşte dördünü elde ediyordu. Elde edilen gelir dolayısıyla bu şirket, İngilizler için büyük önem arz etmekteydi. Daha önce Muhammed Rıza Şah’ın babası olan Rıza Şah bu konu ile ilgili şirketle görüşmüş ve İran’ın hisselerini yüzde yirmiye çıkarmıştı. Muhammed Rıza Şah ise bu şirket ile yaptığı gizli görüşmeler sonrası hisselerin yüzde dört oranında artırılması konusu gündeme gelmiştir.²²⁸

Şah bu anlaşmayı onayladığını açıkladığında ise muhalefet ciddi bir tepki göstermiş ve Şah’a karşı bir araya gelmiştir. İşte Muhammed Musaddık’ın ülkede isminin duyulmasını sağlayan ve lideri olduğu Millî Cephe-Ulusal Cephe hareketi bu olaylar neticesinde doğmuştur.²²⁹

²²⁶ http://www.iranchamber.com/history/tudeh/tudeh_party01.php s.e.t 13.02.2020

²²⁷ Cleveland, William L. (2008), ‘Modern Orta Doğu Tarihi’, 1.Baskı, İstanbul, Agora Kitaplığı, s. 321-322.

²²⁸ Abrahamian, Ervant (2001), ‘The 1953 Coup in Iran’, Science&Society 65, Issue 2, p. 185.

²²⁹ Gasiorowski, Mark J. (1987), ‘The 1953 Coup D’etat in Iran’, International Journal of Middle East Studies 19, Issue 3, p. 262.

3.2. Musaddık Dönemi İran

Rıza Şah'ın başlattığı milliyetçilik akımını benimseyen ve kendisine göre yorumlayan 1950 yılının başlarında siyasette dikkat çeken bir isim vardır: Muhammed Musaddık. Devlet memuru, vali ve bakan olarak görevlerde bulunan Muhammed Musaddık'ın taraftarı olduğu iki tutum; anayasaya tam uyum ve yabancı hâkimiyetinden ülkenin kurtulmasıdır. Musaddık bu amaçlar doğrultusunda siyaset politikası izlemiştir. Bu yüzden ki kendisi İran'da anayasacı olarak bilinmektedir. Azmi ve başarılarıyla dikkatleri üstüne çeken Musaddık kısa sürede siyaset basamaklarını tırmanmıştır.²³⁰

Muhammed Musaddık 1881 yılında doğmuş ve Fransa ve İsviçre'de eğitim almıştır. Aldığı lisansüstü eğitimde hazırladığı tez ise İran'ın Batı hukuk sistemini alması hakkındaydı. Eğitimi sonrası ülkesinde döndüğünde İran'a hâkim olan Pehlevi Hanedanlığına karşı yaptığı açıklamalar dolayısı ile bir süre hapis cezasına çarptırılmıştır. Hapis cezası sonrasında siyasete atılmış ve dikkatleri yine üzerine çekmiştir. Zira Musaddık, iktidara yeni gelmiş tecrübesiz Şah'ı hiç çekinmeden sivri dili ile eleştiriyordu. Şah'ın ordunun gücünü elinde bulundurduğu bu amaçla seçimlere müdahale edebilmek için orduyu kullandığını, anayasa hukukunu zedelediği, daha önce söz verdiği hanedanlığının el koyduğu arazileri sahiplerine iade etmek yerine tekrar Pehlevi Hanedanlığına iade edilmesi gibi konuları çekinmeden dile getirmiştir. Musaddık soylu bir aile üyesi olmasına rağmen çevresinin yaptıklarını eleştirmiş ve orta sınıf gibi bir hayat geçirmiştir. Belki de bu yüzden orta sınıf tarafından desteklenmekteydi.²³¹

Kendisine verilen desteğin farkında olan Musaddık, bir süre sonra ana amacı Şah'a karşı olmak olan Millî(Ulusal) Cephe'yi kurmuştur. Millî Cephe hem orta sınıf hem de dönemin birçok parti ve derneklerine hitap etmiş ve desteklerini almayı başarmıştır. Musaddık'ı destekleyenlerden biri de dönemin önemli isimlerinden biri olan dini lider Ayetullah Seyyid Abdülkasım Kaşani'dir. Aldığı desteği kullanarak eylemler ve Tudeh'in yardımı ile gösteriler düzenlenmesini sağlayan Musaddık İran'da etkili olan büyük bir hareket başlatmıştır. Musaddık kendi görüşü doğrultusunda hareket etmiştir.²³²

²³⁰ Arı, Tayyar (2004), s. 254.

²³¹ A.g.e. s. 254. ; Abrahamian, Ervand (2017), s. 150-152. ; http://www.iranchamber.com/history/mmosaddeq/mohammad_mosaddeq.php s.e.t 10.02.2020

²³² Abrahamian, Ervand (2017), s. 153-155.

Musaddık'ın görüşüne göre ülke içindeki en büyük sorun petrol imtiyazlarıydı. Bu yüzden ülkenin ekonomik geleceğini tehdit altında görüyor ve bunu engellemek için çalışmalar yapıyordu. Musaddık dönemi İran hakkında dönemin Büyükelçisi olan Yakup Kadri Karaosmanoğlu şunları söylemiştir;

“1949 seçim kavgalarıyla başlayan huzursuzluk gitgide türlü şekiller alarak bir ayaklanma, bir ihtilal haline giriyordu. Bir yandan gerilik taaffünü, öbür yandan komünistlik barutu kokan havada tehlikeli bir ürperiş ve dalgalanış vardı. İlk zamanlar, ayda birkaç defa işitilen sokak gürültüleri, şimdi, haftada iki-üç kere kulaklarda uğuldamaya başlamıştı. İşte, Dr.Musaddık bu şartlar içindedir ki, iktidar mevkiine doğru yol almakta idi.

Dr.Musaddık, ortaya, önce bir hürriyet ve meşrutiyet kahramanı olarak atılmıştı. 1949 seçimlerindeki bazı yolsuzlukları bahane tutarak ve kendisiyle başında bulunduğu muhalif mebus adayları grubunun büyük bir haksızlığa uğradığını iddia ederek Şah'ı hakemliğini istemiş ve biraz sonra gene kendisiyle taraftarlarının emniyette olmadığını ileri sürüp ardından bin kişiyle saraya sığınmaya kalkışmıştı. Büyük Fransız inkılabının başlangıcında Paris ayaktakımının Versailles üzerine yürüyüşünü andıran bu hareket önlenip Musaddık, bir müddet Tahran'dan uzaklaştırılınca, gerçi ortalık yatıştır gibi oldu ama, ihtiyar demagog, bununla bir “Martyre-Mazlum” mertebesine erip halk arasında daha büyük bir itibar kazandı...

Gerçi, Musaddık'ın çektiği işkence Tahran'ın yüz kilometre uzağındaki çiftliğine çekilip oturmağa mecbur edilmesinden ibaretti. Fakat seçim patırtıları bitip de on kişilik bir muhalefet grubunun başında meclise gelirken halk tarafından bir Kerbela evliyası gibi karşılanmıştı. Dr. Musaddık pek ucuza kazandığı bu manevi nüfuzu, bağrıyanık bir mazlumun figanlarıyla üfürüp şişirerek ve sel gibi gözyaşlarıyla sulayarak hayli gelişmesini bilmişti. Dr.Musaddık'ın, o meşhur ağlayışlarında, bayılışlarına ne dereceye kadar samimi olduğunu bilmiyorum. Bildiğim bir şey varsa, o elem ve azap gösterilerinin halk üzerinde ve Meclis çevrelerinde-tıpkı Muharrem ayınlarındaki döğünmeler gibi- derin tesirler yaptığıdır. Bu itibarla, Dr.Musaddık'a büyük bir milliyetçi değilse bile millî karakteri en bariz bir faslı olarak bakabiliriz.”²³³

²³³ Karaosmanoğlu, Y. Kadri (2017), s. 306-307.

Muhammed Rıza Şah karşıtı olan siyasiler ve milliyetçiler bu dönem Musaddık'ın önderliğinde birleşmiştir. millî cephe adındaki bu birleşim, hükûmet ile Anglo-İranean Petrol Company arasındaki görüşmelere dikkat çekerek, ülkenin kullanıldığını paylarının çok az olduğunu dile getirmişlerdir.²³⁴ Sokak gösterileri gibi olaylar sayesinde Musaddık birçok kitleyi bir araya getirmiş ve petrolün millîleştirilmesi ile ilgili olan yasa tasarısını meclisten geçirebilmek için elinden gelen her şeyi yapmıştır. Musaddık'ın ulaştığı bu büyük kitle sadece petrol şirketleri için değil Şah için de bir tehdit olarak algılanmaya başlanmıştır.²³⁵ Dönemin Meclis Başkanı 3 Kasım 1951 yılında Musaddık hakkında yaptığı bir meclis konuşmasında şunları söylemiştir:

*“Bizim Başbakanımız devlet adamı mı yoksa çete lideri mi? Hangi Başbakan bir siyasal sorunla her karşı karşıya kaldığında, “Halka sesleneceğim” der? Bu adamın yüksek mevkie uygun olduğunu asla düşünmemiştim. Ama en berbat kâbuslarımda bile yetmişlik bir ihtiyarın ayak takımını kıskırtan birine dönüşeceği aklıma gelmezdi. Meclis’in etrafını çetelerle saran biri halkın baş belasından başka bir şey değildir.”*²³⁶

Başbakan olmanın verdiği bazı yetkilerle Musaddık, seçim yasalarında reform yapmak istemiştir. Ancak bu isteğini gerçekleştiremeyince İran meclisinin seçim yapmasını durdurmuştur. Ayrıca şimdiye kadar Savaş Bakanı'nı Şah'ın atadığı biliniyor olmasına rağmen anayasanın bu yetkiyi başbakana verdiğini iddia ederek bu yetkiyi elde etmek istemiştir. Şah'a karşı olan bu tutum açıkça bir tehdit idi. Şah ise Musaddık'ın bu isteğini kabul etmemiş ve bu olayı halka taşımıştır. Yaptığı bir radyo yayınında bazı güçlerin petrolün kamulaştırılması olayını engelleyebileceğinden dolayı silahlı güçleri ordu denetimi altında tutulmasını istediğini belirtmiştir. Ancak halk bunları duyar duymaz meydanlara inmiş ve ülkede büyük bir kargaşa yaşanmıştır. Üç gün süren gösteriler ve yitirilen canların ardından Şah, yaptığı açıklamadan vazgeçmiştir. Şah'ın vazgeçişinden sonra Musaddık, Savaş Bakanı'nı tayin etme gücünü eline almış ve hemen bu bakanlığın ismini değiştirerek yeni bakan ataması yapmıştır. Musaddık bunlarla kalmamış, daha önce

²³⁴ Yılmaz, Türel/Şahin, Mehmet (2011), s. 12.

²³⁵ Abrahamian, Ervand (2017), s. 154. ; Cleveland, William L. (2008), s. 323.

²³⁶ Emami J. (1951), Meclis Müzakereleri, 16.Meclis, 3 Kasım 1951. ; Abrahamian, Ervand (2017), s. 154-155.

mevzubahis olan hanedan arazileri devlete aktarmış ve saraya ayrılan bütçeyi de azaltmıştır.²³⁷

3.2.1. Musaddık Dönemi İran Dış Politika Anlayışı

Rıza Şah'ın götüğü dış politika anlayışında ülkemiz Türkiye'ye yaptığı ziyaret oldukça önemli bir yer tutar. Şah, Türkiye ziyareti sonrası ülkesine döndüğünde Atatürk'ün yaptıklarını örnek almış ve uygulamaya çalışmıştır. İsteddiği başarıyı elde edemese de Şah yine de ülkesinde reformist olarak anılmaktadır. Babasının ölümüyle tahta geçen Muhammed Rıza Şah ise babasının mirasını devam ettirmiş ve milliyetçilik ilkesi doğrultusunda hareket etmiştir. Her ne kadar Muhammed Rıza Şah, babasının yaptığı siyaseti doğrultusunda ilerleyeceğini vurgulamış olsa da ülkenin aydın kesiminden yetişen, iyi eğitilmiş ve siyasette gittikçe ilerleyen Muhammed Musaddık engeli ile karşılaşmıştır. Batı yanlısı bir siyaset izleyen ve bu bağlamda ülkedeki en önemli gelir kaynaklarından biri olan petrolü İngilizlerin işletmesine izin veren Şah, Musaddık ile karşı karşıya gelmiştir. Zira bu dönem İran dış politika anlayışında tam tarafsızlık ilkesi başı çekmektedir.²³⁸

Dönemin başbakanı olan Musaddık yabancı yatırımcıların ülkede olmasından rahatsız idi. Zira, Anglo-İranian Oil Company, İran petrolünü işliyor ancak çok az bir pay veriyordu. Bundan dolayı Musaddık National Iran Oil Company (NIOC)'yi kurmuştur. Şirketin kuruluşunun ardından Musaddık, ülkedeki petrolün çıkarılması ve işlenmesini sağlayan Anglo-Iranian Oil Company (AIOC) ile görüşmelere başlamıştır. Bu görüşmelerin amacı devir teslim olmasıydı. Ancak, Anglo-Iranian Company bunu kabul etmeyince bu sefer kendi kurduğu National Iran Oil Company'nin AIOC'nin bütün ülke genelindeki bütün petrol kuyuları ve bürolarının devralınması emrini vermiştir. Yaşanılan gerginlik ülkeler arası krize dönüşmüştür. Musaddık kendi görüşleri doğrultusunda milliyetçi bir tavır sergilediğine inanıyor ve bu bağlamda hareket etmesini engelleyen bütün ülkeleri yıkıcılıkla suçluyor ve gerekirse diplomatik ilişkileri kesme kararı alıyordu. Aldığı bu kararlar sonrasında ülkesinde bulunan bazı büyükelçilikleri kapatmıştır.²³⁹

²³⁷ A.g.e. s. 154-156.

²³⁸ Gürün, Kâmuran (1983), 'Dış İlişkiler ve Türk Dış Politikası', 1.Baskı, Ankara, A.Ü. S.B.F. Yay., s. 242.

²³⁹ Abrahamian, Ervand (2017), s. 155.

Bunların dışında Musaddık, anayasadaki bazı haklarını kullanarak Muhammed Rıza Şah'ın yabancı büyükelçilerle konu ne olursa olsun görüşmesini kesinlikle yasaklamıştır.²⁴⁰ Batı ile iyi ilişkiler içinde olduğu bilinen Şah'a böyle bir yasak getirmesi, Musaddık'ın dış politikada kendi görüşüne ters düşen ve dış politika siyasetini engelleyebilecek herkesi bir şekilde saf dışı bırakmaya çalışması olarak yorumlanabilir. Zira, Musaddık'ın amacı ülkenin sömürülmesine izin vermemektir. Bu yüzden de Batı karşıtı, sömürülme karşıtı, ülke çıkarlarını milliyetçi dış politika çerçevesinde gütmüştür. Musaddık özellikle gündemde olan petrol imtiyazları ile ilgili yoğun çabaları sayesinde ülkeyi yarı sömürge halinden kurtarmaya çalışmış ve Rıza Şah'ın yarıda kalan millî istiklal savaşını tamamlama yolunda büyük adımlar atmıştır.²⁴¹

Petrol konusu sadece ülkede bulunan şirketi rahatsız etmemiş diğer Batılı devletleri de rahatsız etmiştir.²⁴² Yalnız Batılı devletleri değil Amerika ve İngiltere de İran'ın bu dönem dış politikasından rahatsız olmuşlardır. Bunun sebebi ise Musaddık'ın Tudeh partisi ile olan ilişkisi ve bu ilişki dolayısı ile Sovyetler Birliği ile olan yakınlaşmadır. İran'ın Sovyetler Birliği ile aynı dış politika mantığı güdeceği korkusu bu ülkeleri bir hayli rahatsız etmiştir.²⁴³ Bu rahatsızlığın bir diğer sebebi ise Musaddık'ın bu dönem Batı karşıtı bir politika izlemesi olmuştur.²⁴⁴

Musaddık'ın bu dönem petrol için bu kadar uğraşmasını bir diğer nedeni ise, petrolü çıkarıp işleyen şirketin İranlı personeli eğitmesini istemiş ancak şirket bu isteği reddetmiştir. Bunun üzerine şirket 1933 yılında yapılan anlaşmayı kullanarak güç kullanma tehdidinde bulunması ve İran'ın dış işlerinde bu şirketin oluşturacağı problemler ihtimali de vardı.²⁴⁵ Musaddık'ın bu denli milliyetçi davranması dış siyasetini de etkiliyordu. Her ne kadar güçlü bir geniş bir yetkilere sahip olsa da Musaddık, dış güçlerin engellemeleri ile karşı karşıya kalmaktaydı.²⁴⁶ Petrol konusu üzerinden gelişen bu olaylar, Musaddık'ın istediğini almasıyla sonuçlanacak olsa da kendisi ve ülkesi adına pahalıya patlayacaktı.

²⁴⁰ A.g.e. s. 156.

²⁴¹ Karaosmanoğlu, Y. Kadri (2017), s. 308.

²⁴² Kasım, Yiğit (2014), 'Turkey-Iran Relations After the Iranian Islamic Revolution: Cooperation or Rivalry?', Yeditepe University, Graduate Institute of Social Sciences, s. 71.

²⁴³ Mokhtarpour, Alireza (2012), s. 61.

²⁴⁴ Sarıkaya, Yalçın (2012), Geçmişten Günümüze İran, Türk akademisi Dış Politika Araştırmaları Merkezi, Rapor no:2, Kasım 2012, s. 1-14.

²⁴⁵ Orta Doğu Siyasetinde İran, Age S 12.

²⁴⁶ Mokhtarpour, Alireza (2012), s. 54.

Ancak Musaddık'ın götüğü Batı karşıtı ve milliyetçi dış politikası geleneksel İran dış politikası olduğunu söyleyebiliriz.²⁴⁷

3.3. Petrolün Millileştirilmesi

Petrolün millileştirilmesi hamlesi İran için en önemli olaylardan biridir. Zira İran petrolleri 1933 yılından petrolün millileştirilmesi hamlesine kadar Anglo-Iranian Oil Company tarafından işletilmekteydi. Ancak işletilen petrolden elde edilen gelirin çok az bir kısmı İran'a bırakılıyordu. Zaman içinde İran bu durumdan rahatsız olmuş ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bu anlaşmayı değiştirmek için şirket ile görüşmeler yapılmıştır. Yapılan görüşmeler sonrası İran'a verilecek pay %4 gibi küçük bir oranda arttırılmıştır.²⁴⁸ Ancak şirketin İran'a ödediği bu denli az oran dikkat çekiciydi. Çünkü aynı şirket Venezuela ve Suudi Arabistan ile yapılan anlaşmalarda %50 oranında pay verilmekte idi.²⁴⁹

Ülkenin ayağa kalktığı, neredeyse bütün halkın birleştiği asıl olay ise 1949 yılında İran'ın ekonomik ve endüstriyel alanlarda gelişmesi için çıkartılan kalkınma planıydı. Kalkınma planının amacı aslında petrol gelirlerinin finanse edilmesi idi. Ayrıca yine bu zamanlarda çıkartılan imtiyaz vergisi yüzünden İran'ın hâlihazırda az olan petrol geliri gittikçe azalmıştır. Eskiye göre daha da bilinçlenen meclis ve hükûmet bu durumdan rahatsız olmuştur. Zira aynı şirket diğer ülkelere eşit kar paylaşımı adı altında anlaşmalar yapmış ancak İran bu ülkeler arasında yer almamıştı.²⁵⁰ Bunun dışında Suudi Arabistan ile Amerikan Oil Company arasındaki anlaşmalar düzenlenmiş ve Suudi Arabistan'ın alacağı oran %50 olmuştur. İran bu anlaşmayı çok sonra duymuş ve AIOC ile olan anlaşmadan aldığı payın bu denli az olmasından dolayı rahatsızlığı gittikçe artmıştı. Bu rahatsızlıklar sonunda mecliste dile getirilmiştir.²⁵¹

İran meclisinde olan huzursuzluklar nedeniyle AIOC yeni bir teklif ile gelmiştir. Bu teklife göre İran'da diğer ülkeler gibi %50 oranında pay alacaktı.²⁵² Ancak bu teklif artık

²⁴⁷ SETA, İran Dosyası, Temmuz 2006, Rapor No:ST2, s. 31.

²⁴⁸ Halliday, Fred (1979), p. 56-58.

²⁴⁹ Armaoğlu, Fahir (1999), '20.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)', 11.Baskı, İstanbul, Alkım Yayınları, s. 249.

²⁵⁰ Arı, Tayyar (2004), s. 256.

²⁵¹ Sarıkaya, Yalçın (2012), s. 1-14.

²⁵² Ayhan, Veysel (2006), 'İmparatorluk Yolu: Petrol Savaşlarının Odağında Orta Doğu', 1.Baskı, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, s. 181.

uyanmış bilinçli bir meclise yetmemiştir. Zira Musaddık ve Millî Cephe bu anlaşmaya şiddetle karşı çıkmışlardır. Musaddık Mecliste yaptığı konuşmalarda İran petrolünün millileştirilmesi gerektiğini savunmuştur.²⁵³

Dönemin Başbakanı General Razmara teklifin kabul edilmesi için her ne kadar çaba gösterse de, çabaları sonuçsuz kalmış Meclis anlaşmayı 28 Aralık 1949 tarihinde reddetmiştir. Daha sonra ülkede başta Dr.vMusaddık olmak üzere Tudeh Partisi, Ulusal Cephe, aşırı sağcı Molla Kaşani, Şah karşıtı olan partiler ve halk petrolün millileştirilmesini istemiştir. Bu isteklerini halk sokak gösterileri, eylemler şeklinde göstermiştir. Gösteriler karşısında şirket şaşkınlığa düşmüştü. Yeni tekliflerini reddeden meclis bu sefer Musaddık'ın petrolün millileştirilmesini istediği bir kanun tasarısı ile çalkalanmaktaydı. Musaddık'ın 19 Şubat 1951 tarihinde meclise büyük bir amaç için sunduğu kanunun görüşmeleri sırasında Başbakan ülkenin bu konuda teknik olarak yeterli olmadığı gibi politik sebeplerden dolayı bu kanunun kabul edilmesinin mümkün olmadığını söylemiştir. Bu sözlerinin üzerine büyük tepki çeken Başbakan Ali Razmara, mecliste yaptığı konuşmanın dört gün sonrasında (7 Mart 1951) cami çıkışında İslam Fedaileri Grubu üyesi olan Halil Tahmasabi tarafından öldürülmüştür.²⁵⁴

19 Şubat'ta görüşülmeye başlanan yasa sonrası yaşanan olaylar ve meclisin Şah'a yoğun baskısı sonucunda Şah, Musaddık'ı 28 Nisan 1951 tarihinde başbakan yapmıştır.²⁵⁵ Musaddık'ın başbakan olmasıyla petrolün millileştirilmesi yasası 30 Nisan 1951 tarihinde kabul edilmiş ve meclisten geçmiştir. Otoritesi iyice zayıflayan Şah, istemeyerek de olsa yayınladığı bir ferman ile bu yasayı onayladığını belirtmiştir.²⁵⁶

Petrolün millileştirilmesi hamlesi Musaddık'ın Başbakan unvanıyla yaptığı ilk iştir. Şah'ın hiç hoşuna gitmeyen bu hamle sonrası mecliste alınan kararla Şah'ın yetkileri de kısıtlanmıştır.²⁵⁷ Musaddık'ın Başbakan olmasının ardından yaptığı bir diğer iş ise kabinesini kurmasıdır. Kurulan bu kabine, petrolün millileştirilmesi yasası sayesinde elde

²⁵³ Sanatçı Muhsin Mudir, (1377), 'Siyaset-i Harici İran Der Dovrani Zamamdari Musaddık', İttılaat-i Siyasii ve İktisadi', N: 131-132, s. 84.

²⁵⁴ Armaoğlu, Fahir (1999), s. 249-250. ; Arı, Tayyar (2004), s. 259. ; Mokhtari, Fariborz(2008), 'Iran's 1953 Coup Revisited: Internal Dynamics versus External Intrigue', Middle East Journal, C: 62, Sayı: 3, s. 466-468.

²⁵⁵ Mokhtari, Fariborz(2008), s. 469.

²⁵⁶ Armaoğlu, Fahir (1999), s. 250

²⁵⁷ Hürriyet 26 Mayıs 1951.

edilecek gelir ile ekonomiyi düzeltmeyi amaçlamıştır.²⁵⁸ Bu bağlamda AIOC ile görüşmeler yapıp yetkilerin Ulusal Petrol Şirketine devredilmesi istendi.²⁵⁹ Musaddık görüşmeler için gittiği New York'ta basına yaptığı üç dakikalık Fransızca açıklama bu konudaki tutumunda ne denli kararlı olduğunu göstermekteydi. Bu açıklama şöyleydi:

“Küçük milletlerin ıstırap ve sefaletlerini arttıracak her tedbire muhalefet edeceğinize emin bulunuyoruz. İran'ın son elli sene zarfında gelişmemesi, yoksulluk ve talihsizlik içinde yaşamasının sebebi zalim ve sömürgeci Petrol Kumpanyasının petrol çıkarmak ve ihraç etmek bahanesiyle senede yüz milyonlarda dolar kâr teminine çalışmakta olmasıdır.

*En muhtaç ve çıplak halkın tabii kaynakları, her türlü entrikalar çevrilip kukla hükûmetler kurularak nisbet ve derecesi gittikçe artarak her sene daha fazla sayılmakta idi. Eski İngiliz-İran Petrol Kumpanyası ile olan yegâne ayrılığımız işte bu tek noktada tebellür etmektedir...”*²⁶⁰

Ancak AIOC, Musaddık'ın bu isteğini kabul etmedi. İngiltere ve İran arasında petrolün millileştirilmesi konusundan dolayı gerilen ilişkilere çözüm yapılabilmesi için İngiltere, krizin başlangıcında önce Türkiye'den hakemlik yapmasını istemiştir. Türkiye ise, İran'ın diğer ülkelerin aracılık etmesini kabul etmediğini bu yüzden İngiltere'nin soğukkanlı hareket edip ilişkilerin düzelmemesi için görüşmeler yapıp uzlaşmaya varılmasını tavsiye ederek bu isteği reddetmiştir.²⁶¹

Daha sonra iki ülke arasındaki problemi çözebilmek için ABD, ara bulucu rolünü üstlenmiştir. ABD'nin uzlaştırmacı rolü ile Temmuz 1951 yılında AIOC ile görüşmeler tekrar yapılmış ancak yine bir anlaşmaya varılamamıştır.²⁶² Çünkü Musaddık bu yasanın kesinlikle uygulanmasını istiyor ve bu konu hakkında taviz vermeyeceğini belirtip katı tutumunu sürdürüyordu. AIOC ise millileştirmeyi kabul ettiğini ancak petrolün üretim ve satışındaki kontrolünün devam etmesi hâlinde anlaşmaya varılabileceklerini söylüyordu.

²⁵⁸ Azimi, Fakhreddin (1989), 'Iran: The Crisis Of Democracy'. 1st Edition, New York, St. Martin's Press, p. 259.

²⁵⁹ Abrahamian, Ervand (2017), s. 155.

²⁶⁰ Ayın Tarihi, Sayı 212-217, 8 Ekim 1951, s. 146.

²⁶¹ Hürriyet, 26 Mayıs 1951.

²⁶² Ayın Tarihi, Sayı:213, 1-31 Ağustos 1951, s. 269. ; Ayın Tarihi, Sayı:214, 1-30 Eylül 1951, s. 209.

İngiliz yetkililer ile Tahran'da ABD'nin ara buluculuğu sayesinde yapılan bu görüşmeler de sonuçsuz kalmış ve herhangi bir anlaşmaya varılamamıştır.²⁶³

Yapılan bu görüşmeler de sonuçsuz kalınca AIOC şirket çalışanları İran'ı terk etmiştir. Bununla birlikte petrol üretiminde büyük bir oranda düşüş gerçekleşmiştir. Ayrıca İngiltere, İran'a baskı yapabilmek adına İran sularına asker göndermiştir. Asker göndermenin ötesine gidemeyen İngiltere, 1921 yılında İran ile Sovyetler arasında yapılan bir anlaşmadan dolayı Sovyetlerin işin içine dâhil olabileceğinden korkmuştur. İngiltere bununla da kalmayıp İran ile arasındaki anlaşmazlığı Uluslararası Adalet Divanına taşımıştır. Bunun yanı sıra İngiltere, İran'a karşı bütün dünyada ambargo çağrısında bulundu. Bu ambargo sadece petrolle kalmamış yiyecek ithalatını da kapsamıştır.²⁶⁴

Uluslararası Adalet Divanı'na taşınan konu hakkında İngiltere, Musaddık'ın yaptığı, petrolün millileştirilmesi kanunun yasal olmadığı hakkında karar verilmesi için çabalamıştır. Ancak bu divanda Musaddık İran'ın ülkesindeki topraklar üzerinde çıkan petrol için yasa yapma hakkı olduğunu belirtmiştir. Bunun üzerine Uluslararası Adalet Divanı'ı İran'ı haklı bularak bu hakkında İran hükûmetinin doğal kaynakları üzerinde istediğini yapmakta özgür olduğunu ve bu meseleye müdahil olmanın İran'ın iç işlerine karışılması anlamına geldiğini belirtmiştir.²⁶⁵ Ayrıca Musaddık'ın Uluslararası Adalet Divanı'nı toplantısında millileştirme konusu görüşmek için giderken bir süre Türkiye Yeşilköy havalimanına inmiştir. Burada hemşehrileri olan İranlılar tarafından sevgi gösterileri ile karşılanmıştır.²⁶⁶

İngiltere'nin bu meseleyi Uluslararası Adalet Divanı'na taşıması kendisi açısından bir itibar kaybı olurken, Musaddık'ın bu denli çabası ve azmi dünya kamuoyunda yer almıştır. Prestiji artan Musaddık yaptığı millileştirme hamlesi ve sonrasındaki tutumuyla TIME dergisinde Yılın Adamı seçilmiştir.²⁶⁷ Yıllardır petrolü sömürülen İran'ın Musaddık sayesinde bu zaferi halk tarafından sevinç gösterileri ile karşılanmıştır. Ayrıca bu olay sayesinde Musaddık'ın prestiji ülkesi İran'da da gittikçe artmıştır. Bu durumdan rahatsız olan Şah, Musaddık'ı bazı görevlerden almıştır. Halen Başbakan olan Musaddık'ın

²⁶³ Armaoğlu, Fahir (1999), s. 249-250. ; Azimi, Fakhreddin (1989), p. 260-262.

²⁶⁴ Armaoğlu, Fahir (1999), s. 250. ; Gürün, Kâmuran (1983), s. 309.

²⁶⁵ Dabashi, Hamid (2008), 'İran: Ketlenmiş Halk', Çev. Emine Ayhan, 1.Baskı, İstanbul, Metis Yayınları, s. 141.

²⁶⁶ Ayın Tarihi Sayı:222, Mayıs 1952, s. 66.

²⁶⁷ Chaliapin, Boris (1952), 'Mohammed Mossadeg: Man of the Year,' TIME Dergisi, 7 Ocak, 1952, <http://content.time.com/time/magazine/0,9263,7601520107,00.html> s.e.t. 27.12.2019

kısıtlanan görevleri dolayısı ile Şah, siyasi olarak tekrar güçlenmeye başlamıştır. Hem meclis hem de diğer partiler tarafından desteklenen Musaddık, iç işlerinde işler bozulmaya başlayınca aldığı desteği farklı bir biçimde kullanmaya karar verip otoriter olma yolunu seçmiştir.²⁶⁸

Ancak kim ne derse desin Musaddık'ın yapmaya çalıştığı inat ve enerjisiyle bugün onun sayesinde İran petrol üzerinde gücünü tekrar kazanmış ve mülkiyeti kimseye vermemiştir. Bu kolay bir iş değildir. Ayrıca İngiltere'nin yaptığı ambargo yüzünden Musaddık'ın düştüğü zor durumu Karaosmanoğlu şu şekilde özetler:

“Dr. Musaddık, Abadan havzasını millileştirdikten sonra niçin bunlardan hiçbiri tarafından ne teknik, ne ticari en ufak bir yardım görmemiştir? Niçin bütün Pipe-Lineler tıkanıp kalmıştır? Niçin tek bir petrol taşıtı Hurremşhr limanına uğramamış ve bütün petrol piyasaları İran ihracatına kapanıvermiştir?”

...Zavallı Musaddık, dışarıya bir damla petrol satabilmek için her çareye başvurmuş, her kapıyı zorlamış, fakat dünya pazarlarını kendine sımsıkı kapalı bulmuştur.”²⁶⁹

3.4. Türkiye'nin Musaddık Dönemi ve Petrolün Millileştirilmesine Tutumu

Bilindiği üzere petrolün millileştirilmesinden sonra İngiltere, İran'a boykot çağrısında bulunmuştur. Bu çağrı sonrası iki ülke arasında başlayan krize İngiltere Türkiye'nin aracılık yapmasını istemiş olsa da Türkiye bu isteği reddetmiştir.²⁷⁰ Yaşanılan bu durum için dönemin Dış İşleri Bakanı Fuad Köprülü şu açıklamalarda bulunmuştur:

“Kendisine karşı çok halisane ve dostane hisler beslediğimiz komşumuz İran'ın İngiltere ile olan ihtilafının halen halledilmemiş olmasını büyük üzüntü ile müşahade ediyoruz. Bu, ihtilaf ortaya çıktığı zaman, meselede tarafsız kalarak her iki tarafa da dostane tavsiyelerde bulunduk. Mesele İngiliz petrol müstahdeminin İran'dan çıkarılması kararının ittihazı münasebetiyle, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyine gelince ileride uzlaşması temaslarını imkânsız hâle sokabilecek bir durum hâsıl olmaması için, karar ittihazında acele edilmemesini temin zımnında uğraştık. Bu gayretlerimiz büsbütün

²⁶⁸ Armaoğlu, Fahir (1999), s. 250. ; Kuduoglu, Alptuğ (2019), s. 9-10.

²⁶⁹ Karaosmanoğlu, Y. Kadri (2017), s. 309-310.

²⁷⁰ Hürriyet, 26 Mayıs 1951.

*semeresiz kalmamakla beraber, maalesef taraflar arasında bir anlaşmaya henüz varılmamıştır. Bu ihtilafın yakın zamanda hallini bütün kalbimizle temenni ediyoruz.”*²⁷¹

Ayrıca Köprülü yaptığı bir başka açıklamada yine bu konu ile ilgili şunları dile getirmiştir: *İngiltere bizim müttefikimiz, İran yakın dostumuzdur. Bu anlaşmazlığın adalet ve hakkaniyet prensipleriyle halledilmesini isteriz.”*²⁷² Türkiye’nin yaptığı bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere, İngiltere ile İran arasında çıkan petrolün millileştirilmesi meselesi hakkında ortaya koyduğu bir görüş bulunmamaktadır. Ancak İran’ın kendi topraklarında çıkan doğal kaynaklarından kendisinin faydalanması kadar doğal bir hak yoktur. Zira İngiltere’nin yıllarca sömürdüğü ülkelerden biri olan İran’ı şimdiye kadar kabul ettirdiği anlaşmalara dayanarak kendisini haklı çıkarmak adına bu meseleyi Uluslararası Adalet Divanı’na kadar taşıması kabul edilir gibi değildi.²⁷³

Uluslararası Adalet Divanı’ndan da istediğini alamayan İngiltere, bu sefer bu meseleyi Güvenlik Konseyi’ne taşımıştır. Burada yapılan oylamalarda Türkiye, İran aleyhine oy kullanmış ve İngiltere’nin ambargosuna destek vermiştir. Bunun üzerine İran hükûmeti, Tahran’da bulunan Türkiye Büyükelçiliğine bir mektup göndererek bu konuyu öğrendiklerini ve Türkiye’nin böyle bir tavır takınmasından dolayı rahatsız olduğunu bildirmiştir. Ayrıca basında çıkan bazı haberlere göre Türkiye, İran’da protesto edilmiştir. Bu haberlerin sonrasında ise Türkiye’de bulunan İran Büyükelçiliği, İran’da Türkiye’nin protesto edildiğine dair haberlerin asılsız olduğu ve Tahran’daki Türkiye Büyükelçiliğine verilen mektubun uyarı mektubu olmadığını, mektubun yalnızca dost ülke Türkiye’nin Güvenlik Konseyi’nde verdiği İran karşıtı oydan dolayı duyulan rahatsızlık olduğu belirtilmiştir.²⁷⁴

İki ülke arasında yaşanan bu durumu, dönemin Hürriyet gazetesi köşe yazarlarından biri olan Sedat Simavi şu sözler ile anlatmıştır:

“İngiltere’yi tutan bir tavır takındığımız için, sefiri vasıtasıyla İran, bizi protesto etmiş. Burnumuzun dibinde İngilizlerin sermayesiyle vücuda gelen Abadan petrollerini, senelerce istismar ettikten sonra Rusların teşvikiyle İran hükûmeti, İngilizleri kapı dışarı ediyor. Bu hareket, dört aydan beri yalnız İran’ı değil, yalnız Asya’yı değil, yalnız

²⁷¹ Ayın Tarihi, Sayı: 217, Aralık 1951, s. 64.

²⁷² Ayın Tarihi, Sayı: 239, Ekim 1952, s. 55.

²⁷³ Gürün, Kâmuran (1983), s. 347.

²⁷⁴ Hürriyet, 5 Ekim 1951.

Avrupa'yı değil; fakat bütün dünyayı harp tehlikesiyle telaşa düştükten sonra nihayet Güvenlik Konseyi'ne intikal etti.

Bolşevikleşme yoluna giden İran'ın en yakın komşusu olmak itibarıyla Türkiye bu durumdan son derece müteessirdir. Bu tessürünü gayreti tabii olarak, müttefik İngiltere'yi desteklemekle izhar etmektedir. İran hükûmeti, Güvenlik Konseyi'nde aza olduğumuzu ve İngiltere ile yalnız müttefik değil, dost bulunduğumuzu da hesaba katmadan bizi protesto etmiştir. Aklın, mantığın ve izahın kabul etmeyeceği bir şekilde bir türlü anlaşmaya yanaşmayan komşumuz İran'ın, haline ağlamalı mı, gülmeli mi bilmiyoruz.

Bence Demokrat Parti iktidara geldiğinden beri harici siyasette bu mesele ile ilk defa aktif bir rol oynamıştır. Adnan Menderes'in zekâsını ve dış politikasındaki uzun görüşünü bu vesileyle belirtmek isterim. Dostluğuna hakikaten sadaka göstermesini her zaman bilmiş olan Türkiye, Amerika'dan memleketine avdette kendisini ziyarete bile lüzum görmeyen Şehinşahı haklı olarak hala mazur görememektedir. Bizi çok yakından alakadar eden bu son hadisesinde Türkiye, şayet kendi fikrine sadık kalmışsa, İranlı dostlarımız onu mazur görmelidirler."²⁷⁵

Ayrıca bu dönem Türkiye ile İran arasındaki ilişkiler pek iyi seyretmemiştir hatta olumsuz seyretmiştir denilebilir. Bunun sebebi ise Musaddık'ın dış politika anlayışı olan tam tarafsızlık görüşü ve Tudeh partisine yakınlığı idi. Zira Sovyet yanlısı olan bu parti Musaddık döneminde gittikçe güçlenmiş²⁷⁶ ve İran'da komünist hareketleri artmıştır. Türkiye ise Tudeh partisini ve komünist hareketini birer tehdit olarak algılamış ve Musaddık'ı bu rejimle bağlantılı biri olarak görmüştür. Ayrıca Musaddık'ın dış politikasında Batı'ya karşı sergilediği tavır oldukça olumsuzdu. Bu yüzden Türkiye bu dönem hakkında gittikçe güçlenen komünist hareketi ve Musaddık'ın izlediği politikanın İran'ı devletsiz bırakacağı ve iç siyasette sorunlar çıkacağına inanmaktaydı. Ayrıca Sovyetlerin bölgede bir fayda sağlayabileceğinden korkmaktaydı. Zira tam da bu dönemde Türkiye, Batı ile iyi ilişkiler kurmaktaydı ve İngiltere ile ilişkilerini kuvvetlendirmeyi amaçlıyordu.²⁷⁷

²⁷⁵ Hürriyet, 5 Ekim 1951.

²⁷⁶ Gürün, Kâmuran (1983), s. 242.

²⁷⁷ Çetinsaya, Gökhan (2006), 'Tarihsel Perspektifte Türkiye–İran İlişkileri ve Nükleer Sorun', *SETA İran Dosyası*, Ankara, s. 10. ; Gürün, Kâmuran (1983), s. 242.

Bu dönem İran Başbakanı Musaddık ve İran'ın dışardan bir gözle nasıl görüldüğünü gözler önüne seren dönemin köşe yazarlarından biri olan Hüseyin Cahit Yalçın'ın bu konu ile ilgili görüşleri şu şekildedir:

“Orta Doğu memleketleri demokrasi rejimini tatbik etmek taraftarı durumundadırlar. Bu rejime uygun birer de hükûmet kurmuşlardır. Filhakika, Orta Doğu da ne komünist bir idare vardır, ne faşist. Fakat acaba demokrasisi prensipleri dairesinde kurulmuş ve sağlam temellerle yerleşmiş hükûmetler var mıdır?

Çünkü hükûmetlerin üzerine yalnız resmen yapıştırılmış etiket bir mana ifade etmez. Etikette okuduğumuz demokrasi kelimesi ile realite arasında bir mutabakat mevcut değilse hükûm süren rejimin ya diktatörlüğe ya anarşiye kaçmamasına imkân yoktur. Orta Doğu dünyasına şöyle bir göz gezdirince, kendi vatanımız olan Türkiye dışında Orta Doğu'da ciddi bir demokrasiye tesadüf etmediğimizi esefle itiraf mecburiyetinde kalırız. Son zamanlarda, Orta Doğu öyle hadiselerle sahne oluyor ki bunları demokratik rejimle telif edebilmek kabil değildir.

İran ateş almış bir petrol kuyusuna benziyor. Oranın da resmi etiketi demokrasidir. Parlamentosu vardır, hür matbuatı vardır, her çeşit fırkaları vardır. Fakat bütün bunlardan alınan mahsul anarşiden başka bir şey değildir. Bir başbakan görüyoruz ki en birinci manevra silahı ve hükûmet adaleti sık sık baygınlıklar geçirip yatağa yatmaktadır. İran'da bütün nüfuzun resmi hükûmet çarkları dışında bir şeyhte yahut hocada bulunduğu söyleniyor. Herhalde, muhakkak olan cihet ortada bir hükûmet ve otorite buhranının memleketi felaketlere sürüklemekte olmasıdır.”²⁷⁸

Bu köşe yazısından da anlaşılacağı üzere İran'ın yaşadığı petrol sorunu ve Musaddık'ın tutumu gözler önüne serilmektedir.

3.5. Musaddık'ın Devrilmesi-1953 Darbesi

Musaddık yönetiminin başlarında dış devletler özellikle ABD tarafından bu milliyetçi tutum olumlu karşılanmaktaydı. Ancak daha sonra petrolün millileştirilmesi hamlesi ve Musaddık'ın Sovyet yanlısı Tudeh partisi ile ilişkisinden rahatsız olunmuştur. ABD Başkanı Henry Truman'ın bu rahatsızlığa karşı yapılacak herhangi bir müdahalenin

²⁷⁸ Ulus, 3 Şubat 1952.

İran'ı daha fazla Sovyetlere yakınlaştırabileceğinden ve ülkedeki Sovyet nüfusunun artışından korkmaktaydı. Başkan Truman her ne kadar Musaddık'ın Tudeh destekli olmasından dolayı güvenilmez biri olduğunu düşünüyor olsa da, millileştirme konusunda İran'ı desteklemiştir. Zira bölgede yaşanılacak herhangi bir problemde Sovyet tehlikesinden korkmaktaydı ve İran dış politikasını bu dönem Musaddık üzerinden yönlendirmiştir.²⁷⁹

Otoriter olma yolunu seçen Musaddık'tan rahatsızlığı artan Şah, Musaddık'ı görevden almaya çalışmıştır. Şah ile Musaddık arasında yaşanan gerilmelerden sonra Musaddık istifa etme kararı almıştır.²⁸⁰ Musaddık'ın istifa etmesini öğrenen halk tekrar Şah'a karşı gösterilere başlamıştır. Bu gösterilerde halk protestolar yürüyüşler düzenlemiştir.²⁸¹ Ayaklanma öyle büyümüştü ki ordu bu gösterilere müdahale etmiş ve birçok İranlı hayatını kaybetmiştir. Yaşanılan olaylar sonrası Şah geri adım atarak Musaddık'ı tekrar Başbakan yapmak zorunda kalmıştır.²⁸²

Tekrar Başbakan olan Musaddık, Mayıs 1952 yılında yapılan seçimlerde Millî Cephe ve Tudeh taraftarları mecliste çoğunluğu sağlamışlardı. Bu çoğunluğu da arkasına alarak Musaddık, Ağustos 1952 yılında Meclis tarafından altı ay boyunca olağanüstü güçlerle donatılmıştı. Meclis'in bu güçleri Musaddık'a vermesinin sebebi ise iç siyasette yaşanan sorunları düzeltmesini istemeleriydi. Başta altı ay olan süre daha sonra bir altı ay daha eklenerek uzatılmıştır. Elindeki gücün farkında olan Musaddık, diktatör gibi davranmaya başlamıştır.²⁸³ Yaşanılan olaylar sonrası gittikçe güçlenen Musaddık, Şah'ın kendi isteğiyle yetkilerinden vaz geçmeye zorlamıştır.²⁸⁴

Ayrıca petrolün millileştirilmesinden sonra İran kendisine İngiltere öncülüğünde yapılan ambargo dolayısı ile petrolünü satamamıştır. Büyük oranda petrolden gelen gelirler de bu yüzden azalmıştır. Gelirleri azalan İran, maddi açıdan sıkıntılar çekmeye başlamıştır. Her ne kadar Musaddık petrolün millileştirilmesi hamlesinde başarılı olsa da ülkenin

²⁷⁹ Zahrani, Mostafa T.(2002), 'The Coup That Changed the Middle East: Mossadeq v. The CIA in Retrospect' World Policy Journal 19, No: 2, s. 95.

²⁸⁰ Ladjevardi, Habib(1988), 'Constitutional Governmentand Reform Under Musaddiq', Musaddiq Iranian Nationalism and Oil, Ed. James A. Bill ve WM. Roger Louis, Londra: I. B. Tauris&CoLtd, p. 75.

²⁸¹ Gökalp, Emin. (2016), 'Devrim Sonrası İran İslam Cumhuriyet'inde Siyaset', (Yüksek Lisans Tezi), Konya Selçuklu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 22.

²⁸² Azimi, Fakhreddin (1989), s. 290-291.

²⁸³ Armaoğlu, Fahir (1999), s. 250. ; Ladjevardi, Habib(1988), s. 76.

²⁸⁴ Yergin, Daniel (1995), 'Petrol, Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü', Çev. Kamuran Tunçay, 1.Baskı, Ankara, Türkiye İş bankası Kültür Yayınları, s. 535-540.

düştüğü bu durumdan dolayı ekonomik açıdan başarısız olmuştur. Sadece ekonomide yaşanan problemler baş göstermemiş Musaddık'ın lider olduğu Ulusal Cephe'de de sorunlar baş göstermiş artık vekiller kendisine eskisi kadar güvenmemektedir. Bir süre sonra 1953 yılında Musaddık'a karşı bir darbe girişimi gerçekleşmiş ama başarılı olunmamıştır. Bunun üzerine Şah, bu baskılara daha fazla dayanamayarak yurt dışına gitmiştir.²⁸⁵

Musaddık'ın Şah'ı feragat zorlaması ile kendisini destekleyen Molla Kaşani'nin fikir değiştirmesine sebep olur. Zira Musaddık gün geçtikçe Tudeh partisine yakınlaşmaktaydı.²⁸⁶ Musaddık'ın bu hareketleri Birleşik Devletlerin 34. Başkanı Eisenhower'ı da rahatsız etmiş ve Birleşik Devletler'in İran'a karşı olan tutumunu değiştirmesine neden olmuştur. Değişen tutum sonrası Birleşik Devletler, İngiltere ile görüşerek bir karara varmışlardır. Bu görüşmede alınan karar ise İran'a müdahale edilmesidir. Alınan karar ile İran'a yapılacak operasyona "Ajax" ismi verilmiştir.²⁸⁷

Operasyonun amacı İran'a yapılacak müdahale ile Musaddık'ı yönetimden almaktır. Amerika'da CIA ile Britanya'dan MI6, bu darbeyi planlamaya başlamışlardır. Ayrıca zaten İngiltere'nin yıllardır İran'da bulunmalarından dolayı kapsamlı bir istihbarat ağı var idi. Bu ağ zaman içinde İran'da din adamı, politikacı, şirket sahipleri, ordudan yüksek pozisyonda bulunan askerler gibi kişilere ulaşmıştır. Bu anlamda ABD, İran'a CIA çalışanı olan Kermit Roosevelt'i görevlendirmiştir. Tahran'a darbe hazırlıkları için gelen Roosevelt, gizlice çalışmalarına başladı. ABD tarafından bu operasyona ayrılan bir milyon dolar ile Roosevelt hem siyasi hem mali gücü kullanarak İran ordusu içinde gizlice çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalar sonucu General Fazlullah Zahidi darbe için girişilecek operasyona liderlik etmesine karar verildi.²⁸⁸

Darbe için hazırlıklar tamamlanınca operasyonun 15 Ağustos 1953 günü yapılması planlandı ancak hükûmete sızan darbe bilgisinden dolayı başarılı olunamadı. Musaddık'ın kendisine karşı yapılacak olan bu darbeyi önceden haber alması sayesinde bastırmıştır. Bunun üzerine Şah ülkeden kaçmıştı. Lakin yeni bir plan hemen yapılmaya başlandı. Musaddık'a karşı yapılan başarısız darbe girişimi sonrası, Musaddık'ı destekleyen

²⁸⁵ Arı, Tayyar (2004), s. 262.

²⁸⁶ Armaoğlu, Fahir (1999), s. 250.

²⁸⁷ Azimi, Fakhreddin (1989), s. 468. ; Halliday, Fred (1979), p. 59. ; Arı, Tayyar (2004), s. 262.

²⁸⁸ Kinzer, Stephan (2016), 'Şah'ın Bütün Adamları: Bir Amerikan Darbesi ve Orta Doğu'da Terörün Kökenleri', 1. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, s. 187-198. ; Roosevelt, Kermit (1979), 'Counter coup: The Struggle for the Control of Iran', 1st Edition, New York, McGraw Hills, s. 130. ; Abrahamian, Ervand (2017), s. 160.

vatandaşlar ve Tudeh taraftarları sokaklara inmiş sloganlar atarak gösteriler yapmaktaydı. Sokaklarda oluşan gergin havadan dolayı Musaddık karmaşayı bastırması için ordu ve polisi vazifelendirmiştir. Sokaklara inmeyi ve karmaşadan faydalanmayı amaçlayan ordu, tanklarla şehir merkezindeki kilit noktaları kapatmış, ordu ve devlet dairesi arasındaki telefon hatları kesilip telefon santrali işgal edilmiş ve üç saat süren çatışmalar sonrasında ikinci darbe girişimi olan Musaddık darbesi 19 Ağustos 1953’de başarıya ulaşmıştır.²⁸⁹ Yaklaşık üç saat süren çatışmalarda 200 kişi ölmüş ve saat 17.25’te General Fazlollah Zahedi bir tank ile radyo istasyonuna gelip Şah’ın kutsamasıyla yasal Başbakan olduğunu ve şehrin kontrolünü elinde tuttuğunu belirtmiştir. 1953 darbesi Pers tarihiyle ‘28 Mordad Kutheda’sı olarak bilinir.²⁹⁰

Yakup Kadri Karaosmanoğlu Musaddık’ın devrilmesi ile ilgili Zoraki Diplomat kitabında şöyle söz etmektedir:

“Dr. Musaddık, gerek sokak toplantılarında, gerek meclis oturumlarında birbirinden heyecan verici jestler ve seslerle böyle sahnelerin kahramanı olmasını bildiği içindir ki, iki yıl hükûmet başında kalmış ve her aklından geçeni yapmak imkânını bulmuştur. Eğer, bütün demagogların başına geldiği gibi en sonunda yakasını sokak kalabalığı veya ayaktakımı denilen ejderhanın pençesine kaptırmasa; eğer siyasi hırsını taç ve tahtı tehlikeye sokacak bir raddeye vardırmasa idi, belki ölünceye kadar iktidarda kalırdı.

Çünkü, kim ne derse desin, bizlere gülünç ve divanece görülen bütün hareketlerine rağmen, bu adam, petrol davasındaki inad ve enerjisiyle memleketini bir yarı-sömürge halinden kurtarmış yani; Rıza Pehlevi’nin yarıda bıraktığı millî istiklal cidalini tamamlamak yolunda büyük adım atmıştır.

Bugün, onun cehdi sayesinde İran başlıca servet kaynaklarından biri olan kıymetli suyunun bir damlasıyla yetinmek zorunda kaldığı Abadan kuyuları üstündeki mülkiyet ve tasarruf hakkını elde etmiş bulunmaktadır. Bu, kolay bir iş değildi. Büyük petrol kumpanyalarının yeryüzündeki kudret ve hâkimiyetinin ne olduğunu bilenler, seksen yaşına

²⁸⁹ Armaoğlu, Fahir (1999), s. 250. ; Abrahamian, Ervand (2017), s. 161. ; Kinzer, Stephen (2004), ‘Şah’ın Bütün Adamları (çev. Selim Önal)’, 1.Baskı, İstanbul, İstanbul İletişim Yayınları, s. 188. ; James A. Bill/Roger Louis (1988), ‘Musaddiq, Iranian Nationalism and Oil’, London I.B. Tauris, p. 89. ; Yılmaz, Türel/Şahin, Mehmet (2011), s. 13. ; <https://archive.nytimes.com/www.nytimes.com/library/world/mideast/041600iran-cia-chapter3.html> s.e.t. 20.02.2020

²⁹⁰ <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB126/index.htm> s.e.t. 10.02.2020

yaklaşmış yarı yatalak bir ihtiyarın Anglo-İranien Oil Company saltanatına karşı kazandığı zafere ne kadar hayretle baksalar yeridir."²⁹¹

Kısaca denilebilir ki, İngiliz ve ABD hükûmetlerinin doğrudan müdahalesiyle sahnelenen 1953 darbesi demokratik olanı tersine çeviren bir durumdu. Darbe, ulusal kurtuluş hareketini bastırmayı, Tudeh partisini ortadan kaldırmayı, petrolün millileştirilmesini terk etmeyi, çok uluslu tekellerin petrol kaynakları üzerindeki hâkimiyetini eski haline getirmeyi ve İran'ı stratejik olarak Basra Körfezi'ndeki Sovyetler Birliğine karşı bir Batı hareketi içine almayı amaçlamıştır.²⁹²

3.5.1. CIA Raporlarına Göre 1953 Darbesi

Yıllar sonra CIA bu darbeyi yaptığını kabul etmiş ve kendi belgeleriyle darbeyi tüm ayrıntıları ile basına açıklamıştır. CIA ilk kez İran'ın demokratik yollarla seçilmiş Başbakanı olan Muhammed Musaddık'ın devrilmesini sağlayan 1953 yılındaki darbenin arkasındaki isim olduğunu ve İngiliz hükûmetinin bu darbeye katılımını kanıtlayan belgeler ile ilgili bilgi verilmesini nasıl engellemeye çalıştığını bütün gerçekliği ile anlatmıştır. İranlılar tarafından genellikle Batı karşıtlığının kanıtı olarak adlandırılan olayın 60. yıl dönümü olan 2013 yılında, George Washington Üniversitesi'nde Amerika Birleşik Devletleri Güvenlik Arşivi, bir dizi gizliliği kalkmış CIA belgesi yayınlamıştır. Belgelerde "Askeri darbe, Musaddık ve onun Ulusal Cephe kabinesi, ABD dış politikasının bir eylemi olarak, CIA yönetiminde gerçekleştirildi ve bu eylem ABD hükûmetinin en üst düzey yetkililerince onaylandı" cümlesi geçmektedir. Bu cümleler "İran Savaşı" başlığı adı altında CIA raporlarından çıkarılmış bir bölümden alınmıştır.²⁹³

CIA arşivinin web sitesinde bilgi özgürlüğü yasaları altında yayınlana belgeler, ABD'nin İngiliz yardımı ile darbeyi nasıl tasarladığını, CIA ve MI6 tarafından "TPAJAX" ismiyle kodlandığını açıklamıştır. İngiltere ve özellikle Dış İşleri Bakanı olan Sir Anthony Eden, günümüzde BP olarak bilinen Anglo-Iranian Oil Company'yi kamulaştırdıktan sonra İran lideri Musaddık stratejik ve ekonomik çıkarlar dolayısı ile ciddi bir tehdit olarak

²⁹¹ Karaosmanoğlu, Y. Kadri (2017), s. 308.

²⁹² http://www.iranchamber.com/history/tudeh/tudeh_party02.php s.e.t. 13.02.2020 ; Frenzel, Anthony Mark, Utah Historical Rewiev, Someone Like Us, The Revuolutionary Result of the United States' Contradictionary Foreign Policy Toward Iran, p. 75-76.

²⁹³ Dehghan, Saeed Kamali /Norton-Taylor, Richard (2013) , 'CIA Admits Role in 1953 Iranian Coup', <https://www.theguardian.com/world/2013/aug/19/cia-admits-role-1953-iranian-coup> s.e.t. 15.01.2020. ; Washington, D.C., August 19, 2013

görmüştür. Ancak İngiltere'nin bu tehditi ortadan kaldırabilmesi için ABD'nin desteğine ihtiyacı vardı ve görüşmeler sonucunda Washington'daki Eisenhower yönetimi kolayca ikna edilmiştir. Yayınlanan belgeler sonrası İngiltere yetkilileri bu belgelerin yayınlanmasını durdurmaya çalışmıştır. Belgelerde İngiltere'nin darbedeki rolü açıkça görülüyor olmasına rağmen Birleşik Krallık ile yapılan resmi yazışmalar gizliliğini korumaktadır. Ancak 2009 yılında İngiltere eski Dış İşleri Bakanı Jack Straw, yirminci yüzyıl İran işlerinde birçok “İngiliz” müdahalesinden bahsetmiş ve İngiltere'nin darbeye katılımını onaylayamayacağını ve katılımını inkâr edemeyeceğini söylemiştir.²⁹⁴

Daha önce sınıflandırılmış ABD belgeleri, darbe sırasında İran'da yer alan kıdemli CIA subayı Kermit Roosevelt'in telgraflarını içermektedir. Bir başka belgede ise CIA ile işbirliği içinde Scott Kock tarafından “Yaşasın Şah!” başlıklı yazısında, İngiltere ve ABD'nin işbirliği içinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu yazıda, o zamanlar MI6'nın Tahran'daki istasyon şefi Monty Woodhouse'a göre İngiltere'nin bir darbe için ABD'nin desteğine ihtiyacı olduğunu söylemektedir. Musaddık darbesi, İranlı Amerikalı ve İngiliz politikacılarca Şah'ın yönetimini pekiştirmesinin bir nedeni olarak görülmektedir. Ayrıca darbenin amacı İran monarşisinin, Batı'nın ülkedeki petrol çıkarlarını koruyacağından emin olmaktı. Arşivlenmiş CIA dokümanları, askeri operasyonun amacını “yasal veya yarı-yasal olarak” yöntemlerle Musaddık'ı devirmek için tanımlayan “İran'da Batı yanlısı bir hükûmet kurmak için askeri operasyon” başlıklı darbenin belgesini içermektedir. Musaddık hükûmeti yerine Şah'ın liderliği altında Başbakan olarak Zahidi ile birlikte Batı yanlısı bir hükûmet konması da bu belgede bahsedilmektedir.²⁹⁵

Bir başka belgede ise Musaddık'ı ABD ve İngiltere'nin şimdiye kadar uğraştığı en ruh hali birden biri değişen, çıldırtıcı, becerikli ve kışkırtıcı liderlerden biri olarak tanımlıyor. Belge Musaddık'ın “İngiliz şeytanlığını anlaşılmaz bulmadığını, onun ve milyonlarca İranlının, İngiltere'nin yüzyıllarca ülkelerini İngiliz amaçları için manipüle ettiğine inandıklarını söylemektedir. Bir diğer belgede ise Musaddık'a karşı bir “sinir savaşı” yürütmekle ilgilidir. 1953 Darbesi: CIA ve Modern ABD-İran İlişkilerinin Kökleri kitabının yazarı olan İran ve Ermenistanlı tarihçi Ervand Abrahamian, darbenin petrolün kamulaştırılması gerektiğinde ısrar eden milliyetçi bir figürden kurtulmak üzere tasarlanmış olduğunu söylemiştir. Ayrıca Abrahamian, Mısırlı Gamal Abdel Nasser de

²⁹⁴ A.g.h.

²⁹⁵ A.g.h.

dâhil olmak üzere diğer milliyetçi liderlerin aksine, Musaddık'ın demokratik değerlere ve insan haklarına da kendini adanmış eşsiz bir sömürgecilik karşıtı bir figür olduğunu söylemiştir.²⁹⁶

Abrahamian'ın aksine bazı analistler ise Musaddık'ın Batı'ya hiçbir şekilde taviz vermemeye çalıştığını ve ABD'nin İran'daki komünizmin yayılması korkusundan dolayı darbenin gerçekleştiğini savunmuşlardır. Abrahamian ABD'nin komünizm tehdidi iddialarının gerçek dışı olduğunu, böyle bir tehdidin olduğunu söyleyerek yapılan eylemi haklı çıkarmaya çalıştıklarını yayınlanan CIA belgelerinden anlaşılabacağı üzere, Musaddık'a gerçekten adil bir uzlaşma sunulmadığı görülüyor. Onların Musaddık'ın yapmasını istedikleri şey petrolün kamulaştırılmasından vazgeçmek ve eğer Musaddık bunu yapmış olsaydı kendisinin öncülüğünü yaptığı ulusal hareketin anlamsız olacağını söylemiştir. Abrahamian bu açılımayı İran'ın çevrimiçi dergisi olan Tableau dergisine yapmıştır.²⁹⁷

Açıklanan belgelere rağmen darbe ile ilgili çoğu belge gizli kalmış Ulusal Güvenlik Arşivi müdür yardımcısı Malcolm Byrne, ABD istihbarat yetkililerini geri kalan kayıt ve belgeleri yayınlamaya çağırmış ve geçmişlerindeki böylesine kritik bir bölümün sırlarını saklamak için artık iyi bir nedenin bulunmadığını, temel gerçeklerin İran'daki okula giden her çocuğun bildiğini, ayrıntıları saklamanın yalnızca tarihi bozup efsaneler yaratacağını söylemiştir. ABD'li yetkililer yaptıkları darbeden pişman olduklarını ifade etmiş olsa da resmi bir özür dile getirmemişlerdir. Ancak yapılan bütün açıklama ve yayınlanan belgelere rağmen İngiliz hükûmeti hiçbir zaman bu darbedeki rolünü kabul etmemiştir.²⁹⁸

Ayrıca bu darbe ile ilgili belgelerin çoğunun 1960 yıllarının başından ya kaybolduğu ya da imha edildiği belirtilmiştir. CIA'in gün yüzüne çıkardığı belgeler ise Robert M Gates, R. James Wollsey ve John M. Deutch isimli üst düzey üç CIA yöneticisi sayesinde olmuştur. Darbeye ayrılan bütçeyi yıllar boyunca, Kermit Roosevelt'in kendi ayrıntılı anıları ve 200 sayfalık CIA belgelerinde, New York Times'a daha sonraki sızıntılar dahil olmak üzere, operasyonla ilgili sayısız yayınlanmış hesapların ortaya çıkmasına rağmen

²⁹⁶ A.g.h.

²⁹⁷ A.g.h.

²⁹⁸ A.g.h.

istihbarat kesinlikle darbeye ayrılan bütçeyi reddetmiştir. Ulusal Güvenlik Arşivi ise CIA'in bu belgeleri gün yüzüne çıkarmasını takdir etmiştir.²⁹⁹

16 Nisan 2000 yılında New York Times'in ön sayfasında yayınlanan "1953 İran Darbesi ve İnternette Yayınlanan Belgelerdeki Yenilikler" başlıklı makalede daha önce yayınlanan 200 sayfalık arşiv belgelerine ek olarak yeni bilgilere ulaşılmıştır. Bu bilgiler arasında ABD'nin Şah'ı darbeye ikna edebilmek için CIA'nın gizli ajanı olan İranlı Assadollah Rashidian ve General Schwartzkopf'un büyük çaba sarf ettiği öğrenilmiştir. Ayrıca bu makalede Ayetullah Kashan'ın sahte Tudeh kalabalıkları düzenleyerek sokakları karıştırdığı belirtilmektedir. Makalede bir diğer şaşırtıcı konu ise CIA'nın Musaddık'ın ekonomiyi çok kötü bir hâle getirdiğini kanıtlamak için sahte İran paraları bastığı iddia edilmiştir. Bunun yanı sıra bazı belgelerde Zahedi ve darbeyi destekleyen meslektaşlarına darbeden önce en az \$50.000 para verildiği görülmektedir.³⁰⁰

Belki de bu belgelerden çıkarılabilecek en genel sonuç, CIA'in tüm darbeyi kapsamlı bir şekilde yönettiği, sadece yönetmekle kalmayıp aynı zamanda çeşitli önemli İranlı siyasi aktörleri ve propaganda yaparak darbenin zeminini hazırlamıştır.

3.5.2. Şah'ın Yeniden İktidara Gelişi

Darbe sonrası Musaddık tutuklanmıştır. Ayrıca ülkesinden kaçan Şah, vatandaşların sevinç tezahüratları arasında İran'a geri gelmiştir. Darbede büyük rol oynayan General Zahedi ise Başbakan olmuştur.³⁰¹ Şah'ın İran'a dönmesiyle iktidar tekrar kendisine geçmiştir. Şah hemen Musaddık'ın düzenlediği reformları hızla kaldırılmış ve petrolün millileştirilmesi kapsamında Musaddık'ın yaptığı anlaşmalarda yeni düzenlemeler yapılmıştır.³⁰²

Şah gücü kendi ellerinde tekrar topladığı için, Muhammed Musaddık'ın devrilmesinin ardından bir siyasi baskı dönemine girilmiştir.³⁰³ Darbe sonrası Musaddık

²⁹⁹ Washington, D.C., August 19, 2013

³⁰⁰ Gasiorowski, Mark(2000), "What's New on the Iran 1953 Coup in the New York Times Article (April 16, 2000, front page) and the Documents Posted on the Web" By Professor Mark Gasiorowski ,19 April 2000, <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB28/index.html> s.e.t. 12.02.2020

³⁰¹ Armaoğlu, Fahir (1999), s. 250.

³⁰² Dilaveri, Ebu'l Fazl(2009), 'Modern İran'da Şehir, Kimlik ve Siyaset', İran: Ulusal Kimlik İnşası, Ed. Hamid Ahmedi, Çev. Hakkı Uygur, 1.Baskı, İstanbul, Küre Yayınları, s. 151.

³⁰³ http://www.iranchamber.com/history/white_revolution/white_revolution.php s.e.t. 20.01.2020

tutuklanmış ve mahkemeye çıkarılmıştır. Şah rejimini yıkma suçundan yargılanan Musaddık, üç yıl hapis cezası ve sonrasında ev hapsinde olmasına karar verilmiştir. Yeniden güçlerini geri eline alan Şah, kendisini korumak adına hemen girişimlere başlamıştır.³⁰⁴ Hemen kendisine karşı olmaları ile bilinen Millî Cephe ve Tudeh ile bağlantılı olan kişilerin yakalanmasını emretmiştir. Yakalanan bazı kişiler tutuklanmış bazıları ise öldürülmüştür.³⁰⁵ Ayrıca darbe sırasında da birçok kişi öldürülmüştü ama Şah bu olayı kansız devrim olarak nitelendirmişti. Şah her ne kadar böyle söylese de New York Times gazetesi bu gösterilerde üç yüzden fazla kişinin yaşamını kaybettiğinden bahsetmiştir.³⁰⁶

1953 Darbesini ve darbe sonrası İran hakkında Dikerdem şu şekilde bahsetmiştir:

“Şah Muhammed Rıza Pehlevi’nin siyasal yaşamında olduğu kadar İran’ın yakın tarihinde de 1953 yılı bir dönüm noktası olmuştur... Tahran’da halkın ayaklanması sonucunda Şah, Kraliçe Süreyya ile birlikte, uçağına binerek Roma’ya kaçmıştı... Musaddık’ın iktidar mücadelesi zafer ile sonuçlanmış ve İran tarihinde yeni bir dönem açılmış görünüyordu... CIA, Şah’ın İtalya’ya kaçtığı günün akşamı İran ordusunun içinde karşı-devrimci birlikleri General Zhedi’nin komutasında harekete geçirdi... Musaddık düşürüldü...sokaklarda yüzlerce komünist öldürüldü, birçok öğretmen ve öğrenci evlerine baskın yapılarak yakalandı ve hapse atıldı... Şah iç düzeni istikrara kavuşturmak üzere bir dizi temizlik ameliyesine girişti... Millî Savunma Bakanlığı Bütçesi üç katına çıkarıldı... İdam ve hapis cezaları verildi...

Temizlik ameliyesi sona erince, 1954 yılında İran’da genel seçimler yapıldı... Musaddık hareketi tamamen ezildikten sonra ABD hükûmeti İran Şahına kesenin ağzını açtı. Bir yıl içerisinde İran’a 130 milyon dolarlık Amerikan yardımı geldi... 1954 Ağustos ayında imzalanan anlaşmayla İran petrollerinin işletilmesi uluslararası bir konsorsiyuma devredildi...

³⁰⁴ Milani, Mohsen M. (1994), ‘The Making of Iran’s Islamic Revolution: From Monarchy to Islamic Republic’, 1st Edition, Boulder-Colorado-Oxford, Westview Press, p. 42.

³⁰⁵ Abrahamian, Ervand (2017), s. 161. ; Arık, Pınar (2016), ‘İran Musaddık ve Darbe’, Orta Doğu Dergisi, Cilt:8, Sayı:76, s. 21.

³⁰⁶ Abrahamian, Ervand (2017), s. 161.

*O tarihten başlayarak Şah Muhammed Rıza Pehlevi “Allah’ın emri ve Emperyalistlerin kavliyle,” 2500 yıllık İran devletinin son ve mutlak hükümdarı oluyordu.”*³⁰⁷

Ayrıca petrol ambargosu yüzünden ekonomik açıdan sıkıntılı bir süreç içinde olan İran aynı zamanda iç politikadaki sorunlarla da çalkalanıyordu. Bu yüzden Şah, Tudeh’i, Ulusal Cephe’yi ve kendisine muhalif diğer partileri bastırmıştır. Daha sonra Nisan 1954 ayında yapılan seçimler sonrasında Başbakan General Zahidi’yi görevden alarak yerine Hossein Ala’yı getirmiştir.³⁰⁸

Darbe İran’da kötü izler bırakmıştır. Zira dış devletlerin işbirliği ile yapılması monarşinin meşrutiyetini sarsmıştır. Ayrıca ülkede olan birçok parti kapanmış, parti üyeleri tutuklanmıştı. Böyle bir kargaşa ortamı ise dini hareketin yükselmesini sağlamıştır. Buna rağmen Şah yeniden yönetimi ele alınca babasının 1941 yılında bıraktığı yoldan devam etmiştir. Bu bağlamda babasının da çok önem verdiği orduyu, bürokrasiyi ve saray yönetimi konularını güçlendirmek için çalışmalar yapmıştır. Zaten Muhammed Rıza Şah’ın saltanatı babası Rıza Şah’ın saltanatının devamı gibiydi.³⁰⁹

Ancak söylenebilir ki, Muhammed Rıza Şah, babasının muazzam bir devlet oluşturma rüyasını gerçekleştirmiştir. Bu rüyayı gerçekleştirmesine ülkedeki petrol gelirleri sağlamıştır. 1954 yılında yapılan petrol anlaşması sayesinde İran, satılan petrollerinden %50 kâr almaktaydı. Bu oran kendisini dünyanın ikinci büyük petrol ihraç eden ülkesi olmasını sağlamıştır. İran aynı zaman dünyanın dördüncü büyük petrol üreticisi idi. 1954 ile 1955 yılları arasında 34 milyon dolar petrol geliri elde etmişti.³¹⁰ 1954 anlaşması sonrası petrol gelirlerinin yıllara göre artış oranı aşağıdaki tablodaki gibidir.³¹¹

³⁰⁷ Dikerdem, Mahmut (1977), ‘Üçüncü Dünyadan Bir Büyükelçinin Anıları’, 1.Baskı, İstanbul, İstanbul Matbaası, s. 39-41

³⁰⁸ History of Iran, White Revolution, http://www.iranchamber.com/history/white_revolution/white_revolution.php s.e.t. 05.01.2020

³⁰⁹ Abrahamian, Ervand (2017), s. 163.

³¹⁰ A.g.e. s. 164.

³¹¹ Fesharaki, Fereidun (1976), ‘Development of the Iranian Oil Industry’, 1st Edition, New York: Praeger, p. 132.

Tablo 2. 1954 anlaşması sonrası petrol gelirleri

YIL	PETROL GELİRİ (milyon dolar)	Petrol Gelirlerinin Döviz Girdilerindeki Payı
1954-1955	34.4	%15
1956-1957	181	%43
1958-1959	344	%60
1960-1961	359	%60

Şah, babası zamanında da çok önem verilen orduyu bu dönemde de ayrıcalıklı davranmıştır. Musaddık'ın ismini Savunma Bakanlığı yaptığı Savaş Bakanlığı'nın ismini tekrar Savaş Bakanlığı yapmıştır. Daha sonra ordunun bütçedeki paylarını yükseltmiş ve asker sayısını arttırmıştır. Orduya ayrılan payın büyük bir kısmı silahlanmaya ayrılıyordu. Şah'ın aşırı gelişmiş silahlara karşı ilgisi olduğu fısıltıları ortalıkta dolanıyordu. Şah'ın ilgisi sadece silahlar değil, askeri konular da ilgisini çekmekteydi. Ayrıca askerlerine emeklilikte yüksek maaş garantisi vermiştir. Orduya yaptığı ayrıcalık sadece emeklilik konusunda değil, yurt içi ve yurt dışı gezileri, anlaşmalı yerlerde indirimli alışveriş gibi olanaklar da sağlamıştır. Ordu ile ilgilenirken askerî üniformasını giymeyi ihmal etmezdi. Ayrıca darbe günü olan 19 Ağustos'u ulusal bayram ilan etmiş ve her yıl düzenli olarak kutlanırdı.³¹²

Ayrıca Şah'ın 1954 ile 1960 yılları arasında yeniden iktidara geldiği dönemde yaptığı askeri harcamalar şöyleydi³¹³:

³¹² Abrahamian, Ervand (2017), s. 164-166.

³¹³ Stockholm International Peace Research Institute, World Armaments and Disarmament: Year Book for 1977, Cambridge:MIT Press, 1977, p. 228-229. ; Abrahamian, Ervand (2017), s. 174.

Tablo 3. Şah'ın yeniden iktidara geldiği 1954-1960 arası askerî harcamaları

YIL	HARCAMA (milyon dolar)
1954	60
1955	64
1956	68
1957	203
1958	326
1959	364
1960	290

Şah ordu ile o kadar iç içe geçmişti ki farkında değildi. 1953 darbesini yapanların kendi askerleri olduğunu bildiğinden, bir daha böyle bir durumla karşılaşmamak adına orduyu bu konu hakkında uyarmış ve istihbarat görevlilerinin herhangi bir durumda birbirleri ile direkt görüşmelerini yasaklamış ve görüşmelerin saray ile yapılması gerektiğini belirtmiştir. Monarşisini garanti altına almak isteyen Şah, ordudaki önemli pozisyonlara güvendiği aile üyelerini yerleştirmiştir. Bununla birlikte, FBI ve Mossad ile birlikte hareket ederek 1957 yılında SAVAK isminde bir örgüt kurmuştur. SAVAK, neredeyse bütün İranlıları göz hapsinde tutmuş, medyaya sansür uygulamış ve gerektiğinde işkence ve idam cezasına çarptırma gibi çok geniş yetkilere sahipti.³¹⁴ Frances Fitzgerald'ın yazdığı bir makalede SAVAK'ın gücünü ve yetkisi hakkında şöyle bahsetmektedir:

“Her otelin lobisinde, hükûmetin her bakanlığında ve her üniversitede SAVAK ajanı var. SAVAK'ın vilayetlerde siyasal haber alma servisi bulunur, yurt dışında da her İranlı öğrenci hakkında dosya tutulur... Eğitimli İranlılar yakın arkadaş çevreleri dışında kimseye güvenmezler, başka herkes SAVAK'ın adamı gibi gelir onlara. SAVAK faaliyetleri hakkında hiçbir bilgi vermeyerek bu korkuyu daha da şiddetlendirmektedir. İran'da insanlar yok olur, ortadan kaybolduklarına dair rapor tutulmaz... Şah ülkede siyasal mahkûm olmadığını söylüyor. (komünistler, diye açıklıyor, siyasal tutuklu değil, adi

³¹⁴ Abrahamian, Ervand (2017), s. 164-167.

suçlulardır.) Uluslararası Af Örgütü bunların sayısının 20.000 dolaylarında olduğunu tahmin etmektedir.”³¹⁵

Ayrıca Şah, o zamana kadar on iki olan bakanlık sayısını açtığı yeni bakanlıklarla birlikte yirmiye çıkarmıştır. Yeni açılan bakanlıklar istihdam demektir. Toplamda 21.000 memur bu bakanlıklar bünyesinde çalışmıştır. Yine bu dönem saray sistemi de büyüme kat etmiştir. Şah, kendisine ait hanedanlık arazilerini 1958 yılında Pehlevi Vakfına devretmiştir. Bu vakıf yıllık petrol gelirlerinden ciddi bir miktarını yasa dışı yolla zimmetine geçirmiş ve gittikçe büyümüştür. Vakıf öyle büyümüştür ki, sahip olduğu varlıkların mali değeri üç milyar dolardan daha fazla olmuş ve bunun yanı sıra otomobil, inşaat, turizm gibi alanlardaki birçok şirkette hisse sahibi olmuştur. Ayrıca Şah’ın kişisel menkul değerler toplamı 1 milyar dolardan fazla olduğu söylenmekteydi.³¹⁶

Bu dönemde meclis ise ikiye bölünmüştü. Milliyun ve Merdüm partileri meclisi oluşturuyordu. Her ne kadar iki parti olsa da Şah kimin hangi partiye gireceğine kendisi karar verirdi. Bu yüzden ki halk arasında bu partilere “evet efendim” ve “şüphesiz evet efendim” partileri denilmekteydi. Tüm bunlara rağmen Şah kendisini İran’ı modernleştirmeye çalışan demokrasi yanlısı biri olarak tanımlamıştır. Zira Şah tekrardan kazandığı gücünü İran toplumunda değişiklik yapmak için kullanıyordu.³¹⁷

Şah, kendi döneminin geçmiş İran uygarlıklarından daha yüce bir geleceği olacağını, hayat standartlarının Avrupa ülkelerinden bile daha iyi olacağını ve ilerleyen yıllarda dünyanın büyük ülkeleri arasında olacağını duyurmuştur.³¹⁸ Bu bağlamda 1953 yılı itibari ile fabrika sayılarında artış olmuş ve bu artış dolayısı ile ulaşılan istihdam oranı da yükselmiştir. 1953 yılındaki sanayi üretimindeki çeşit ve ton miktarı aşağıdaki gibidir.³¹⁹

³¹⁵ Fitzgerald, Frances (1974), ‘Giving the Shah Everything He Wants,’ Harper’s Magazine, <http://harpers.org/archive/1974/11/giving-the-shah-everything-hewants/> s.e.t. 05.01.2020. ; Frenzel, Anthony Mark (2014), ‘Someone Like Us The Revolutionary Result of the United States’, 1st Edition, Contradictory Foreign Policy Toward Iran, Utah Historical Review, p. 85.

³¹⁶ Abrahamian, Ervand (2017), s. 167-169.

³¹⁷ A.g.e. s. 172-173.

³¹⁸ A.g.e. s. 173.

³¹⁹ A.g.e. s. 176-177.

Tablo 4. 1953 yılına air sanayi üretimi tablosu

ÇEŞİT	TON, KW SAAT, METRE
Kömür	200.00
Demir Cevheri	5.000
Çimento	53.000
Şeker	70.000
Elektrik	200 Milyon
Pamuklu Dokuma	110 Milyon

Ayrıca İran'ın 1950'li yıllarda gelir dağılımında eşitsizlik hat safhaya çıkmıştır. Bunu kanıtlayan somut veriler olmamasına karşın, Merkez Bankası'nın 1959 ile 1960 yılları arasında şehirde yaşayan hane halkının harcamalarını öğrenebilmek için yaptığı anket sonuçları aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.³²⁰

Tablo 5. İran Merkez Bankası tarafından 1959-60 yılları arasında yaptırılan hane halkı harcamalarına ait tablo

Ondalık Basamak (yoksuldan zengine)	1959-1960
1.	1,7
2.	2,9
3.	4
4.	5
5.	6,1
6.	7,3
7.	8,9
8.	11,8
9.	16,4
10.	35,3

³²⁰ A.g.e. s. 184-185.

Merkez Bankası'nın anketler sonucu ulaştığı bu veriler 1959-1960 yılları arasındaki gelir dağılımındaki eşitsizliği gözler önüne sermektedir.³²¹

Kısacası denilebilir ki, Şah'ın yapmaya çalıştığı reformlar pek başarılı olamamıştır. Petrolün millileştirilmesi ile başlayan ekonomik bozulma bir nebze olsa iyileşmeye başlamış ancak ekonomideki bu iyileşme pek de hızlı olmamıştır. Artan enflasyon ve gelir dağılımındaki eşitsizlikler dolayısı ile İran toplumu sıkıntılı bir sürece girmiş ve bu durumdan rahatsızlık yavaş yavaş dile getirilmeye başlanmıştır.

Ayrıca 1958 yılında dönemin İran Başbakanı Dr. İkbâl'in Parlamentoda yaptığı konuşma bu dönemin İran'ı hakkında bilgi vermektedir. İkbâl'in yaptığı konuşma şöyleydi:

*“Ben Şah Hazretlerinin hizmetkarıyım. Buradaki iktidar partisi ya da muhalefetin oyunları beni ilgilendirmez. Majeste uygun gördüğü sürece görevde kalır, beni artık istemediği zaman da giderim.”*³²²

Şah'ın devlet işlerini en yakınıyla bile konuşmadığı bilinmekteydi. Şah'ın bu dönemlerde bir yandan askeri gücü 3 katına çıkarması diğer yandan ülkesini Amerika'ya açması içe dönük sorunlara da neden olmuştur.³²³ Kısaca darbeden sonra Ağustos 1953'te başlayan sıkıyönetim 1957'de sona erdiğinde Şah, üst düzey yetkililerinden ikisine, iki parti sisteminin temeli olarak çoğunluk partisi ve sadık bir muhalefet kurmalarını emretmişti. Kurulan Milliyum (Melliyun) ve Merdüm (Mordam) partiler bu dönem halkın “evet efendim” ve “şüphesiz evet efendim” partileri olarak anılmış ve Şah'ın izni ile seçimlere girmiştir. Çok partili bir seçim yapılyordu ancak halk tarafından Şah'ın kontrolü altında olan bu partiler toplum tarafından benimsenmediği gibi 1960 yılında yapılan seçimlere de katılım çok düşük olmuştur. Ayrıca halk bu seçimlere hile karıştığını iddia etmiş dolandırıcılık suçlamalarında bulunmuştur. Bunun üzerine Şah, hem katılımın az olması hem de toplumda oluşan algı nedeni ile bu seçimleri iptal etmek zorunda kalmıştır. Seçimlerin iptali sonrasında Şah kendisine sadık olan Jafar Sharif-Emami'yi bir süreliğine geçici olarak Başbakan olarak atamıştır. Yenilenen ve daha sıkı kontrol edilen seçimlerden

³²¹ A.g.e. s. 184-185.

³²² Dikerdem, Mahmut (1977), s. 33.

³²³ A.g.e. s. 34.

sonra Meclis Şubat 1961’de toplanmış ancak ekonomik koşullar ve siyasi huzursuzlukların artmasından dolayı Emami hükûmeti Mayıs 1961’de düştü.³²⁴

3.5.3. İran Dış Politikasında Değişim

Hem Sovyet nüfuzundan hem de iç muhalefetten korkan Şah, İngiltere ve ABD’ye yaklaşıp rejimi desteklemeye çalışmıştır. İran’ın Soğuk Savaş döneminde Sovyetler ile olan ilişkisi doğrudur ancak samimi bir şekilde değildi.³²⁵ Ayrıca Şah, İngiltere ile bozulan ilişkileri tekrar düzeltme çabasına girmiş ve ılımlı bir siyaset izlemiştir. Bu bağlamda büyük sorun yaratan petrolün millileştirilmesinden dolayı çıkan ihtilafın çözülmesi için Amerika’dan yardım istemiştir. Amerika, anlaşmazlığın yaşandığı asıl şirket olan Anglo-Iranian Oil Company ile kendi petrol şirketlerinden oluşan bir aracı grubuyla bir toplantı düzenlemiştir. Bu toplantıda petrol konusu karar bağlanmış ve 5 Ağustos 1954’te bir anlaşma imzalanmıştır. Anlaşmaya göre şirketler birliklerinin hisseleri aşağıdaki gibi sonuçlanmıştır:³²⁶

Tablo 6. 5 Ağustos 1954 tarihinde yapılan anlaşmaya göre ortaya çıkan şirket hisselerini belirten tablo

ÜLKE	ŞİRKET	YÜZDE
İran-İngiltere	Anglo-Iranian Oil Company	%40
Hollanda	Royal Dutch Shell	%16
Fransa	Compagnie Française des Pétroles	%6
Amerika	Gulf Oil	%8
Amerika	Socal	%8
Amerika	Socony Vacuum	%8
Amerika	Texaco	%8
Amerika	Standard Oil of New Jersey	%8

³²⁴ Siavochi, Sussan(1994), T’he oil nationalization movement, 1949-53: A Century of Revolution: Social Movements in Iran’, (ed: John Foran), 1st Edition, Minneapolis, University of Minnesota Press, p. 39. ; http://www.iranchamber.com/history/white_revolution/white_revolution.php s.e.t. 20.02.2020

³²⁵ http://www.iranchamber.com/history/white_revolution/white_revolution.php s.e.t. 20.01.2020

³²⁶ Armaoğlu, Fahir (1999), s. 250. ; Ayhan, Veysel (2006), s. 186.

Ayrıca bu anlaşmada, paylaşılan İran petrolünün ismi gecen şirketler tarafından ortak işletilme kararı da alınmıştır.³²⁷

Ayrıca ülkenin siyasi zorluklarının yanı sıra ekonomik olarak zor durumda olduğu da biliniyordu. İçinde bulunulan zorlu durum karşısında ABD, İran'a 45 milyon dolar yardım etmiştir.³²⁸ Dış siyasetini ve ekonomisini düzeltmeye çalışan İran, yapılan petrol anlaşması sonrası Sovyetlerin İran'a olan bakış açısından tedirgin olan Şah, İngiltere ve ABD yanlısı bir politika gütmeye başlamıştır. Dış politikada daha aktif olmuş ve daha sonra Beyaz Devrim adını verdiği reformlarıyla ülkeyi kalkındırmayı amaçlamıştır.

Bunun yanı sıra Sovyetler ile uzun zamanlar çalışması sürdürülen anlaşma sonuçlanmış ve 17 Mayıs 1957 yılında İran ve Sovyetler arasında ülke sınırlarını belirleyen bir anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmanın hemen ardından iki ülke arasında transit geçişler ve ticaret anlaşmaları da imzalanmıştır. Ayrıca bu dönem Irak'ta gerçekleşen darbe sonrası İran'ın stratejik konumunun önemi artmıştır. Şah, Irak'ta yaşanan bu durumu ülkenin lehine kullanmayı başarmış ve Amerika ile görüşmeler yaparak yardımlar maddi yardımlar elde etmiştir. Yardımlar dışında ABD ile savunma alanında anlaşmalar imzalamıştır. Yapılan yardım ve anlaşmaları duyan Sovyetler hemen çalışmalara geçmiş ve İran'a saldırılmazlık anlaşması yapmayı önermiştir. Sovyetlerin bu hareketini öğrenen ABD ise iki ülke arasında olabilecek bu anlaşmayı engellemiştir. Sovyetler, Amerika ile İran'ın yakınlaşmasını ve askeri anlamda yapılan anlaşmadan çok fazla rahatsız olmuştur. Bu rahatsızlığını da İran'a karşı sözlü ve yazılı propaganda yaparak ortaya koymuştur. Yapılan propagandalar da Şah kötülenip ABD ile girilen yakınlaşmalar eleştiriliyordu. Daha sonra tutum değiştiren Sovyetler her ne kadar İran ile yakınlaşmaya çalışıp iyi ilişkiler kurmaya çalışsa da ABD'nin İran'a olan büyük desteği yüzünden bu çabası boşa çıkmıştır.³²⁹

ABD'nin Şah'a olan bu desteği sonsuz değildi elbette. Güzel seyreden ilişkiler ABD'de yapılan seçimler sonucunda Demokratların başkanlık seçimini kazanmasıyla bozulmaya başlamıştır. ABD yönetimi Şah üzerindeki baskısını arttırmaya başlamış ve isteklerini sıralamıştır, bu tutum karşısında Şah hemen duruma ayak uydurmaya çalışmış ve ABD'nin isteklerini yerine getirmeye çalışmıştır. Bunlardan biri de SAVAK'ın baskı ve kontrollerinde gerçekleşen seçimlerden rahatsız olmalarıydı. Şah, bunu göz önüne almış ve

³²⁷ Armaoğlu, Fahir (1999), s. 250.

³²⁸ http://www.iranchamber.com/history/white_revolution/white_revolution.php s.e.t. 20.01.2020

³²⁹ Taflıoğlu, M. Serkan (2013), p. 635-638.

bir sonraki seçimlerin daha özgür ortamlarda yapılması gerektiğini dile getirmeye başlamıştır. Şah'ın bu denli istekleri yerine getirmesi kukla gibi görünmesine neden olmuş ve ileri yıllarda kendisine pahalıya patlamıştır.³³⁰

Şah'ın İngiltere ile yaptığı anlaşmalarla ilgili Celal Matini bir bildiri yayınlamıştır. Bu bildiride yapılan anlaşmaların iç yüzünü halka gösterilme amaç edinilmiş ve İran ulusuna seslenilmiştir. Matini bildiride İngiltere'nin yaptığı hiçbir anlaşmada dostluk aranmaması gerektiği, dostluk gösterilerinin altında bir amaç yattığı ve İran'ın İngiliz devletinin politikasını anlayamadığı anlatılmaktadır. Ayrıca bildiride İngiltere'nin sadece İran'a karşı çıkarıcı bir politika yürütmediği diğer ülkelere karşı da bu mantıkla bir politika yürüttüğünden de bahsedilmektedir.³³¹

Matini'nin yayınladığı bildiride de gözler önüne serdiği durum, İngiltere'nin petrolden vazgeçmeyeceğini İran'a gerek uysal gerek hırçın bir tavırla gösterdiğiidir. Yaptığı siyaset ve ambargo sonucu İran hem ekonomik hem de toplumsal olarak zor duruma düşmüştür.

3.5.4. İran'ın Bağdat Paktı'na Katılışı

Sovyetler tehlikesinden korkan İran, İngiltere ve ABD yanlısı bir politika izlemeye başlamıştı. Sovyetlerin tehlikesinden yalnızca İran değil ABD'de bölgede askeri gücünün yayılmasına karşı olabilmek için bir pakt kurmayı amaçlamıştır. Şah'ın güttüğü politika sonucu Birleşik Devletler'in üye olmadığı ancak desteğini esirgemediği bir pakta üye olmuştur. Bahsi geçen Pakt'a, Türkiye, İngiltere ve Irak üye idi. Pakistan ve İran daha sonra bu pakta imza atmışlardır.

Başlarda özellikle Irak'ın isteği üzerine İran'a pakt hakkında bilgi verilmiş ve pakta dâhil olması konuşulmuştur. Ancak İran ordusunun güçsüzlük ve 1921 Anlaşması nedeniyle Sovyetler Birliğini tahrik etmekten korkulmuş ve bu konu gündemden düşmüştür.³³² Bunun yanı sıra İran o dönem pakta üye olmaya pek sıcak bakmamıştır. Bunun sebebi ise 1927 yılında "Güvence ve Tarafsızlık" anlaşmasıydı. Bu anlaşma sebebi ve Sovyetler ile olan ilişkisi dolayısıyla pakta girmekten kaçınmaktaydı.

³³⁰ A.g.e., s. 638-639.

³³¹ Matini, Celal (1990), 'İngiliz Devletinin İran Politikasına İlişkin Tarihi Belgeler', Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, DTCF Dergisi, Cilt: 33, Sayı:1-2, s. 32-35.

³³² Armaoğlu, Fahir (1999), s. 232.

İran'ın pakta bu denli çekimser yaklaşması dolayısıyla devreye Türkiye girmiş ve İran'ın pakta katılımı konusunda yoğun çabalar harcamıştır. Bu çabaların en başında Celal Bayar'ın 1955³³³ yılının Eylül ayında İran'a yaptığı ziyaretidir. Bayar İran'a gitmeden önce Ankara Hava Meydanında Anadolu Ajansına verdiği mesajda şunları söylemiştir:

“Kıymetli ve büyük komşumuz dost İran'a resmi bir ziyaret yapmak üzere yola çıkıyorum. Bu ziyareti yapmak fırsatını bulduğumdan dolayı büyük bir bahtiyarlık ve şeref duymaktayım.

*...Derin, büyük ve devamlı hislerin ifadesinde geçen zamanların ehemmiyeti yoktur. Ben, şimdi Şehinşah Hazretlerinin ve İran milletinin davetlisi olarak İran'a Türk milletinin sevgi ve i'timadını ifade etmek üzere yapmakta bulunduğum İran ziyaretini Atatürkümüz zamanında memleketimizi şerefleştiren Şehinşah Rıza Pehlevi Hazretlerinin o zaman bize getirip ifade buyurdıkları hislerin aksi sadasını teşkil ettiği kanaatindeyim.”*³³⁴

Bu ziyaretin asıl amacı İran'a pakta dâhil etmektir. Bu amaçla Bayar, İran'da bir hafta boyunca kalmış ve İran'ı pakt hakkında bilgilendirip endişelerini gidermeye çalışmıştır. Bayar İran'da iken, İran meclisinde bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmada kendisi şunları söylemiştir:

*“Her iki memleket ve millet hürriyet ve istiklallerine sahip olarak yaşamak istiyorlar. İşte biz bunu temin için el ele vermek arzusundayız. Milletlerimiz için beklediğimiz refah, saadet ve ümran ancak birleşmek ve münasebetlerimizi kuvvetle tanzim ederek ilerlemektir. Bu yolda olduğumuzu memnuniyetle müşahade etmekteyiz. İran'ı ziyaretimden, Türk millerine götüreceğim manevi kıymetleri çok büyük hediyelerim vardır. İran'da ne gördüm diye sordukları zaman şu cevabı vereceğim: Efkâr, mukadderat ve vicdan birliğinin manası orada çok iyi anlaşılmıştır. Oradaki kardeşlerimizin kalbi bize karşı muhabbet ve samimiyetle çarpılmaktadır. Temennim her iki milletin bugünkü istikrar rejimleri altında müreffeh olması ve istikbalde de tarihi ihtişamlarına kavuşmasıdır.”*³³⁵

Bayar İran'da bulunduğu zaman boyunca yalnızca İran'ı pakta ikna etmek için çabalamamış, dost iki ülkenin ilişkilerinin geliştirilmesi hakkında da konuşmuştur. Ayrıca İran'ı pakta ikna etmek için ABD'nin pakta üye devletlere yapacağı yardımlardan da

³³³ TBMM ZC, Devre: X, İçtima: 2, Cilt:8, Birinci İnikat, 1.11.1955, s.2

³³⁴ Türk-İran Dostluğu (1956), 1. Basım, İstanbul, İstanbul Matbaacılık, s. 82.

³³⁵ Ayın Tarihi, Sayı: 262, Eylül 1955, s. 44-45.

bahsedip Şah'ı bu konuda bilgilendirmiştir. Zira Şah, elinde kesin bir yardım belgesi olmadan pakta girmeye niyetli değildi. Şah'ın bu tutumuna Bayar, NATO'da da böyle olduğunu önce üye olunduğunu yardımın daha sonra geldiğini hatırlatmıştır.³³⁶ Görüşmeler olumlu geçmiş ve Bayar, Türkiye'ye dönmüştür.

Dönemin Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Türkiye'ye döndükten sonra Şah'a ülkelerinde bulunduğu süre zarfında ağırlanış ve gösterilen ilgiden dolayı bir kez daha teşekkür etmiştir. Bahsi geçen teşekkür telgrafı şu şekildedir:

“...Kardeş İran'da bulunduğum sırada bütün İran ricali ve halkı tarafından bana karşı gösterilen ve müteşekkir olduğum samimi hüsnü kabulü, yalnız necib milletinizin fitri misafirperverliğine değil, aynı zamanda milletlerimiz arasında mevcut olan an'anevi kardeşliğin ve dostluğun yeni bir hız almış olmasına atfediyor ve bundan büyük meserret duyuyorum... Zatı Şahanelerile bizzat tanışmaktan duyduğum büyük zevk ve yüksek meziyetlerinizin ve memleketinizde başardığınız ve başarmakta olduğunuz büyük işlerin hayranlığı içinde, en samimi sevgi ve şükran hislerini arz eder; size sıhhat, afiyet ve muvaffakiyet ve asil milletinize refah ve saadetler dilerim.”³³⁷

Şah'ın ise Bayar'a gönderdiği telgraf dikkat çekici idi. Zira Şah bu telgrafta *“Semereli işbirliği devrinin İran'a yaptığınız ziyaretle muazzam bir hız alacağından eminim. Bu derece arzu edilmiş olan bu ziyaret iki memleket arasındaki itimad ve samimiyet münasebetlerinin gelişmesine geniş ölçüde yardım edecektir... Ziyaretiniz vesilesi ile samimi ve kardeşçe dostluk hissiyatımı bir kere daha teyid ederim”³³⁸* sözlerine yer vermiştir.

Bayar'ın İran ziyareti basında da yer almıştır. Dönemin eski Dahiliye vekili Şükrü Kaya, bu ziyaret ile İran'ın Türkiye ile ittifak kurabileceğinden Hürriyet gazetesine verdiği bir röportajda şu sözlerle bahsetmiştir:

“...Türk milletinin İran'a borçlu olduğu ve Atatürk'ün yapmasına ecelin müsaade etmediği ziyareti; Cumhurreisi sayın Celal Bayar; şahsının ve makamının haiz olduğu vekar ve şerefın bütün icaplarıyla yaptı.

³³⁶ Çetinsaya, Gökhan(2004), 'Türk-İran İlişkileri, Türk Dış Politikasının Analizi', Derl. Faruk Sönmezoğlu, 3. Basım, İstanbul, Der Yayınları, s. 215.

³³⁷ Türk-İran Dostluğu (1956), s. 86.

³³⁸ A.g.e., s. 87.

Türkiye Devlet Reisinin İran'da karşılaştıkların sıcak ve samimi kabuller ve ikramlar, İranlıların içten gelen sevgi tezahürleri; Şehinşah merhumun Türkiye'yi ziyaretinde Türklerden gördükleri içli ve sevinçli gösterileri hatırlatıyor. Temenni olunur ki bu karşılıklı sevgiler ve gösteriler tıpkı o zamanki gibi yakında bir ittifakla neticelensin de iki milletin istiklallerinin ve istikballerinin kat'i ve zaruri mesnedi olan emniyeti, medeniyeti ve sulhü korumak ihtiyacı müşterek man ve gelenek halinde gelecek nesillere de millî ve mukaddes miras olarak intikal etsin."³³⁹

İran'ın pakta katılıp katılmayacağı mecliste de konuşulmuştur, hatta 19 Ekim 1955 tarihinde Ayetullah Bihbihani'nin yeğeni Cafer Bihbihani, pakta katılmanın İran'a ne gibi yararlar sağlayacağını ve paktın bir barış paktı olduğu hakkında bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmasında Birleşmiş Milletler'in de önerdiği barış paktlarına katılmanın hem diplomatik ilişkilerinin artmasını hem de ordularının güçlenmesinde sözü edilen yardımın faydası olacağını söylemiştir. Bihbihani yaptığı bu konuşma ile meclisteki herkesi ikna etmeye gönderilmiş biri görünmüştür.³⁴⁰

Türkiye ile görüşmenin ardından İran pakta karşı bakışını değiştirir ve katılmaya karar verir. Sovyet nüfuzunun Orta Doğu'da yayılmasını önlemek amacıyla kurulan Pakt, üye devletlerin savunma ve güvenlik konularında işbirliği yapacaklarını da belirtmekteydi. 24 Şubat 1955'te Irak, 4 Nisan'da İngiltere, 23 Eylül'de Pakistan ve 3 Kasım'da İran pakta üye olmuştur.³⁴¹ İran'ın pakta üyeliğini duyan Sovyetler, İran'a bir mektup göndermiş ve bu anlaşmanın içeriği hakkında bilgi istemiştir. İran'ın tutumundan rahatsız olduğunu bu mektup ile belli eden Sovyetlere İran bir mektup ile cevap vermiş ve bu anlaşmanın sadece barış anlaşmaları olduğunu Sovyetler ile olan ikili ilişkilerini etkilemeyeceğini dostluklarının devam edeceğini bildirmiştir. Ancak Sovyetler bununla da yetinmemiş bu konuyu görüşmek için İran yetkililerini ülkesine davet etmiştir. Davete katılan İranlı yetkililer gergin geçen görüşme sonrası ülkelerine geri dönmüş ve ikili ilişkiler gerilmiştir.³⁴²

³³⁹ Hürriyet, 5 Ekim 1955.

³⁴⁰ Kara, Polat (2010), s. 295.

³⁴¹ <https://islamansiklopedisi.org.tr/bagdat-pakti> s.e.t. 25.02.2020; Soysal, İsmail (1991), '1955 Bağdat Paketi', Belleten, LV/212, s. 203. ; Bostancı, Mustafa (2013), 'Türk Arap İlişkilerine Etkisi Bakımından Bağdat Paketi', Akademik Bakış, Cilt:7, Sayı:13, s.177.

³⁴² Taflıoğlu, M. Serkan (2013), p. 634.

Ayrıca Türkiye'nin ziyareti sonrasında henüz kısa bir süre geçmişken ve herhangi bir yardım alacağının garantisi olmadan Şah'ın pakta katılma isteği hem Türkiye'nin bu konudaki çabalarının olumlu bir sonuca vardığını Şah'ın bu pakt ile Batı'nın desteğini almayı amaçladığını göstermektedir.³⁴³ Zira İran'ın pakta katılmasının asıl amacı paktan gelecek ekonomik yardımlar idi.³⁴⁴ Bunun yanı sıra İran'ın pakta başta katılmamayı istemesinin sebeplerinden biri de İngiltere'nin bulunacağı herhangi bir pakta katılmak istememesiydi. millileştirme hamlesi sırasında bozulan ilişkiler ve İngiltere'nin ambargosudur. Ancak daha sonra bu sorun çözülünce pakta sıcak bakmaya başlamış ve gelecek yardımın umuduyla pakta katılmaya karar vermiştir.³⁴⁵

Tokat milletvekili Hulusi Bozbeyoğlu'nun İran'ın pakta katılmasının ardından TBMM'de yaptığı bir konuşmada İran'ın pakta katılmasıyla duyduğu mutluluğu ve bu konuda kayda değer bir hususun o dönem İran Dış İşleri vekili olan sayın Dr. Ardalan'ın bir Türk dostu olduğunu belirtmiştir. Zira kendisi sekiz sene önce Türkiye'de orta elçi ünvanıyla görev yapmış ve Türk-İran dostluğunun gelişmesi konusunda çalışmalar yaptığı bilinmektedir.³⁴⁶

Musaddık'ın petrolü millileştirme hamlesi İran'ın zamanında batı ile ilişkilerin gerilmesine sebep olmuştu, darbe sonrası 1953 yılında Musaddık'ın devrilmesiyle İran'da, Sovyet tehdidi gün yüzüne çıktı. Bu durumu göz önüne alan İran Amerika'dan askeri yardım alarak kendini güçlü konumda bulundurmak istemiştir. Bu anlamda yaptığı çalışmalardan bir diğeri de Bağdat Paktı idi. Büyük umutlarla girdiği pakttan bir türlü istediğini elde edemedi. İran ne kadar çabalamış olsa da süreç sonunda hem sosyal hem de ekonomik bakımdan geri kalmış bir ülke pozisyonundan çıkamadı. Musaddık'ın yapmaya çalıştığı millî bütünlük çalışmaları da başarıya ulaşamamış bürokratik anlamda ters tepmiş bunun sonucunda da ekonomik olarak güçsüzleşmesine sebep olmuştu.³⁴⁷ Büyük umutlarla girdiği pakt, İran'ın dış politika anlayışındaki değişimi de gözler önüne sermişti. Ekonomik ve ordu olarak güçsüzlüğü, dış politika anlamının değişmesine sebep olmuş ve pakta

³⁴³ Gönülbol, Mehmet/Kürkçüoğlu, Ömer (1990), 'Olaylarla Türk Dış Politikası', 7. Baskı, İstanbul, Alkım Kitabevi, s. 265.

³⁴⁴ Akşin, Aptülahat(1979), 'Türkiye'nin 1945'ten Sonraki Dış Politika Gelişmeleri ve Orta Doğu Meseleleri', 1.Baskı, İstanbul, İsmail Akgün Matbaacılık, s. 123.

³⁴⁵ Kanay, Yavuz (2008), s.83.

³⁴⁶ TBMM ZC, Devre: X, Cilt: 10, İçtima:2, Kırk Dördüncü İnikat, 25.2.1956, s. 723

³⁴⁷ Çetinsaya, Gökhan (2006), SETA İran Dosyası, Temmuz 2006, Rapor No:ST2-706, s. 28.

ekonomik yardım alabilme ve biraz da Sovyet tehdidinden dolayı girdiğini söylemek mümkündür.

Türkiye'nin İran'ın pakta katılımı konusundaki çabalarını da göz ardı edemeyiz. Bayar'ın bir hafta boyunca İran'da kalması ve Şah ile pakt hakkında konuşması da, İran'ın pakta katılımı konusunda etkili olmuştur. Bayar'ın İran'a gidişi basının da dikkatini çekmiş ve o dönemin köşe yazarlarından biri olan Ahmet Emin Yalman, bu konu hakkında şunları yazmıştır:

“İki millet arasındaki kader birliği tamdır. İkimizde aynı tehlikelere maruruz. İkimizde asırların ihmalini tamir etmek ve biran evvel medeni dünyanın seviyesine ulaşmak ihtiyacındayız. Her iki milletin yolu üstünde aynı nevi engeller vardır. Birbirimizle ve aynı vaziyetteki diğer komşularımızla el ele verirse ve tecrübelerimizden karşılıklı olarak istifade edersek, engelleri daha kolay yeneriz, ilerleme hızımızı arttırırız. Manevi silahların çok ağır bastısı bir devirde olduğumuzu unutmayız. Türk ve İran milletlerinin anlamları, birbirlerine karşı mutlak bir güven duymaları, Orta Doğu için mühim bir istikrar amili hizmetini görür, saldırgan, kışkırtıcı ve kundaklayıcı harici emellere karşı kuvvetli bir set teşkil eder.”³⁴⁸

Ayrıca Bayar, İran ziyareti hakkında basına yaptığı bir açıklamada İran'a gidişinin asıl amacının İran'a Bağdat Paketi'ne katılmaya ikna etmek olduğu anlaşılmaktadır. Bir haftalık İran ziyareti dönüşü Bayar'ın basına yaptığı açıklama şöyledir:

“Böyle bir vatanın müşterek bölgemizde ve emniyetin takviyesine yarayacağından emin olduğumuz için, İran hükûmeti ile bu meseleyi de görüştük. Kendimizin de dâhil bulunduğumuz bu manzumenin dünya sulhuna yarayacağına ve İran'ın bu manzume içinde yer almasının bizzat kendilerine de büyük faydalar temin edeceğine kanaatimiz tam olduğundan, İran'ı işbirliğine davet ettik. Esasen bizzat İranlılar da daha biz gelmeden evvel bu yolda arzu izhar etmişlerdi. Netice hakkında kararı, başta hazreti hümayun olduğu halde büyük İran milleti verecektir. Bu karara intizar etmekteyiz.”³⁴⁹

³⁴⁸ Vatan, 19 Eylül 1955.

³⁴⁹ Ayın Tarihi, Sayı: 262, Eylül 1955, s. 68.

1950-1960 yılları arasında İran’da yaşanan önemli olayları başlık ve tarih şeklinde bir tablo ile belirttiğimizde, aşağıda tablodaki gibi özetlemek mümkündür³⁵⁰:

Tablo 7. 1950-60 arasında İran’da yaşanan önemli hadiseler

1951	Musaddık başbakan oldu ve petrolü millileştirmeye çalıştı. Politika anlayışı tam bağımsızlıktı.
1953	Başbakan Musaddık, Ajax isimli darbe operasyonu ile devrildi. Şah tekrar iktidara geldi ve Batı yanlısı bir dış politika izledi.
1955	İran Sovyet tehdidinden dolayı Bağdat Paktı’na katıldı. Bu bir güvenlik arayışıydı.
1960	Bu yılda İran gittikçe ABD’de etkisinde bir politika izledi ve ABD’ye sırtını dayanan Şah, otoritesini güçlendirdi.

3.6. İran ve Türkiye’de Çıkan Basın Haberleri

Bilindiği üzere Türkiye Musaddık ve tutumundan rahatsız idi. Zira kendisini Sovyetlerin adamı olarak görmüş ve bu bağlamda petrolün millileştirilmesi hareketine karşılık olarak İngiltere’nin başlattığı ve dünyaya duyurduğu ambargoya destek vermiştir. Türkiye’nin İngiltere’ye destek verdiğini duyan İran, Türkiye’nin bu tutumundan rahatsız olmuştur. Bu süre zarfında iki ülkenin ilişkileri karşılıklı olarak azaltılmıştır. İlişkiler sadece azaltılmakla kalmamış basın yolu aracılığı ile gittikçe gerilmiştir. Gerilmeye sebep olan bazı haberlerde ise, Türk basını Musaddık’ı ve yönetim tarzını birer komünist planı olduğunu, İran basını ise Türkiye’nin Batı’nın yayılmacı siyasetinin aleti olduğunu iddia etmiştir.³⁵¹

Oysaki Atatürk döneminde İran Şah’ının babası Rıza Şah Pehlevi’nin Türkiye ziyareti sonrası başlayan yakın dostluğun bu şekilde ilerlemesi üzülecek bir durumdu. Zira Atatürk Şah’ın ziyareti sonrası yakın arkadaşlarını İran’a elçi olarak atamış ve Tahran’da Türkiye’nin şanına yaraşır bir büyükelçilik yaptırılmasını emretmişti.³⁵² Ancak basında o zaman beri başlayan değer verdiğimiz bir ülkede çıkan haberler ise üzüntü ile karşılanmıştır.

³⁵⁰Çetinsaya, Gökhan (2006), s. 31.

³⁵¹ Akdevelioğlu, Atay/Kürkçüoğlu, Ömer (2005), ‘İran’la İlişkiler. Türk Dış Politikası, I (1919- 1980)’, 2. Baskı, Baskın Oran (Ed.), İstanbul, İletişim Yayınları, s. 650.

³⁵² Dikerdem, Mahmut (1977), s. 8-9.

Basına yansıyan bir başka haberde ise Türkiye'nin Nato'ya girebilmek için Kore'ye asker göndermesinin üzerine İran basınında Türk askerleri ile ilgili korkak benzetmesi yapılmıştır. Haberler o derece çirkinleşmiştir ki dönemin büyükelçisi olan Yakup Kadri Karaosmanoğlu bu duruma daha fazla sessiz kalamamış ve İran Başbakanı Razmara'ya gidip bu gazeteleri şikayet etme kararı vermiş ve kendisinden randevu alıp görüşmeye gitmiştir. Görüşmedeki belki en dikkat çekici husus ise Razmara'nın bu gazetelerin Türkiye ile ilgili yazılanlardan haberi olmadığı, bunu Yakup Kadri Karaosmanoğlu'ndan öğrenmiş olmasıdır. Karaosmanoğlu'nun kendisiyle getirdiği gazeteleri almış ve bu işle ilgileneceğini söylemiştir. Görüşmenin ertesi günü o gazeteler ile meclise gitmiş ve gazetelerde yazılanları mebuslara birer birer okumuştur. Bu rezalete daha fazla göz yumulmaması gerektiğini söyleyip hemen o gün bütün gazeteleri toplattırmış ve bazılarını da kapattırmıştır. Bu yüzden Karaosmanoğlu, Razmara'nın ölümünü üzüntüyle karşılamış ve kendisi hakkında *"Bu adam, iktidara İran'ı bir nizam ve huzur devrine kavuşturmak emeliyle gelmişti... Zavallı Razmara, bütün siyaset sistemini bu huzur ve sükun prensibi üzerine kurmak istediği içindir ki, anarşi unsurlarından birinin hıncına kurban gitti."* sözleriyle anmıştır.³⁵³

Bir diğer büyük olay ise çizilen bir karikatürde Bayar, eşek şeklinde çizilmiş ve bir eliyle dolar torbası diğer eliyle eşeğin yularını tutan Truman çizilmiştir.³⁵⁴ İran basınında yer alan bu haber sonrası Türk basını da bu habere karşılık veren yazılara yer vermiştir. O dönemin köşe yazarlarından olan Sedat Simavi, Hürriyet gazetesine Bayar'ın bu şekilde karikatürize edilmesinden dolayı rahatsızlığını belirten bir yazı yazmıştır. Bahsi geçen yazıda Simavi şu cümleleri kaleme almıştır:

"Tahran'da Şah hükûmetinin kantarın topuzunu çoktan kaçırmış olduğu anlaşılıyor. Tasavvur ediniz: Bolşeviklere meyyal gazeteler, komşu bir memleket için yazmadıklarını bırakmıyorlar, devlet reisini ve hükûmetini tahkir ediyorlar, bu vaziyet karşısında Şah hükûmeti ise ses çıkaramıyor ve Bolşeviklerin tahrikâtına boyun eğiyor. Bu vaziyetten de anlaşılıyor ki, bugünkü İran, hemen hemen bir Sovyet müstemlekesi olmuş ve demir perdenin arkasına sinmeğe başlamıştır. Hal böyle iken dahi ben şahsen İranlıları affedemiyorum ve benliğimize ve haysiyetimize indirdikleri darbeden dolayı hala üzmetten kendimi alamıyorum. İran Başbakanı Musaddık'ın politikasının günün birinde böyle sarpa

³⁵³ Karaosmanoğlu, Y. Kadri (2017), s. 330-331.

³⁵⁴ A.g.e., s. 289-300.

saracağını bundan birkaç ay evvel tahmin etmiş ve bu sütunlarda belirtmeğe çalışmışım. Vukuat beni tekzip etmedi bilakis İran başbakanı Musaddık'ın Bolşevik temayüllü paçavralara söz geçiremeyen Şah hükûmetinin aczi bizi de müşkül duruma sokmuşsa, bundan herhalde bizim mesul olmamız lazım gelir.

Çaldıran seferinden beri Şah İsmail'in politikası lazım bir surette tekerrür edip gitmektedir. Bu da gösteriyor ki, tarih bir tekerrürden ibarettir ve bize hiç ısınamayan İranlıların ilk fırsatta kalbimize hançerlerini saplamaları bunun bir delilidir. Yazıklar olsun rahmetli Şah Rıza Pehlevi'nin tesis etmeğe çalıştığı dostluğa... Yazıklar olsun bu dostluğa bir an olsun inanlara...³⁵⁵

Türk basınına şimşek gibi düşen bu haber ve bu konu hakkında yazılan haberler sonrası Adnan Menderes basına bir açıklamada bulunur. Bu açıklama şu şekildedir:

“Kendi istiklal ve hürriyetine yöneltilecek tehditlere, en müşkül şartlar içinde bile, tereddütsüz karşı koymağa ne derece azimli olduğunu cihana göstermiş ve bugün de göstermekte olan milletimiz diğer milletlerin İstiklaline ve hürriyetine de aynı ehemmiyeti affetmekte ve riayet göstermektedir. Dün safdil insanların bile inanmakta tereddüt edecekleri bu kabil isnatları kaleme alan İranlı yazarların da ‘hakikati’ gereği gibi bildiklerinden şüphe yoktur. Hal böyle iken onların Ankara’da Zarifullah Han’la İran aleyhine dair bazı konuşmalar yapıldığına dair neşrettikleri bu tamamıyla uydurma haber Türklerle İranlıların iki kardel milletin arasını açmakta ve Yakındoğu’da huzur ve nifakı baltalamakta menfaati olanların eseri himmetidir.

Bahsettiğiniz iki resimden biri olan o çirkin ve bayağı karikatürde bu aynı maksadın tesiriyle İran gazetesinde yer almış bulunuyor. Onu ben de nefret ve istikrah ile karşıladım. Şüphe yok ki bu kabil neşriyat taalluk ettiği milletin şeref ve haysiyetini rencide eden ve haklı bir infial doğuracak olan şeylerdendir. Ancak unutmamalıdır ki infial, onu tahrik edenlerin manevi değerleriyle ve cemiyet içindeki mevkileriyle sıkı sıkıya, rabitası bulunan bir duygudur. Haysiyet ve ciddiyeti ile tanınmış bir kimseden sadır olan yakışıksız bir fiilin hasır edeceği kırgınlık derin ve devamlı hem de yerinde olur. Buna mukabil bir mecnunun yahut haysiyet duygusundan mahrum bir kimsenin böyle bir hareketi insana ancak, birincisi acıma, ikincisi için ise, iğrenme duygusu verir ve bunların üzerinde durmağa tenezzül olunmaz.

³⁵⁵ Hürriyet, 13 Mart 1952.

Tahran matbuatında ehemmiyetli bir mevkii olmak şöyle dursun ismi bile pek az İranlının malumu olan bir gazetecinin... Esef edilecek cihet, bazı gazetelerimizin, sırf kendilerini kontrolsüz bir heyecana kaptırmak yüzünden, bu hesaplı gayretlerin muvaffakiyetine, şüphesiz istemeyerek, vasıtalık etmiş olmalarıdır. Hemen ilave edeyim ki faaliyetini, ağır başlı bir gazeteci için değişmez bir düstur teşkil eden, haysiyet vakar endişesiyle değil, fakat efendilerine hoş görünmek arzusunun, icabı olan sadıkane bir mutavaatla ayarlayan bir gazetenin İran matbuatı ile içindeki mevkii ne olursa olsun bahsettiğiniz karikatürün neşri akabinde, daha o zaman, Tahran Büyükelçiliğimiz İran hariciyesi nezdinde gereken teşebbüsü yapmış, bunun neticesi olarak da İran hükûmeti, mahalli kanunlarında suç saydığı, bu neşriyattan dolayı gazete aleyhine takibata girişmiş ve binaenaleyh mesela salahiyetli mahkemenin tetkikine arz edilmiş bulunuyor. Nerede intişar ederse etsin, böyle müstehcen resimleri ve yazıları gördükçe kardeş İranlıların da bizim kadar üzülmekte olduklarına kanaatim vardır. Asil milletimizin de bu gibi kötü gayretlerin dayandığı maksadı göz önüne alarak, ancak tahrikçilerin işine ne yaracak şekilde müfrit bir hassasiyete kapılmaktan çekineceğine ve ananevi hasletlerimizin başlıcalarından biri olan vakar ve temkine sadık kalacağına şüphe yoktur.”³⁵⁶

Böyle çirkin bir haber karşısında Menderes’in bu derece sakin kalan ve iki ülke ilişkisini etkilemeyeceğini belirten açıklamasından sonra dönemin İran Büyükelçisi Menderes’e bir mektup yollamıştır. Bu mektupta Büyükelçi Menderes’le bu konu hakkında görüşmek istediğini ve ikili ilişkilere zarar vermeyeceğini belirttiği bir mektup göndermiştir. Bahsi geçen mektupta Büyükelçi, Menderes’e: “Şurası muhakkak olarak bilinmelidir ki Türk-İran dostluğu bazı gayretlerin gölge bile vuramayacağı kadar sağlam ve her iki kardeş milletin birbirine karşı olan derin emniyeti temeli üzerine kurulmuş sarsılmaz bir abidedir. Bu hislerin bir kere daha tezahür ve teyyüdüne vesile verdiği için bu vaka adeta faydalı bile olmuş addedilebilir. Bu noktayı arza musaraat ederken bir kere daha derin minnetlerimizi sunmama müsaadelerini diler bilvesile üstün saygılarımı sunarım.”³⁵⁷

Menderes ise kendisine gelen bu mektuba gayet olumlu ve yine iki ülkenin dostluk ilişkilerine bu ve bunun gibi haberlerin zarar vermeyeceğini, kendisinin de basına yaptığı açıklama ile herhangi bir yanlış anlaşılma olmadığını belirtmiş ve Büyükelçiden aldığı mektuba şu şekilde karşılık vermiştir:

³⁵⁶ Ayın Tarihi, Sayı: 220, Mart 1952, s. 67-69.

³⁵⁷ Hürriyet, 15 Mart 1952.

“Her iki memleketi birbirine bağlayan hislerin ve rabıtalının sağlamlığının, kardeş İran’ı burada dirayetle temsil eden zatıâllileri gibi değerli bir şahsiyet tarafından bu suretle teyit olunması yalnız hükûmetimiz için değil, memleketimiz umumi efkârı için de bir kıymet ifade eylediğinde şüphe yoktur. Bu münasebetle, bahis mevzuu üzücü hadise dolayısıyla gösterdiğiniz hassasiyetten dolayı ben de zatı devletlerine teşekkür ve takdirlerimi arz etmek isterim. Bu mesele hakkında neşir buyurduğunuz tebliğ ve de benim verdiğim beyanat artık bu mesele hakkında ne İran’da ne de burada herhangi bir yanlış telakkiye mahal bırakmayacak mahiyettedir. Belki iki kardeş memleket arasındaki dostluğu bozmağa çalışmağa devam edecekler olacaktır, fakat bunların desiseleri, cesaret ve samimiyetle açığa vurulduğu takdirde, daima akim kalacaktır. İran-Türk dostluğunun vikayesi ve inkişafı sadedinde sarf buyurduğunuz değerli mesainizle muvaffakiyet, başarılar dilerken bu yolda hükûmetimizin müzaheretinden her zaman emin bulunmanızı rica ile hürmetlerimi teyit ederim.”³⁵⁸

Basında çıkan haberlerde kullanılan üslup ve dilin çirkinleşmesi sonucu iki ülkede bu durumun kontrolden çıkmaması adına girişimlerde bulunur. Bu bağlamda İran hükûmeti kendi basınında çıkan haberleri sadece yazan değil o haberi gazetesinde yer veren gazeteler hakkında da soruşturma başlatır ve yaptığı bu çalışması İran büyükelçiliği bir basın açıklaması düzenleyerek Türk hükûmetine duyurur. Bahsi geçen basın açıklamasında dönemin büyükelçisi şunları söylemiştir:

“Dost ve kardeş Türk milletinin hislerini rencide etmek ve Türkiye efkârı umumiyesini İran aleyhine çevirmek ve iki memleket arasındaki dostluk münasebetlerini baltalamak ve bunlardan kendi lehlerine olarak azami istifadeyi temin eylemek ve böylece iki memleket arasında yeni bir mesele çıkarmak maksadıyla, komünistlerin ve gazetenin neşrettikleri çirkin ve esef verici karikatürlerden dolayı, İran büyükelçiliği teessür duymaktadır. Bu gibi gazetelerin hangi maksatlara hizmet ettiklerini herhalde şimdiye kadar Türk basını anlamıştır. Adı geçen iki gazete tarafından yayınlanan çirkin ve utandırıcı karikatürlerin Türk basınına üzerinde durulması iki memleket düşmanlarını ve bu da iki kardeş milletin selameti bakımından her halde iyi olmayacaktır. İran Büyükelçiliği, bu haberi duyar duymaz mezkûr gazetelerin takibi hususunda kendi hükûmeti nezdinde teşebbüste bulunduğunu Türk efkârı umumiyesine bildirir.”³⁵⁹

³⁵⁸ Hürriyet, 15 Mart 1952.

³⁵⁹ Ayın Tarihi, Sayı: 220, Mart 1952, s. 32.

İran hükûmetinin basında çıkan haberlerle ilgili bulunduğu girişimler Türk hükûmeti tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Yapılan açıklamalarda iki ülkenin sahip olduğu dostluğun bozulmadığını belirtmiş ve basında yer alan olumsuz haberlerde zamanla yok olmuştur. Ayrıca bu haberlerden yaklaşık bir yıl sonra Ajax Operasyonu ile Musaddık'ın devrilmesiyle iki ülke arası ilişkiler de yumuşama görülmüştür. Ayrıca oluşan bu ılımlı hava basına da yansımış, basında olumlu haberler yazılmıştır.

4. DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİ TÜRKİYE-İRAN İLİŞKİLERİ

4.1. Demokrat Parti'nin Dış Politika Anlayışı

İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye tarafsızlığını ilan etmiş ve bu anlayış biçiminde bir dış politika yürütmüştür. Amaçladığı tarafsızlık o dönem savaş sırasında mümkün görünmediği hâlde Türkiye bunu başarıyla gerçekleştirmiş ve kurulan dostluk paktlarına üye olmuştur. Bu dönem Türkiye'nin tarafsızlık bakış açısı savaş sonrası da devam etmiş ve kurulan Hükûmetler dış politikada tarafsızlık ilkesini belirlemişlerdir.³⁶⁰ Tek partili dönemde de dış politika da tarafsızlık ilkesi benimsenmiş, daha sonra çok partili hayata geçildiğinde Hükûmet başına geçen Demokrat Parti de dış politikada bu ilkeyi sürdürmeye devam etmiştir. Hükûmet başında kaldığı on yıl boyunca Demokrat Parti bu süre zarfı boyunca güttüğü dış politika anlayışının Atatürk döneminde hazırlanan Cumhuriyet dönemi dış politika ilkesine benzemektedir.³⁶¹

Başbakan Adnan Menderes'in dış politika anlayışında bu dönem açıkça görülmektedir ki Batı ile paralel bir tutum sergilemekti. Bu anlayışa göre de siyasi şekillenmiştir.³⁶² Parti kuruluşunun hemen ardından yabancı basın temsilcileri ile yaptığı bir görüşmede partilerinin dış politikasını şu şekilde açıklamıştır:

*“İktidar partisi ile iç meselelerde belki çok çatışacağız. Fakat memleketin kaderi, dış politikada iki partinin müşterek hareket etmesini icap ettirir. Bu bakımdan, dış politikada CHP ile tamamen mutabıkız. Atatürk'ün, Türkiye'nin istikbalini ve dünya barışını hedef tutan siyaseti partinizin de daima sadakatle takip edeceği yoldur. Esasen, bir dış tehdit veya tehlike karşısında, haysiyet ve şerefın emrettiği tek yolda yürümekte gerek Halkçı, gerek Demokrat bütün yurttaşlar arasında en ufak bir düşünce farkı bulunabileceğine asla ihtimal verilmez.”*³⁶³

Bu dönemde Demokrat Parti'nin dış politikasını şekillendiren birkaç unsur vardı. Bunlardan biri Sovyetler ve komünizm idi. Demokrat Parti iktidara geldiği ilk yıllarda

³⁶⁰ Matıç, Uğur (2017), ‘Orta Doğu Krizlerine Yönelik Demokrat Parti Dönemi Dış Politikası’, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s.104-132

³⁶¹ A.g.t. s. 34-37.

³⁶² Bektaş, Fadime(2006), ‘Demokrat Partinin Orta Doğu Politikası’, (Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, s. 3-4.

³⁶³ Bayar, Celal (1986), s. 49-50

özellikle Sovyet tehlikesini dikkate almış ve dış politikasını buna göre yönlendirmiş ve ülke güvenliğini korumaya yönelik çalışmalar yapmıştır.³⁶⁴ Bu bağlamda Batı ile yakın ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Batı ile yakınlaşmasının amaçları arasında en başta Sovyet tehdidi gelmekteydi bunun yanı sıra Batı'dan ekonomik yardım alma isteği idi.³⁶⁵

Batı'dan umduğu ekonomik yardımı almak hem de Sovyet tehdidinden korunmak için güttüğü dış politika anlayışına Batı'ya yönelik bir politika sergilemiş ve çoğunlukla ılıman bir tutum ortaya koymuştur. DP'nin dış politikada sergilediği uzun süre tek parti iktidarı olan ve DP iktidara geldiğinde muhalefet konumuna düşen CHP tarafından çok sert bir şekilde eleştirilmiştir.³⁶⁶ Eleştiriler almış olmasına rağmen Celal Bayar'ın DP'nin kuruluş yılında parti tanıtımı sırasında yaptığı konuşmada parti dış politikası ile ilgili CHP ile aralarında herhangi bir anlaşmazlık bulunmadığını, tamamen mutabık olduklarını söylemiştir.³⁶⁷

Batı ve ABD yanlısı güttüğü dış politika bir süre sonra Aktif Amerikancılık şeklinde isimlendirilmiş ve DP dönemi dış politikası denildiğinde akla ilk gelen imaj olmuştur.³⁶⁸ Kısaca söylenilebilir ki, ABD ve Batı ile birlikte hareket edilmesi ve bu anlamda yakın ilişkiler kurulması DP dönemi dış politikasını şekillendiren unsurlardan biri olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca Baskın Oran, DP dönemi dış politikası ile ilgili, geleneksel Batıcılık mantığının güdüldüğü, ılıman ve dengeli bir dış siyaset mantığı izlendiğini ve hem doğu hem de batı arasında denge politikası yürütmeye çalıştığını bunları yaparken de ABD ile olan bağına dikkat ettiğini belirtmiştir.³⁶⁹

Türkiye'nin bu dönem güttüğü dış politika, ülkeyi çıkarları ve güvenliği doğrusunda hareket etmesi ve ittifak arayışlarına girmesi olarak görülebilir.³⁷⁰ DP'nin dış politikada güttüğü bu politika için kısaca Dünya'da barıştan daha önemli bir şey yoktur, her ülke kendi güvenliğini sağlamak ister ancak bunu yalnız yapamadığı gibi başka ülkeler ile

³⁶⁴ Seydi, Süleyman / Göktepe, Cihat (2015), 'Soğuk Savaş Başlangıcında Türk Dış Politikası, Sayı: 72, s. 214.

³⁶⁵ Gönübol, Mehmet/ Ülman Haluk (1966), 'Türk Dış Politikasının Yirmi Yılı 1945-1965', 'Ankara Üniversitesi SBF Dergisi', Cilt: 21, Sayı: 01, s. 161.

³⁶⁶ Matıç, Uğur (2017), s. 52-192.

³⁶⁷ Bayar, Celal (1986), s. 50.

³⁶⁸ Balcı, Ali (2013), 'Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler, Uygulamalar', 1.Baskı, İstanbul, Etkileşim Yay., s. 79.

³⁶⁹ Oran, Baskın (2003), 'Türk Dış Politikası, Cilt 1', 18.Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, s. 498.

³⁷⁰ Seydi, Süleyman / Göktepe, Cihat (2015), s. 213.

birlikte hareket eder bu da çıkarları doğrusunda yer aldığı bloka güvenliğine zıt hareket edemez şeklinde söylemek mümkündür.³⁷¹

Bunun yanı sıra DP açıkladığı tüzük ve programda dış politika ile ilgili şu cümlelere yer vermiştir:

*“Dış politikamız, milletlerin hukuk eşitliğine, milletlerarası siyasi, iktisadi ve kültürel işbirliğine, kolektif güvene, iyi komşuluk münasebetleri esasına dayanmalıdır. millî varlığı ancak millî kuvvetle korunabileceği kanaatine bağlı kalmakla beraber, milletler birliği gayesini hedef tutacak barışçı ve açık bir dış siyasetin, memleket menfaatlerine en uygun ve realist yol olduğuna inanıyoruz.”*³⁷²

Ayrıca Demokrat Parti’nin ilk seçim bildirisine baktığımız da, dış politika ile söylemleri şu şekildedir:

*“Bugün herhangi bir partinin değil, bütün milletin müşterek kanaatinin bir ifadesi olan dış siyasetimiz hakkında fazla bir şey söylemeye ve Birleşmiş Milletler idealine olan samimi bağlılığımızı tekrar lüzum görmüyoruz. Ananevi İngiliz ve Fransız ittifakına ve Birleşik Amerika ile sıkı dostluk ve işbirliğine dayanan, dostluklarına daima sadık kalan, uzak yakın ve büyük küçük bütün milletlerin istiklal ve toprak bütünlüklerine her zaman hürmetkâr olan dış siyasetimizin sulhçu mahiyeti bütün dünyaca malumdur. Bu açık ve samimi siyasetimizin coğrafi durumumuzun ehemmiyeti ve nezaketi ve milletimizin en ağır şartlar altında dahi tebarüz eden yüksek ruhi kudreti itibariyle, demokrasi cephesi ve cihan sulhu için mühim bir amil olduğuna inanmaktayız. Truman Doktrini ve Marşal Yardımıyla bu sulhçu siyasetimizi, samimiyet ve anlayış havası içinde her gün daha kuvvetlendirmek en büyük emelimizdir.”*³⁷³

³⁷¹ Ülman, Haluk (1968), ‘Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler (1923-1968)’, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt:23, Sayı: 03, s. 266-273.

³⁷² İcra, Beside (1992), s. 125.

³⁷³ Kısakürek, N. Fazıl, ‘Benim Gözümde Menderes’, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul, E Kitap, https://books.google.com.tr/books?id=-9eDAwAAQBAJ&pg=PT89&lpg=PT89&dq=bug%C3%BCn+herhangi+bir+partinin+de%C4%9Fil,+b%C3%BCt%C3%BCn+milletlerin+m%C3%BC%C5%9Fterek+kanaatinin+bir+ifadesi+olan+d%C4%B1%C5%9F+siyasetimiz+hakk%C4%B1nda+fazla+bir+%C5%9Fey+s%C3%B6ylemeye&source=bl&ots=7CFTAVPCA6&sig=ACfU3U0rMYyjCV8_2s7mGMkoua7SjfrJA&hl=tr&sa=X&ved=2ahUKEwiJzN-Ck4TpAhUJhRoKHQw6DZUQ6AEwAHoECAoQAQ#v=onepage&q=bug%C3%BCn%20herhangi%20bir%20partinin%20de%C4%9Fil%20b%C3%BCt%C3%BCn%20milletlerin%20m%C3%BC%C5%9Fterek%20kanaatinin%20bir%20ifadesi%20olan%20d%C4%B1%C5%9F%20siyasetimiz%20hakk%C4%B1nda%20fazla%20bir%20%C5%9Fey%20s%C3%B6ylemeye&f=false s.e.t 25.04.2020

Kuruluşunda açıkladığı tüzük ve programında belirtmiş olduğu dış politika söylemlerine hareket etmeye çalışan DP, iktidarda kaldığı on yıl boyunca sırasıyla;

- 22 Mayıs 1950'den 8 Mart 1951'e kadar Adnan Menderes hükûmeti,
- 9 Mart 1951'den 14 Mayıs 1954 tarihine kadar ikinci Menderes hükûmeti,
- 17 Mayıs 1954'den 30 Kasım 1955'e kadar üçüncü Menderes hükûmeti,
- 30 Kasım 1955'den 1 Kasım 1957 tarihine kadar ise dördüncü Menderes hükûmeti ve
- 27 Kasım 1957'den 27 Mayıs 1960'a kadar beşinci Menderes hükûmeti görev yapmıştır.³⁷⁴

Birinci Menderes hükûmetinin açıkladığı dış politika söylemlerinde, Birleşmiş Milletlere bağlılık belirtilmiş, Batı ile olan ittifaklar ve ABD ile olan dostluğa aykırı hareket edilmeyeceği, dış siyasette her zaman barışçıl olunacağı, Batı ve ABD ile olan ittifakların zamanla daha da kuvvetleneceğinden bahsedilmiştir.³⁷⁵

İkinci Menderes hükûmetinin dış politika söylemlerinde ise daha önce açıklanan dış politika söylemleri ile pek bir fark olmadığını ayrıca yine Batı ile olan ittifaklara önem verildiği ve ABD ile dostluklarının daha da samimi bir hale geldiğinden ve bu unsurların dış politikalarında önemli bir yer tuttuğundan bahsedilmiştir.³⁷⁶

Üçüncü Menderes hükûmetinin dış politika mantığı ise, sadece batı ve dost ülkeler ile olan ilişkilerinde Türkiye'nin önemli bir noktada olduğundan ve yalnızca o ülkeler için önem arz etmediği, diğer dünya devletlerinin de Türkiye'nin güttüğü dış politika sayesinde kendilerine önem verdiğinden bahsedilmektedir. Oluşan bu güven sonucunda dış siyasette Türkiye'nin artık yalnız bir ülke olmadığı, müttefik ve dostlarının bulunduğu, bunu elde edebilmek için yapılan çabanın önümüzdeki yıllarda katlanarak artacağından ve şimdiye kadar gelinilen konumdan memnun olduklarından bahsedilmiştir.³⁷⁷

³⁷⁴ Öztürk, Kazım (1968), 'Türkiye Cumhuriyeti hükûmetleri ve Programları', 1.Baskı, İstanbul, Ak Yayınları, s. 364.

³⁷⁵ A.g.e., s. 364.

³⁷⁶ A.g.e., s. 384.

³⁷⁷ Öztürk, Kazım (1968), s. 422.

Dördüncü Menderes hükûmeti dış politika anlayışı ile ilgili de, daha önceki göttükleri dış politika anlayışından sapılmayacağı ve ilişkilerin dostluk çerçevesinden ilerleyeceği, üye olunulan paktların kuvvetlenmesi ile ilgili ellerinden gelenin yapılacağı ve dış siyasetlerinde Avrupa ile Asya ve Amerika arasında uzlaşıcı bir konumda bulunduklarından ve yeni ittifaklar kurulabileceğinden bahsedilmiştir.³⁷⁸

Beşinci ve son Menderes hükûmeti dış politika söylemleri ise diğer söylemlerinden farksız olmayıp özellikle dünya barışının önemine dem vurulmuş ve bu anlamda Türkiye'nin üstüne düşen görevleri yerine getireceğinden, dünya barışının korunması gerektiğinden ve bunu korumak için ortaya çıkan önemli kurumlardan biri olan NATO'nun öneminden bahsedilmiştir.³⁷⁹

Kısaca on yıl boyunca iktidarda kalan Demokrat Parti hükûmetlerinin dış politika anlayışlarını ittifak kurma, dostluk ilişkilerini geliştirme ve barışa önem verme şeklinde özetleyebiliriz. Özellikle Türkiye'nin bulunduğu paktlar ve pakt girişimleri her zaman yarar sağlamamış, bazen de bazı ülkelerin tepkisini de çekmiştir.³⁸⁰ Türkiye yaptığı bu çalışmalar kendi güvenlik sistemini korumak için paktlara katılmış ve bazı paktların kurulmasında aktif bir şekilde yer almıştır.³⁸¹

Kısaca bu on yıl içinde dış siyasetteki çabaları sonucu elde edinilen sonuçlara baktığımızda üç başlıkta gelişmeleri toplayabiliriz. Bunlardan birincisi NATO üyeliği, ikincisi Bağdat Paktı, üçüncüsü ise bu başarıların dışında kalan diğer bütün gelişmelerdir.³⁸²

Demokrat Parti'nin Dış İşleri Bakanı Fuad Köprülü'nün yerine Menderes ve Zorlu'nun dış politikada aktif rol üstlenmesi ve şimdiye kadar göz ardı edilen ülkelere karşı göttüğü politika ile Dış İşleri Bakanı'nın 1956³⁸³ yılına kadar koltuğunda kalmasını sağlamıştır. Ayrıca Akis Dergisinde Köprülü yerine, Menderes ve Zorlu ile ilgili başarılı dış politika vizyonu ile ilgili şu övgü dolu sözlerle bahsedilmiştir;

³⁷⁸ A.g.e., s. 436.

³⁷⁹ S.g.e., s. 457.

³⁸⁰ Seydi, Süleyman / Göktepe, Cihat (2015), s. 213.

³⁸¹ Armaoğlu, Fahir (1999), s. 263.

³⁸² Armaoğlu, Fahir (1995), 'Amerikan Belgeleri ile Orta Doğu Komutanlığı'ndan Bağdat Paktına', 1.Baskı, Ankara, TTK Basımevi, s. 189.

³⁸³ Matıç, Uğur (2017), s. 42.

*“Türkiye, Atatürk’ün ölümünden sonra hadiselerin icabı olarak çekildiği kabuğundan çıkmış, 1950’den beri daha faal bir rol oynamaya başlamıştır. Köprülü de Menderes gibi tecrübesiz gelmişti ancak onun gibi olağanüstü bir diplomatik başarı gösterememiştir. Dış politikamız ziyadesiyle Menderes ve Zorlu’nun maharetidir.”*³⁸⁴

Kısacası Türk Dış Politikasını yönetenler, bağlantısızlığı dış politikalarında kabul etmeyip Batı’ya bağlılığı seçerek Türkiye’nin çıkarlarına en uygun tutum olduğuna karar vermişlerdir.³⁸⁵

4.1.1. Demokrat Parti’nin Orta Doğu Politikası

Demokrat Parti kurulurken üyeler dış politika konusunda fikir birliğine varmışlardır. Bu fikir birliği Orta Doğu politikasının oluşmasında da devam etmiştir. DP ile birlikte Türkiye’nin Orta Doğu’ya bakışı değişmiştir. Bu bakış dış politikadaki siyasi hamlelere de yansımış ve Orta Doğu devletleriyle iyi ilişkiler geliştirmeyi amaçlayan bir yol izlenmiştir. Zira Dış İşleri Bakanı olan Fuad Köprülü de yetiştirilme ve kültür bakımından bir şarklıydı ve kendisi şimdiye kadar Orta Doğu’ya karşı izlenilen politikayı tasvip etmediklerini ve bu tutumun DP ile değişeceğini belirtmiştir.³⁸⁶ Ayrıca DP, yaptığı dış politika söylemlerinde sıkça Orta Doğu ülkelerine gerekli ehemmiyetin verilmediğini eleştirmiş ve Arap Devletleriyle geçmişe göre daha iyi ilişkiler kurulması gerektiği ve bu anlamda çalışmalar yapıldığından sıkça bahsedilmektedir.³⁸⁷

DP’nin iktidara geldikten sonra Menderes’in TBMM’de yaptığı açılış konuşmasında Orta Doğu ile daha yakın ilişkiler kurulacağından ve o ülkeler ile birlikte işbirliğine gidileceğinden bahsetmiştir.³⁸⁸ Demokrat Parti dış politikasında Orta Doğu’nun önemli bir yer tuttuğunu söylemek mümkündür. DP bunu yaparken Batı güdümlü siyasetinden ve ABD ile olan dostluk ilişkisini de sürdürmeye devam etmiştir. Ayrıca DP hükûmeti boyunca ABD’nin de Orta Doğu’da daha aktif bir siyaset izlediğini görmekteyiz.³⁸⁹

³⁸⁴ Akis, Sayı: 47, 2 Nisan 1995, s. 6.

³⁸⁵ Gönübol, Mehmet/Ülman Haluk (1969), ‘Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1965)’, 2. Baskı, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No: 279, Sevinç Matbaası, s. 335.

³⁸⁶ Dikerdem, Mahmut (1977), ‘Orta Doğu da Devrim Yılları’, 1.Baskı, İstanbul, s. 7.

³⁸⁷ Bağcı, Hüseyin (2001), ‘Türk Dış Politikasında 1950’li Yıllar’, 2.Baskı, Ankara, ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayınları, s. 42.

³⁸⁸ Yeşilbursa, B. Kemal (2010), ‘Demokrat Parti Dönemi Türkiye’nin Orta Doğu Politikası 1950-1960’, History Studies, Orta Doğu Özel Sayısı, s. 68.

³⁸⁹ Seydi, Süleyman / Göktepe, Cihat (2015), s. 214.

DP dış politikasında Orta Doğu ile ilgili üç temel esas üzerinde hareket etmeyi amaçlamıştır, bunlardan birincisi Orta Doğu’da istikrarın sağlanması, ikincisi Arap ülkeleri ve diğer ülkeler arasındaki sorunların çözüme kavuşturulması ve üçüncü olarak Sovyet tehdidi olan komünizmin Orta Doğu’yu etkilememesi için bir güvenlik çemberinin oluşturulması şeklindedir.³⁹⁰ DP’nin güttüğü bu dış politika mantığı sadece ülke güvenliğini korumak değil Orta Doğu güvenliğini de korumayı amaçlamıştır. DP’nin bu politikasının Orta Doğu ülkelerinin güvenliğini kazanmak olarak değerlendirilebilir.³⁹¹

Bu anlamda Orta Doğu bölgesi ile ilgili ABD ile birlikte Türkiye çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalar hem Türkiye’nin ABD ile olan ilişkilerin gelişmesini sağlamış hem de bölgedeki ortak problem olan Sovyet tehdidine karşı girişimler meydana getirmiştir.³⁹² Bu girişimlerin başında önce Orta Doğu Komutanlığı daha sonra kurulan dostluk paktı olan Bağdat Paktı gelmektedir. Menderes’in pakt için yaptığı çalışmalar ile Türkiye Orta Doğu’da bir lider pozisyonunda olmak istediye de Orta Doğu ülkeleri tarafından lider pozisyonunda hiçbir zaman görülmedik.³⁹³

Menderes çabaları Türkiye’nin Orta Doğu da lider olarak görülmesini sağlamasa da, Orta Doğu’ya güttüğü ılımlı politika bölge ülkeleri tarafından da hoşnutlukla karşılanmıştır.³⁹⁴ Bu da Türkiye’nin hem batı ile iyi ilişkiler kurduğunu hem de Orta Doğu ülkeleri ile iyi ilişkiler kurmaya çalışması çok yönlü bir dış politika sürdürmeye çalıştığını göstermektedir.³⁹⁵ Ancak Türkiye’nin yapmaya çalıştığı bu çok yönlü politika tam anlamıyla başarılı olamamıştır. Zira bu dönem Batı’nın yönlendirmesiyle Orta Doğu politikasını yönlendirmiş ve bölgedeki hassas dengeye yeterince dikkat edilememiş ve bazı Arap devletlerin tepkisini de çekmiştir. Bu da güdülen politikanın başarıya ulaşamadığını ve istenilen sonuçların elde edilmemesine neden olmuştur. Buna Bağdat Paktı’nı örnek verebiliriz, çünkü çoğu Arap devleti bu pakta güvenmemiş ve dâhil olmamıştır.³⁹⁶

Ancak DP, Orta Doğu ülkelerine önem vermekteydi ve geçmişte yürütülen politika sebebi ile onlara yeterince ehemmiyet verilmediğini düşünüyor ve bu bağlamda kendi dış

³⁹⁰ Bağcı, Hüseyin (2001), s. 40.

³⁹¹ Bektaş, Fadime(2006), s. 3-4.

³⁹² Bağcı, Hüseyin (2001), s. 39.

³⁹³ Kanay, Yavuz (2008), s. 30.

³⁹⁴ Soysal, İsmail (2000), ‘Tarihçeleri ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye’nin Siyasi Anlaşmaları (1920-1945), Cilt 1,’ 1.Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumları Yayınları, s. 530-540.

³⁹⁵ Seydi, Süleyman / Göktepe, Cihat (2015), s. 214.

³⁹⁶ Bilge Adamlar Kurulu Raporu (2016), ‘Uluslararası Gelişmeler Işığında Türkiye’nin Orta Doğu Vizyonu ve Stratejisi’, 1.Baskı, İstanbul, Bilgesam Yayınları, Rapor No:72, s. 14.

politikalarını yönlendiriyordu. Bunu yaparken de bazen aşırıya kaçmıştır. Buna en güzel örnek, 1954 yılında Ankara’da Arap Ülkeleri ile bir büyükelçiler toplantısı düzenlenmiştir. Bu toplantıya katılacak ülke liderlerini karşılarken abartılı bir gösteriş sergilemişlerdir. Mesela toplantı için Ankara’ya gelen Ürdün kralını neredeyse bütün devlet yetkilileri birlikte karşılamışlardır. Ancak olması gereken protokol kuralına göre ülkeye gelen yetkiliyi ya aynı konumdaki kişi karşılar, krallık Türkiye’de olmadığı için de Cumhurbaşkanı veya Başbakan karşılamalıdır. DP’nin olması gereken protokol dışında hareket edilip bu derece abartılı bir girişime girmesi gazetelerde bile yer bulmuştur.³⁹⁷

4.2. Parti Dönemi Dış Politikada Yaşananlar

İktidarda kaldığı on yıl boyunca dış politikada aktif bir siyaset izleyen DP, bu on yıl içine birçok siyasi, kültürel, ekonomik anlaşmalar sığdırmış ve dostluk paktlarına üye olmuştur. Bunlar, NATO üyeliği, Bağdat Paktı, Eisenhower Doktrini, CENTO ve tezimizin ana konusu olan İran ile yapılan ekonomik, kültürel ve siyasal anlaşmalardır.

4.2.1. NATO Üyeliği

Demokrat Parti iktidara geldiği zaman dış politika ile ilgili yaptığı açıklamalar genellikle daha aktif bir politika izleyeceği yönündeydi. Barış çerçevesinde dünya devletleri ile ikili iyi ilişkiler kurmayı hedeflemiş ve bu amaçla çalışmalar yapmıştır. Yapılan bu çalışmalardan en dikkat çeken ise NATO üyeliğidir.

Kuzey Atlantik Paktı (NATO) 4 Nisan 1949’da kurulmuştur. Kuruluşu sırasında toplam on iki ülke vardır. Bu ülkeler Kanada, ABD, İngiltere, Fransa, İtalya, Norveç, İzlanda, Hollanda, Danimarka, Portekiz, Belçika ve Lüksemburg’dur. Paktın amacı üye devletleri gelebilecek tehditlere karşı korumaktır. Bu tehditlerin başında Sovyet tehlikesi akla gelmektedir. Üye ülkeler NATO ile kendilerini korumaya almıştı bir nevi. Güvenlik amacıyla kurulan pakt, askeri destek olarak düşünülmüşse de daha sonra ekonomik, sosyal ve kültürel işbirliklerine de yer vermiştir.³⁹⁸

³⁹⁷ millîyet, 28.08.1954.

³⁹⁸ Aydemir, Şefket Süreyya, (1979), s. 323. ; Duman, Sabit, (1990), s. 37. ; Armaoğlu, Fahir (1999), s. 230. ; https://www.youtube.com/watch?time_continue=28&v=dGtnTx6S7e4&feature=emb_title s.e.t. 29.04.2020

Günümüzde ise toplam yirmi dokuz üyeye sahiptir, bu üye devletler Almanya (1955), Arnavutluk (2009), Belçika (1949), Amerika Birleşik Devletleri (1949), İngiltere (1949), Bulgaristan (2004), Çek Cumhuriyeti (1999), Danimarka (1949), Estonya (2004), Fransa (1949), Hırvatistan (2009), Hollanda (1949), İzlanda (1949), İtalya (1949), İspanya (1982), Kanada (1949), Karadağ (2017), Letonya (2004), Litvanya (2004), Lüksemburg (1949), Norveç (1949), Macaristan (1999), Polonya (1999), Portekiz (1949), Romanya (2004), Slovakya (2004), Slovenya (2004), Türkiye (1952) ve Yunanistan (1952)'dir.³⁹⁹

Başta Sovyet tehdidine karşı oluşturulan pakt özellikle Amerika'nın askeri ve mali desteğine ihtiyaç duymaktaydı. Eğer Amerika'nın askeri ve ekonomik olarak desteği olmazsa bu pakt Sovyet tehdidine karşı koyabilmesi mümkün görünmemekteydi.⁴⁰⁰ ABD ise bu pakta kuruluş sırasında önce Kanada ve Batı ülkeleri ile görüşmüş ve görüşmeler sonunda NATO (North Atlantic Treaty Organization) yani Kuzey Atlantik İttifakı kurulmuştur. Anlaşma metninde, üye devletlerin demokrasi prensipleri, hukukun üstünlüğü, bireyin hak ve özgürlüğünün önemi belirtilmiştir. Ayrıca üye devletlerin güvenliklerini gelebilecek tehditlere karşı korumak amacıyla bu ittifakın ortaya çıkmasından bahsedilmiştir. Bu da üye devletlerin herhangi birine yapılan bir saldırının hepsine yapılmış olarak kabul edileceği ve karşılığının bütün üye devletler tarafından verileceğinden bahsedilmiştir.⁴⁰¹

DP'nin iktidara geldiği zamanlarda İngiltere Orta Doğu'da bir savunma sistemi oluşturmak istiyordu, bu amaçla Türkiye'yi planlarına davet etmiştir. Türkiye ise dış politikasını Batı güdümlü yaptığından bu teklifi geri çevirmemiş ve bunu NATO'ya girmesini sağlayacak bir yol olarak görmüştür.⁴⁰² Zira artan Sovyet tehdidi dolayısıyla Türkiye, hem Orta Doğu'da kurulacak savunma sistemine dâhil olması hem de NATO'ya üye olması, bu tehditlere bir dur diyecek kendisini güvenlik bakımından rahatlatıyordu. Bundan dolayıdır ki NATO üyeliği DP için çok önemli hale gelmiş ve dış politikamızı uzun süre meşgul ederek ara ara gündeme gelmiştir.

³⁹⁹ https://www.nato.int/nato-welcome/index_tr.html s.e.t. 29.04.2020

⁴⁰⁰ Armaoğlu, Fahir (1999), s. 229.

⁴⁰¹ A.g.e., s. 230.

⁴⁰² Gürün, Kâmuran (1983), s. 48.

DP iktidarı öncesi iktidarda bulunan CHP, NATO'ya ilk başvuruyu 1950 Mayıs'ında büyük bir umutla yapmış ancak başvuru reddedilmiştir.⁴⁰³ Reddedilme sebebi olarak kurulan bu yeni paktın isminden de anlaşılacağı üzere sadece Atlantik Ülkeleri için olduğunu söylemişlerdir. Bu cevap reddedilmemiz için yeterli kabul edilmemiş ve bir süre sonra ikinci başvuru 1 Ağustos 1950 tarihinde yapılmıştır.⁴⁰⁴ Ancak ikinci başvurumuzda pakta katılmamıza İtalya dışında onay veren ülke olmadığı için Türkiye yine pakta kabul edilmemiştir. Bu süre zarfında Türkiye'de iktidar değişmiş ve DP hükûmeti gelmiştir. NATO üyeliğine önem veren DP, üçüncü başvurumuzu yapmıştır. Tam bu sırada 25 Haziran 1950'de Kore Savaşı patlak vermiş ve Birleşmiş milletler tüm dünyaya Kore'ye yardım çağrısı yapmıştır. Bu çağrıya Türkiye olumlu yanıt vermiş ve 4500 kişiden oluşan bir askeri desteği Kore'ye göndermiştir. Diğer devletlere göre bu çağrıya hızlıca ve askeri olarak önem vererek yapmamız, BM'nin çağrısını NATO'ya girebilmek için bir yol olarak görmüş olmasıydı. Ancak Türkiye'nin üçüncü başvurusu Kore'ye ciddi anlamda yardım etmiş olmasına rağmen yine de reddedilmiştir.⁴⁰⁵

Kore'ye asker gönderilme konusu DP için önemli sayılmış ve 4500 asker gönderilmesine karar verilmişti.⁴⁰⁶ Ancak bu karar normalde meclise sunulması gerekirken NATO'ya ciddiyetimizi göstermek açısından meclise sunulmadan, hükûmet onayıyla verilmiştir. Hem yerli hem de yabancı basında diğer ülkelerin yardımlarıyla kıyaslanarak Türkiye'nin ne derece önemli bir yardım yaptığından bahsedilmiştir. En fazla yardım eden birkaç devletten biri idi Türkiye. Özellikle Amerikan basını Türkiye'nin Kore savaşı için yaptığı yardımları övmüş ve diğer ülkelerin Türkiye'den daha fazla yardım parası aldıkları rağmen Kore'ye çok az yardım etmelerini dile getirmiştir. Bahsi geçen ülkelere bazıları ise şu şekilde yardım etmiştir; Fransa 1000 asker ve tıbbi malzeme, Hindistan bir adet nakliye aracı, İngiltere 6000 asker şeklindedir.⁴⁰⁷

Türkiye'nin Kore'ye asker göndermesi Amerikan basınında yer almış ve ABD'nin gözünde Türkiye artık farklı bir bakış açısıyla yer almıştır. Bu yüzden Türkiye'nin NATO'ya üyeliği konusunda olumlu düşünülmüş ve diğer devletlerinde bu şekilde

⁴⁰³ Bilge, A. Suat/ Esmer, A. Şükrü/ Gönübol, Mehmet/ Sander, Oral/ Sar, Cem/ Sezer, Duygu/ Ülman, Haluk (1969), 'Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1965)', 2.Baskı, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No: 279, Sevinç Matbaası, s. 244.

⁴⁰⁴ Bilge, A. Suat/ Esmer, A. Şükrü/ vd. (1969), s. 245

⁴⁰⁵ milliyet, 27.07.1950.

⁴⁰⁶ Cumhuriyet, 26 Temmuz 1950.

⁴⁰⁷ Kanay, Yavuz (2008), s. 41.

düşünmesi için çaba sağlamıştır. Şubat 1952 yılında Türkiye NATO'ya dördüncü kez başvuru yapmıştır. Amerika'nın da çabaları sonrası diğer ülkeler ikna edilmiş ve sonrası Ottawa'da toplanan NATO Bakanlar Konseyi Eylül 1952 yılında Türkiye ve Yunanistan'ın NATO'ya üyeliğini kabul etmiştir. Üyeliğin kabulü sonrası yerli basında olumlu haberler yapılmış ve bunun millî politika sayesinde gerçekleştiğinden bahsedilmiştir.⁴⁰⁸

Adnan Menderes ise NATO üyeliği sonrası Fransız basınına yaptığı bir açıklamada şu sözleri söylemiştir:

*“Türkiye'nin eşit haklara haiz bir sıfatla Atlantik Pakı'na kabulü lehinde Ottawa'da verilmiş olduğunu öğrendiğimiz karar pek tabiidir ki hükûmetçe büyük bir memnuniyetle karşılanmıştır. Atlantik Pakı camiasında memleketimiz, diğer aza devletlerle yapacağı iş birliğinde, dış siyasetimizin farikasını teşkil eden hüsnüniyet, samimiyet ve ahde vefa esaslarından daima mülhem olacaktır.”*⁴⁰⁹

Türkiye'nin NATO'ya girişiyle sadece güvenlik anlamında değil daha birçok anlamda diğer devletlerle gireceği ikili ilişkiler ile birlikte güvenliğin yanında ekonomik ve kültürel olarak anlaşmaların olabileceği anlamına geliyordu. Ayrıca birçok kez reddedilmemize rağmen ısrarla başvuruyu sürdürmemiz ve başvuruda bize fayda sağlayacağını düşündüğümüz Kore'ye asker gönderme olayı gerçekten işe yaramış ve ABD'nin dikkatini çekmiş ve desteğini alarak pakta üye olmuştuk. Sonunda üyeliğimiz ilanı ile hem Adnan Menderes hem de hükûmeti büyük bir itibar kazanmıştır.⁴¹⁰

Zira DP'nin bu pakta ne kadar önem verdiklerini Dış İşleri Bakanı Fuad Köprülü'nün Temmuz 1951 yılında mecliste yaptığı konuşma şöyledir:

“Şu noktaya da işaret etmek isterim ki Orta Şark müdafaaasının gerek stratejik, gerek ekonomik bakımdan Avrupa'nın korunması için zaruri bulunduğuna kâinîz. Bu itibarla, Türkiye Atlantik Pakı'na iltihak edince, Orta Şark'ta bize düşeni müessir surette ifa ve

⁴⁰⁸ millîyet, 19.02.1952. ; Armaoğlu, Fahir (1999), s. 265. ; Bilge, A. Suat/ Esmer, A. Şükrü/ vd. (1969), s. 249. ; Ayın Tarihi, Sayı: 212, 18 Temmuz 1951, s. 143-145. ;

<https://www.nato.int/docu/review/tr/articles/2012/03/16/yunanistan-natodaki-60-yilin-anlami/index.html> s.e.t 30.04.2020

⁴⁰⁹ <https://kafkassam.com/turkiyenin-natoya-girisinin-oykusu.html> s.e.t 30.04.2020

⁴¹⁰ Toker, Metin (1991), s. 87.

gerekli tedbirleri müştereken ittihaz için ilgililere derhal müzakereye girmeye amade olacaktır."⁴¹¹

Ayrıca bu pakt kurulduğu andan beri Türkiye'nin pakta girmeyi amaç edinip çabalaması, izlediği dış politikanın bir parçası ve dördüncü başvurusunda kabul edilmesi de başarısının göstergesidir.⁴¹² 1956 yılında ise Bayar Pakt hakkında şunları dile getirmiştir:

*"...Bizim samimiyet ve azmimizle bağlı bulunduğumuz NATO içinde azami ölçüde faal ve faydalı olmaya çalışıyoruz. NATO'nun askeri kuvvet ve tedbirlerini sulh uğrunda daha mütekâmil bir hal almasının zaruretine kaaniiz. Bunun yanında NATO'nun siyasi sahada iş ve hareket birliğini behemehâl artırması hususundaki gayretleri memnuniyetle destekliyoruz."*⁴¹³

4.2.2. Bağdat Paktı

1950-1955 yılları arası Orta Doğu'da güvenlik arayışları dönemi idi. Sovyet tehdidine karşı bir çözüm aranıyordu.⁴¹⁴ Bunun sebebi ise Sovyetlerin ideolojik çalışmaları Orta Doğu'da yoğunlaşmış ve bu durum da ABD'yi rahatsız etmiştir.⁴¹⁵ 1950'ler başı sadece diğer devletler için değil Türkiye için de önemli bir dönem olmuştur. Bunun sebebi ise dış politika da yaptığımız hamleler idi. Bunlardan biri 1952 yılında NATO'ya üye olmamız diğeri ise 1955 yılında kurulan Bağdat Paktı ve sonrasında ortaya çıkan durumlardır.⁴¹⁶ Sovyet tehdidinden korkan her ülke kendini savunmak için belli bir tutum sergilemek istemiş ama bu durum da birçok karışıklığa sebep olmuştur.⁴¹⁷

Bu karışıklığa bir dur demek için ABD harekete geçmiştir. Zira Kore Savaşı, komünist güçlere karşı ABD'yi daha güçlü önlemler alması gerektiğini göstermişti. Bu anlamda ABD Dış İşleri Bakanı John Foster Dulles harekete geçmiş ve Orta Doğu'da bir

⁴¹¹ Duman, Sabit, (1990), s. 49.

⁴¹² Ülman, Haluk (1968), s. 5.

⁴¹³ TBMM ZC, Devre: X, İçtima:3, Cilt:14, birinci İnikat, 1.11.1959, s. 12.

⁴¹⁴ Çetinsaya, Gökhan (1998), 'Türk-İran İlişkileri 1923-1998, Cumhuriyet 1923-1998 Dönemi Değerlendirilmesi Siyasal Değerlendirme, II', 1.Baskı, İstanbul, Yeni Türkiye Yayınları, s. 1444.

⁴¹⁵ Eker, Aytaç/ Kılınç, Uğur (1998), 'Dış politikada Gelişmeler ve Türk Dış Politika Perspektifleri, Cumhuriyet 1923-1998 Dönemi Değerlendirmesi Siyasal Değerlendirme, II,' 1.Baskı, İstanbul, Yeni Türkiye Yayınları, s. 1328.

⁴¹⁶ Armaoğlu, Fahir (1995), s. 189.

⁴¹⁷ A.g.e. s. 212.

ittifakla Orta Doğu ülkelerinin tek bir çatı altında toplanması gerektiğini düşünüyordu.⁴¹⁸ Bu anlamda Bakan Dulles, Türkiye öncülüğünde NATO gibi bir pakt kurulmasını istemiştir. Dulles'e göre bu pakt hem Orta Doğu'nun stratejik önemini gösterecek hem de petrol kaynaklarını Sovyetlere karşı koruyabilecektir.⁴¹⁹

ABD Dış İşleri Bakanı Dulles, nabız yoklamak için Orta Doğu ülkelerine bir gezi planlar.⁴²⁰ Gezilen ülkeleri ve tarihleri ile birlikte belirtmek gerekirse;

→ □ Tel-Aviv-Kudüs, 13-14 Mayıs 1953

→ □ Amman, 14-15 Mayıs 1953

→ □ Şam, 15-16 Mayıs 1953

→ □ Beyrut, 16-17 Mayıs 1953

→ □ Riyad, 18-19 Mayıs 1953

→ □ Yeni Delhi, 21-22 Mayıs 1953

→ □ Atina, 27 Mayıs 1953

→ □ Tripoli, 28 Mayıs 1953 şeklindedir.⁴²¹

Gezinin en önemli etapları kronolojik sıra ile ise aşağıdaki gibidir;

→ □ Kahire Görüşmeleri, 11-12 Mayıs 1953

→ □ Karachi Görüşmeleri, 23-24 Mayıs 1953

→ □ Ankara Görüşmeleri, 26 Mayıs 1953⁴²²

Bu gezi planında başta Türkiye yoktu, daha sonra planlar değiştirilmiş ve gezilecek ülkeler arasına Türkiye de eklenmiştir. Ancak Dulles'in, gezilecek yerler arasında İran yoktur. Bunun sebebi ise bu süre zarfında süren İran-İngiltere petrol anlaşmazlığıdır. Zira

⁴¹⁸ Armaoğlu, Fahir (1999), s. 267.

⁴¹⁹ Bostancı, Mustafa (2013), s. 172.

⁴²⁰ Milliyet, 11 Mayıs 1953.

⁴²¹ Prof.Dr.Fahir Armaoğlu, Amerikan Belgeleri ile Orta Doğu Komutanlığı'ndan Bağdat Paktına, Belleten, Cilt:LIX, Sayı:224, Yıl 1995 Nisan, S 212-214.

⁴²² Prof.Dr.Fahir Armaoğlu, Age, S 214-217.

Dulles, eğer İran'ı ziyaret ederse ABD'nin bu anlaşmazlıkta taraf tuttuğu düşüncesinin ortaya çıkacağından korkmuş ve stratejik davranarak gezi listesine İran'ı eklememiştir.⁴²³

İran'ın, Bakan Dulles'in gezi programında yer almaması medyada tepki çekmiştir. İran basınında iki farklı şekilde ifade edilen bu durum, kimi gazetelerde İran'ın kendi içinde güvenliğini sağlayamamasından dolayı olduğunu, kimi gazeteler ise ABD Bakanının yaptığı bu gezinin Orta Doğu'da güvenliği sağlamak için yeni bir organizasyon kurulması için çalışmalar yaptığını ve İran'ın güttüğü tarafsız politika nedeniyle fikrinin alınmasının gerek olmadığını çünkü tarafsızlıklarını baştan beri güttükleri politika ile gösterdiklerini yazmışlardır.⁴²⁴

Dulles, gezi sonrasında umduğu havayı Orta Doğu ülkelerinde bulamadı. Ancak Türkiye, Dulles ile Ankara'daki görüşmeden sonra bu düşünceden vaz geçmedi ve bu anlamda çalışmalar yapmıştır.⁴²⁵ Aslında ilk başta Orta Doğu da oluşturulacak olan güvenlik sistemi bir ABD fikriydi ancak Türkiye bu fikre sahip çıkmıştır. Zira ABD, planlanmakta olan bu sistemde Türkiye'nin önemli bir konumda olmasını istemiştir.⁴²⁶

Türkiye'de ABD'nin bu isteğine büyük bir istekle karşılık vermiştir. Zira 1953 yılıyla birlikte dünya ülkelerinin barış içinde yaşaması dönemi başlamıştır. Bu durum kısaca ABD ve Sovyetlerin birbirlerine karşı silahlanma ve askeri güç bakımından yarışmaları şeklinde özetlenebilir. Böyle bir zamanda Türkiye gibi diğer devletlerin kendi sınırlarını koruyabilmek için güvenlik arayışlarına girmeleri ve bunu sağlayabilmek için bütün imkânları kullanmaları demektir. Böyle bir durumda ABD'nin Türkiye'nin Orta Doğu'da planlanan güvenlik arayışında önemli konumda olması, Türkiye için aradığı fırsattı. Zira Türkiye, Atatürk zamanında Sadabad Paketi'ne üye olmuş ve şu an istenilen bu durumunda benzer bir ittifak kurulacağını göstermekteydi.⁴²⁷

Ayrıca Dulles'in yaptığı ziyaret kısaca, Sovyetler Birliği'ne karşı Orta Doğu ülkelerini çevreleyen bir güvenlik kuruluşu için araştırma idi. Bu ziyaretleri kısaca üç başlıkta toplayabiliriz. Bunlardan birincisi bölgesel olacak bu kuruluş kaynağını bölge ülkelerinden karşılamalıdır. İkincisi Orta Doğu ülkeleri kendilerini tamamen Batı'nın eline

⁴²³ Prof. Dr. Fahir Armaoğlu, Age, S 218-219.

⁴²⁴ Akma, Halil / Zeyrek, Suat (2013), 'John Foster Dulles'in Orta Doğu Gezisi, Temasları ve Tepkiler (11-28 Mayıs 1953)', Avrasya İncelemeleri Dergisi, , II/2, s. 279.

⁴²⁵ Armaoğlu, Fahir (1999), s. 268.

⁴²⁶ Bostancı, Mustafa (2013), s. 173.

⁴²⁷ Gürün, Kâmuran (1983), s. 354.

bırakmak istememektedir. Üçüncüsü ise buna rağmen bu devletler Sovyet tehdidinden çekiniyor olmalarıdır.⁴²⁸

Dulles'in gezi sonrası 1954 yılında Irak Başbakanı Türkiye'ye gelmiş ve toplamda 10 gün kalmıştır. Bu ziyarette, Dulles'in Orta Doğu gezisi hakkında görüşülmüş ve sonrasında 18 Ekim 1954 tarihinde Irak ile Türkiye arasında ortak hazırlanıp yayınlanan bildiride Orta Doğu'da bir güvenlik teşkilatı kurmaya karar verdiklerini açıklamıştır. Bu bildiri sonrası 1955 yılında Dış İşleri Bakanı Fuad Köprülü Türkiye'yi temsil adına Irak'a gitmiş ve kurulması planlanan güvenlik teşkilatı hakkında görüşmelerde bulunmuştur. Görüşmeler olumlu ilerlemiş ve Köprülü'nün Türkiye'ye dönüşünden kısa bir süre sonra Şubat 1955 tarihinde Türkiye ile Irak Arasında Karşılıklı İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır.⁴²⁹ İmzalanan bu anlaşma 6496 sayılı kanunla, TBMM'de yapılan oylamada red oyu almadan kabul edilmiştir.⁴³⁰

Bağdat'ta imzalanan anlaşma metninde paktın kuruluş amacının bölgede emniyet ve barışın sağlanmasını sağlamak olduğu belirtilir. Bu amacın da Birleşmiş Milletler Anayasasının 51. Maddesi gereğince olduğu belirtilir. BM Anayasasının 51. Maddesi ise aşağıdaki gibidir:

*“Madde 51- Bu Antlaşma'nın hiçbir hükmü, Birleşmiş Milletler üyelerinin birinin silahlı bir saldırıya hedef olması halinde, Güvenlik Konseyi uluslararası barış ve güvenliğin korunması için gerekli önlemleri alıncaya dek, bu üyenin doğal olan bireysel ya da ortak meşru savunma hakkına hâlel getirmez. Üyelerin bu meşru savunma hakkını kullanırken aldıkları önlemler hemen Güvenlik Konseyi'ne bildirilir ve Konsey'in işbu Antlaşma gereğince uluslararası barış ve güvenliğin korunması ya da yeniden kurulması için gerekli göreceği biçimde her an hareket etme yetki ve görevini hiçbir biçimde etkilemez.”*⁴³¹

Pakta imzalanan anlaşmanın birinci maddesine göre iki ülke birbirlerinin güvenlikleri gereği BM'nin 51. Maddesine göre hareket edeceklerdir. Yani karşılıklı

⁴²⁸ Akma, Halil / Zeyrek, Suat (2013), s. 259-288.

⁴²⁹ Armaoğlu, Fahir (1999), s. 267-268.

⁴³⁰ Akman, Halil (2013), A'BD'nin Orta Doğu Politikaları ve Türk Dış Politikasına Etkileri (1952-1964)', (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 261.

⁴³¹ Birleşmiş Milletler Antlaşması, 26 Haziran 1945 Tarihinde San Francisco'da imzalanmış ve 110. Maddeye uygun olarak 24 Ekim 1945'te yürürlüğe girmiştir. Türkiye Antlaşmayı Milletlerarası Adalet Divan Statüsüyle birlikte 15 Ağustos 1945'te onaylanmıştır. 4801 Sayılı Onay Kanunu 24 Ağustos 1945 gün ve 6902 Sayılı Resmi Gazete 'de yayınlamıştır.

herhangi bir tehlikede savunma amacıyla yardım etmektir. Pakt dâhilinde imzalanan anlaşmanın dikkat çeken bir maddesi vardır, bu madde ise beşinci maddedir. Bu madde anlaşmaya Arap devletleri dışında herhangi bir gereklilikte taraflar istediği takdirde herhangi bir diğer devletinde katılabilmesine onay vermesidir. Yani Arap olmayan bir devlet de eğer istenildiği ve onay verildiği takdirde bu pakta katılabilecekti. Kısacası Amerika ve İngiltere'nin pakta giriş yolu açılmıştır bu madde ile. Türkiye ise Anlaşmayı 26 Şubat 1955 tarihinde Meclis'te görüşülmesi ile kabul eder.⁴³²

Bağdat Paktı kuruluşu sırasında Fuad Köprülü şunları söylemiştir:

*“Biz, bu emniyet, sulh ve müdafaa paktının yalnız iki hükûmet arasında, Irak ile Türkiye arasında değil, daha geniş bir surette Orta Şark'ın huzur ve sükûnunun, sulhu müdafaa edebilecek bir şekle gelmesini isteyen ve menfaatleri bunda bulunan memleketlerin, Arap memleketlerinin iştirakiyle meydana getirilmesini şiddetle arzu ettik.”*⁴³³

Türkiye, Bağdat Paktı'na üye olduğunu açıkladıktan sonra Menderes bazı eleştiriler almış ve bu eleştirilere şu şekilde cevap vermiştir:

*“Türk milletini karanlıkta bırakıyorsunuz diyorlar. Bunlar hakikaten söz olarak, nazari söylenebilir. Türk milletinin dış politika bakımından karanlıkta kaldığı hususu, nazari kalmaya mahkûmdur. Bugün dünyanın hiçbir köşesinde, hiçbir memleketin halkı dış politika, hakkında umumi meseleler mevzular hakkında karanlıkta değildir.”*⁴³⁴

Türkiye'nin büyük umutlarla girdiği pakta, Demokrat Parti hep olumlu bakış açısıyla bakmış ve Türkiye'nin bu pakt ile Orta Doğu'da daha iyi bir pozisyonda olacağı umudu mevcut idi.

Ancak DP'ye gelen eleştiriler dışında, Mısır'da bu paktın kurulmasına sert tepki göstermiştir. Bu tepkiye rağmen imzalanan anlaşmanın asıl adı “Treaty of Mutual Cooperation” dur. Bir ittifak anlaşması olarak görülse de anlaşmanın maddeleri incelediğinde bunun olmadığı görülmektedir. Zira daha önce belirttiğimiz gibi anlaşmanın

⁴³² Kanay, Yavuz (2008), s. 76-77.

⁴³³ TBMM, TD, 26.02.1955, Cilt:1, İçtima:50, s. 808.

⁴³⁴ Kısakürek, N. Fazıl, s. 386

birinci maddesinde savunma için ittifak yapılabilir anlamı ortaya çıkmaktadır.⁴³⁵ Yani herhangi bir saldırı girişimi öngörüldüğü takdirde taraflar birbirlerine sözlü olarak yardım yardım edeceklerini belirtmişlerdir.⁴³⁶

Arap dünyası her ne kadar bu paktın kurulmasına tepki göstermiş olsa da, paktın anlaşma metninde Arap devletlerinin çıkarlarına ters bir politika gütmeyeceğini belirtilmiştir. Pakta 1955 yılında sırasıyla önce 4 Nisan'da İngiltere, 23 Eylül'de Pakistan ve 3 Kasım'da İran katılmıştır.⁴³⁷

Türkiye her ne kadar Arap Dünyasına karşın ılımlı bir politika izlemiş olsa da, Arap Devletleri tarafından şüphecilik faktörü ile karşılanmıştır.⁴³⁸ Arap dünyasının tepkisini aldığı halde kurulan pakta İngiltere'nin de dâhil olması bölge devletleri tarafından rahatsızlıkla karşılanmıştır. Bu onların düşündüğü, Kuzey Seddi'nin Batı emperyalizminin bir aracı olduğu fikrini resmen doğrulamıştı. Bunun yanı sıra Haziran 1957 yılında paktın Askeri Komitesine de Amerika üye olmuştur.⁴³⁹ Diğer ülkelerin de Pakta katılmasının ardından Menderes, Pakt ile ilgili şu açıklamayı yapmıştır:

*“Barış ve emniyet cephesinin müdafaasını sağlamak üzere dahil bulunduğumuz ve kurduğumuz bölgesel ortak müdafaa paktlarının gittikçe daha kuvvet bulmasına yönelik gayretine hızla devam edeceğiz. Bu maksatla bir yandan BM'deki yapıcı faaliyetlerimize devam ederken diğer taraftanda kurucusu bulunduğumuz Balkan Paktı ile Bağdat Paktı'nın her an biraz daha meydana çıkmasına çalışacağız.”*⁴⁴⁰

Bunun yanı sıra Menderes 'in bu pakt için çok çabaladığı Arap Devletleri'ni sıkça bu pakta davet ettiği bilinmektedir. İngiliz Briminghman gazetesine verdiği bir röportajda bu pakt ile ilgili *“Bu çok hayırlı anlaşmaya diğer Arap ülkelerinin de iştirakini samimiyetle temenni etmekteyiz”*⁴⁴¹ demiştir. Menderes'in 7 Haziran 1955 tarihinde bir diğer yabancı basına verdiği demeçte bu konu hakkında şöyle demektedir:

“... Bazı Arap memleketlerinin henüz pakta iltihak etmemiş olmasını bir prensip ihtilafından değil, sadece kendi fikirlerince bunun için müsait zaman beklemelerinden ileri

⁴³⁵ Armaoğlu, Fahir (1995), s. 252.

⁴³⁶ Bostancı, Mustafa (2013), s. 176.

⁴³⁷ A.g.e., s. 177. ; Armaoğlu, Fahir (1999), s. 268-269

⁴³⁸ Armaoğlu, Fahir (1995), s. 236.

⁴³⁹ Armaoğlu, Fahir (1995), s. 236.

⁴⁴⁰ Öztürk, Kazım (1968), s. 436.

⁴⁴¹ Cumhuriyet, 15.01.1952.

geldiğini söyleyebilirim. Bu Pakt o kadar hayati bir ihtiyaca tekabül etmekte ve faydası o derece aşikâr bulunmaktadır ki artık menfi manevraların onun inkişafını ciddi surette baltalanası mevzubahis olamaz.”⁴⁴²

Menderes’in bu sözlerinden anlaşılacağı üzere Orta Doğu ülkelerine pakta katılmaları için davet etmiş ve bu anlamda çalışmalar yapmış ve Bağdat Paktının gelecekteki gelişmelerinden emin görünmektedir.

Türkiye’nin Orta Doğu devletlerinin pakta katılımı için yaptığı çalışmalardan biri de İran’ı pakta dâhil edebilmek için yaptığı çabalaradır. 1955 yılında henüz İran pakta dâhil değil iken Bayar, İran’a ziyarete gitmiştir. Bu ziyaretin amacı İran’ı pakta üye olmaya ikna edebilmektir. Bayar, Şah ile görüşmelerde bulunmuş ve bu görüşmelerin olumlu geçtiği gazetelere bile yansımıştır.⁴⁴³

Ziyaret sonrası İran’ın pakta katılacağı Türk basınında da yer almıştır.⁴⁴⁴ Görüşmelerden kısa bir süre sonra ise İran, pakta katıldığını duyurmuştur. İran’ı pakta dâhil olmasında Türkiye’nin çabaları görmezden gelinmeyecek gibi değildi. Zaten Arap dünyasında pakta dâhil olan İran ve Türkiye bir ortak noktada buluşmuş idi. Bu da iki ülke ilişkilerinin gelişmesinde fayda sağladığı söylenebilir.

İran hükûmetinin pakta katılması dış politikalarında yeni bir döneme girildiğinin göstergesidir. Zira İran, genelde güvenliğini korumak için tarafsızlık politikası güçmüş ve kararlarını dış politikada kesin bir şekilde dile getirmemiştir. Bunun yanı sıra, Musaddık ve petrol ambargosu sonrası Şah, Batı güdümlü bir dış politika izlemiştir. Bu pakta katılım amacı da kendilerini Sovyet tehdidine karşı korumak idi. Ancak bilinmelidir ki, ABD İran’a herhangi bir yardım ne de başka bir konuda garanti vermemiştir. Şah buna rağmen Batı’nın daha fazla desteğini alabilme umuduyla girmiştir.⁴⁴⁵

Ayrıca bu süreçte İran’ın neden pakta katılmakta geç katıldığı sorusu akla gelmektedir. Bunun birçok sebebi var, bunlardan bazıları yeni bir sisteme katılmada öncelikle ordusu bakımından güçüz oluşu bunun yanı sıra batı destekli bir pakta katılmak

⁴⁴² Bilge, A. Suat/ Esmer, A. Şükrü/ vd. (1969), s. 286.

⁴⁴³ Akis, Sayı:71, Eylül 1955, s. 10.

⁴⁴⁴ Akis, Sayı: 240.

⁴⁴⁵ Bilge, A. Suat/ Esmer, A. Şükrü/ vd. (1969), s. 284-285.

ile kamuoyunun tepkisini çekebilir ve son olarak 1921 yılında Sovyetler ile yaptığı anlaşma dolayısı ile Sovyetlerin tepkisini üzerine çekmekten korkması idi.⁴⁴⁶

Ancak bu düşünceler zamanla değişmiştir. Bunun en büyük kanıtı ise Şah'ın meclis açılış konuşmasında İran'ın güttüğü tarafsızlık politikasına son verileceğini belirtmiştir.⁴⁴⁷ Bu da akıllara İran'ın Bağdat Paketi'na katılacağını getirmiştir. Bu düşüncede haksız çıkmamış ve İran pakta katıldığını duyurmasının ardından Sovyetler, İran'a nota vermiştir.⁴⁴⁸ İran'ın Pakt'a katılması ise dış politikasında güttüğü siyasette değişiklikler meydana geldiğini göstermektedir. Zira Musaddık dönemi güttüğü dış politika da tamamıyla batı karşıtı idi İran, ancak Şah'ın başa geçmesiyle dış politikası da değişmiş ve çıkarlarına göre hareket etmeye başlamıştı.

Bağdat Paketi'nin ilk toplantısı 1955 yılının Kasım ayında Bağdat'ta yapılmıştır. Bu toplantıya ABD de katılmıştır.⁴⁴⁹ İkinci toplantı ise 1956 yılının Nisan ayının on yedisinde Tahran'da yapılmıştır.⁴⁵⁰ Bu toplantıya da ABD yine gözlemci olarak katılmıştır.⁴⁵¹ ABD'nin pakta üye olmayıp gözlemci olarak katılması üye devletler tarafından hoşnutsuzlukla karşılanmıştır. Üye devletler ABD'yi üye olarak görmeyi her ne kadar istemişler de ABD bu konuda oldukça dikkatli davranmış ve Sovyetleri kışkırtmaktan çekinmiştir. Ayrıca böyle bir pakta üye olarak katılması ABD'nin Orta Doğu politikasını yeniden şekillendirmesi gerektiği anlamına gelirdi. Bu gibi sebepler yüzünden ABD pakta üye olarak katılmamak konusunda büyük bir dikkat göstermiştir.⁴⁵²

Bunun yanı sıra medyada da bu durum ile ilgili haberler yapılmıştır. Ayrıca bu pakt, NATO ve SEATO arasındaki boşluğu kapatmak için kurulmuştu. Pakta hem Arap devletleri hem de batı devletleri üye olunca Orta Doğu'nun savunması kolaylaşacaktı ancak pakta Irak ve İran dışında bir Arap devleti girmemiş ve ABD'de üye olmayınca bu boşluğu kapatmak mümkün değildi. Zira bu Arap devletlerinin askeri gücü sınırlıydı ve

⁴⁴⁶ Armaoğlu, Fahir (1995), s. 252.

⁴⁴⁷ Vatan, 19.10.1955.

⁴⁴⁸ Akis, Sayı:76, 22 Ekim 1955, s. 17.

⁴⁴⁹ Bilge, A. Suat/ Esmer, A. Şükrü/ vd. (1969), s. 286.

⁴⁵⁰ Akşam, 14 Nisan 1956. ; Cumhuriyet, 20 Nisan 1956. ; milliyet 14 Nisan, 1956. ; Tan, 13 Nisan 1956. ; Tan, 15 Nisan 1956. ; Tan, 16 Nisan 1956. ; Tan, 17 Nisan 1956. ; Ulus, 17 Nisan 1956.

⁴⁵¹ Akşam, 17 Nisan 1956.

⁴⁵² Bilge, A. Suat/ Esmer, A. Şükrü/ vd. (1969), s. 287.

pakta üye olacağına inandıkları Batı ülkelerinden maddi yardım alma umuduyla girmişti.

453

Bu toplantı sonrası planlarda olmayan acil bir şekilde ülkeler Ekim 1956'da Bağdat'ta toplanmıştır. Bu toplantının sebebi ise Süveyş Krizinin ortaya çıkmasıdır. Arap İsrail Savaşı'ndan endişe eden ülkeler toplanmış ve toplantıda üye devletler Türkiye, Pakistan, Irak ve İran savaştan doğabilecek tehlikeler görüşmüş, Fransa ve İngiltere'nin Mısır'a müdahale etmesini kınamışlardır. Bu kınama ile Arap devletlerinin yanında oldukları gösterilmiş olmuştur. Bunun yanı sıra Türkiye de bu duruma tepkisini göstermek için İsrail elçisini ülkesine geri çağırmıştır. Toplantı sonrası elçisini geri çekmiş olmasına rağmen Türkiye bu toplantı da diğer ülkeleri sakinleştiren taraf olmuştur.⁴⁵⁴

Paktın planlanan bir sonraki toplantısı ise 1957 yılının Ocak ayında Ankara'da yapılmıştır. Bu toplantıda Eisenhower Doktrininin ortaya çıkmasından mutlu oldukları belirtilmiştir. Daha sonra pakt Haziran'da Pakistan Karaçi'de toplanmıştır.⁴⁵⁵ Toplantıda Eisenhower Doktrini'nin memnuniyeti, ülkeler arası işbirliği, anlaşmalar konuşulurken ABD de pakta Askeri Komite Üyesi olarak sonunda dâhil olmuştur.⁴⁵⁶

Bunun yanı sıra 1957 seçimlerinden sonra DP'nin hükûmet programında Bağdat Paktı ile ilgili aşağıdaki söylemlere yer vermiştir:

“Bağdat Paktı Orta Doğu'da emniyet ve istikrarı temin bakımından kendisine bağlanan ümitleri boşa çıkarmamıştır. Pakt geçen sene maruz kaldığı sarsıntılara rağmen mevcudiyetini muhafaza etmiş, büyük dost ve müttefiklerimiz Birleşik Amerika'nın Paktı'n askeri komitesine katılmasıyla daha da kuvvetlenmiştir. Orta Doğu bölgesinde yer alan ve zaman zaman ciddi tehlikelere sebep olan hadiseler karşısında Bağdat Paktı'nın ve ona mensup devletlerin barışı koruma gayretlerinin değeri ve önemi barışsever milletlerce eksiksiz takdir olunmaktadır düşüncesindeyim... Orta Doğu milletlerinin her birisinin hürriyet ve istiklaline sahip olarak refaha kavuşması aziz emelimiz olduğu kadar millî varlığımız içinde bir teminattır... NATO müttefiklerimize, bilhassa Almanya, Fransa, İngiltere ve İtalya ile olan karşılıklı anlayışa ve dostluğa dayanan iki taraflı

⁴⁵³ A.g.e., s. 268.

⁴⁵⁴ Kara, Polat (2010), s. 303. ; Soysal, İsmail (1991), s. 215.

⁴⁵⁵ Cumhuriyet, 20 Nisan 1956.

⁴⁵⁶ Serbest, M. Bürkan (2016), 'Bağdat Paktı Kuruluş Süreci ve Gelişiminde Türkiye'nin Rolü', MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt:5, Sayı:3, s. 414-422.

münasebetlerimiz her sahada her gün biraz daha takviye edileceği gibi, Bağdat Paktı müttefiklerimiz Irak, İran ve Pakistan'la da mevcut kardeşlik ve ortaklık meselemiz her bakımdan meydana çıkarılacaktır... Bağdat Paktı'nın bu barışçı hizmetlerinin daha da yeterli düzeyde gerçekleşebilmesi ve paktın kuvvetlenmesi hususunda yardım göreceği hakkındaki ümitlerimiz kuvvetlidir...”⁴⁵⁷

Paktın bir sonraki toplantısı ise 1958 yılında Ankara'da gündem değerlendirmesi şeklinde yapılmış ve bu toplantıda 15 Temmuz'da İstanbul'da Zirve toplantısı yapılması da kararlaştırılmıştır. Bu karara göre Zirve toplantısı için üye devletler 14 Temmuz günü İstanbul'a geleceklerdi. Zirve toplantısının amacı ABD'yi pakta üye yapmaya ikna edebilmektir. Eğer bu gerçekleşirse 28 Temmuz'da Paktın bir sonraki toplantısına ABD Londra'ya Bağdat Paktı üyesi olarak katılacaktı. İran adına Şah Muhammed Rıza Pehlevi, Pakistan adına Cumhurbaşkanı İskender Mirza ve heyetleri Türkiye'ye gelmiştir. Yeşilköy Havalimanında Irak heyeti beklenmiş ve uzun süre geçmesine rağmen heyet gelmemiştir. Heyet beklenirken Irak'ta bir hükûmet darbesi yapıldığı öğrenildi. Heyet bu yüzden İstanbul'a gelebilmiştir. General Abdülkerim Kasım'ın yaptığı darbe sonucu, Kral Faysal'ın öldürüldüğü öğrenilmiştir.⁴⁵⁸

Toplantı Irak'ın yokluğunda planlandığı şekilde yine de gerçekleştirilmiştir. Bu toplantı da ana konu Irak Darbesi olmuş ve darbe karşısında hükûmetler üzüntülerini dile getirmişlerdir. Toplantı sonrası pakt bir bildiri yayınlamıştır. Bu bildiri de üzüntü ile karşılanan bu darbenin dış güçlerin aracı olduğuna ve Washington'dan Irak'a müdahale etmesini istemişlerdir.⁴⁵⁹

Üye devletler bunları dile getirirken Abdülkerim Kasım 22 Temmuz 1958 tarihinde The Times gazetesine Irak hükûmet Darbesi ile ilgili şu demeçleri vermiştir:

“İhtilal birden bire vukua gelmiş bir hareket değildir. Irak'ın Orta Doğu ve dünya siyasetindeki durumu da göz önünde tutularak, uzun bir düşünce ve hazırlık safhasından sonra yapılmıştır.

İhtilal Batıya yöneltilmiş bir hareket de değildir. İki tarafın menfaatinin gerektirdiği müddetçe, Irak Batı ile işbirliğine devam edecektir.

⁴⁵⁷ Öztürk, Kazım (1968), s. 436 ve 457.

⁴⁵⁸ Gürün, Kâmuran (1983), s. 360.

⁴⁵⁹ A.g.e. ; Akis, Sayı: 219, 19.07.1958. S. 4-10.

İhtilal, Irak halkını iç işlerindeki şiddet ve yolsuzluklardan kurtarmak için yapılmış bir harekettir. Krallık idaresi memleketin iktisadi gelişmesini sağlayamadığı gibi kanun ve adalete de riayet etmiyordu. İhtilalin amacı Irak halkının hayat seviyesini yükseltmek ve bir hukuk devleti kurmaktır.

İhtilalin dış politika amacı, Irak'ı barışın korunması ve dünyada kalkınma ve refahın temini için faydalı bir unsur haline getirmektedir. Eskiden Irak'ın yabancı devletlerle olan münasebetleri, Irak halkının istekleri dikkate alınmaksızın, idarecilerin şahsi dostluk ve menfaatine göre ayarlanıyordu. Fakat bundan böyle, Irak kendisine karşı iyi niyet gösteren her devletle dost olacaktır.”⁴⁶⁰

Irak darbesinden dolayı üye devletler kendilerine göre önlemler almaya çalışır. Bu tedbirlerden en göze çarpanı ise gerçekleşen durumun endişesini de dile getiren üye devletlerden İran, normalde Türkiye’de geçireceği süreyi biraz daha uzatmıştır. Bunun sebebi ise sınır komşusu olan Irak’ta yapılan darbeden tedirgin olmasıdır. Zira İran, dış güçler tarafından yapıldığına inandığı bu darbenin kendi ülkesinde de gerçekleşmesinden korkmakta idi ve ülkesine döndüğünde bunu engellemek adına İran ordusunu güçlendirmek adına çalışmalar yapmıştır.⁴⁶¹ Bunun yanı sıra Türkiye’de ise Irak darbesi sonrası basında olumsuz haberler yapılmıştır. Haberlerin ana temasına göre Adnan Menderes, Nuri Said gibi biriydi ve Irak’ta olan hükûmet darbesi her an Türkiye’de de olabilirdi.⁴⁶²

Bu olaydan sonra paktın planlanan toplantısı 28 Temmuz 1958 yılında Londra’da yapılmıştır. Yaşanan durumlardan dolayı toplantı konusu Irak’ta yapılan hükûmet darbesiydi ve bu durumdan dolayı yaşanan endişeydi. Zira Irak bir önceki toplantıya katılmamış, bu toplantıya da katılmadığı gibi bir sonraki toplantıya katılıp katılmayacağı merak konusuydu. Toplantı sonrası bir bildiri yayınlamıştır. Bu bildiri de kısaca Bağdat Paktı’na şimdiye kadar en çok ihtiyaç duyulacağından, ülkelerin birbirlerini gelebilecek tehlikeye karşı ortak savunacaklarını tekrar dile getirmiş, ülkelerin gelişebilmesi için

⁴⁶⁰ Ülman, A. Halûk (1958), ‘Orta Doğu Buhranı’, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt: 13, Sayı: 4, s. 238.

⁴⁶¹ Cottam, Richard W. (1988), ‘Iran And The United States’, 1st Edition, Pittsburg, University of Pittsburgh Press, s. 119.

⁴⁶² Bağcı, Hüseyin (2001), s. 102.

ekonomik planlardan bahsedilmiş ve paktın Irak olmadan da devam etmesi gerektiği dile getirilmiştir.⁴⁶³

Ayrıca Irak temsilcilerinin bulunmadığı bu toplantıda ABD'nin Pakta üye devletlerin her biri ile ayrı ayrı Güvenlik ve Savunma anlaşması yapması kararlaştırılmıştır. Bu kararın yanı sıra paktın bir sonraki toplantısının Ankara'da yapılmasına karar verilmiştir.⁴⁶⁴ ABD'nin üye devletler ile yapacağı bu anlaşma üye devletlerin savunmaları için en başından pakta giriş amaçlarına cevap vereceği anlamı taşımaktaydı.

Irak paktan ayrıldığını bildirince, Ekim 1958' de daha önce bahsi geçen Ankara'da toplanılma isteğine karşın, Irak'ın da Paktan çekilmesiyle, paktın ana karargâhı Bağdat da anlamını yitirmiştir. Bunun üzerine alınan kararla paktın ittifak karargâhı Ankara'ya taşınmıştır.⁴⁶⁵

Irak'ın paktan ayrılmasından sonra üye devletlerin tedirginlikleri artmaya başlamıştır. Çünkü paktın kuruluş sebeplerinden biri olan Sovyetlerin İran'a diplomatik anlamada yaptığı baskılar daha da artmıştır. Bu baskılara daha fazla dayanamayan İran, Sovyetler ile görüşme yapmaya karar verir. Bu görüşmede İran, Sovyetlere Irak'ın Bağdat Paktı'ndan ayrılmasının ardından kendilerinin de böyle bir şey yapmayacaklarını. Paktan ayrılmak gibi bir şeyin söz konusu olmadığını ve kendilerinden gelecek herhangi bir yardımını kabul etmeyeceklerini belirtmiştir. Ancak İran ve Sovyetlerin yaptığı bu görüşme Türkiye'yi rahatsız etmiştir. Zira Türkiye, Irak'ın ardından İran'ın da paktan ayrılacağından korkmuş ve Menderes hemen İran'a gitmiştir. Şah ile uzun görüşmeler yapan Menderes, görüşmeden memnun endişelerinden arınmış bir şekilde ayrılır. Zira Şah, kendisine İran'ın paktan ayrılmak gibi bir niyetinin olmadığını ve bunun yanı sıra Türkiye ile olan ilişkilerinin bozulmasına sebebiyet verecek bir davranışta bulunmayacağını belirtmiştir.⁴⁶⁶

Türkiye ise 1959 yılında ABD ile olan toplantısında İran'ın Sovyetler ile olan görüşmesinden bahsedip bu durumdan rahatsızlığını dile getirmiştir. Zira Türkiye, Şah ile yaptığı görüşmeye rağmen İran'ın paktan ayrılacağından endişesi devam etmekteydi. Bu

⁴⁶³ Soysal, İsmail (1991), s. 230-234.

⁴⁶⁴ Gürün, Kâmuran (1983), s. 360.

⁴⁶⁵ Kara, Polat (2010), s. 308.

⁴⁶⁶ Kılçık, Haluk (1992), A'dnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri, IX', 1.Baskı, Ankara, Demokrat Parti Kulübü Yayınları, s. 32.

yüzden ABD'nin İran'a maddi yardımı arttırmasına ve böylece İran'ın pakta giriş amaçlarından biri olan ABD desteğini alacak ve pakta mevcudiyetine devam edecekti.⁴⁶⁷ ABD'nin ise Orta Doğu'da kurulmasına çok çabaladığı bu paktın Irak'ın ardından bir diğer Arap devletinin gitmesine ve Sovyet tehlikesine göz yummaya niyeti yoktu.

Bu bağlamda ilerleyen zamanda ABD ile Türkiye arasından anlaşma imzalanır. Aynı anda İran ve Pakistan arasında da tamamen anlaşma metinleri bile aynı olan bu anlaşma imzalanır.⁴⁶⁸ Dört farklı ülkenin ikili olarak imzaladığı anlaşmanın maddeleri ise şu şekildedir:

“Madde 1: Türkiye hükûmeti saldırıya karşı koymaya karardır. Türkiye'ye saldırı olursa, ABD hükûmeti, Türkiye hükûmetine talebi üzerine, yardım etmek için birlikte üzerinde anlaşmaya varabilecek biçimde ve Orta Doğu'da barış ve istikrarı sürdürmeyi amaçlayan Ortak Kararda öngörüldüğü üzerine Silahlı Kuvvetlerin kullanması da kapsam içine girerek ABD'nin Anayasasına uygun gerekli her türlü harekete girişecektir.

Madde 2: ABD hükûmeti, değişikliğe uğramış 1954 Karşılıklı Güvenlik Kanunu, ABD'nin ilgili öbür kanunları ve Türkiye hükûmeti ile ABD hükûmeti arasında bugüne kadar yapılmış ve bundan böyle yapılacak olan bu konuda uygulanabilecek anlaşmalar gereğince ulusal bağımsızlık ve toprak bütünlüğünün korunmasında ve ekonomik gelişesinin etkin biçimde sürdürülmesinde Türkiye hükûmetine yardım etmek amacıyla Türkiye hükûmeti ile ABD arasında karşılıklı olarak üzerinde anlaşmaya varılabilecek askeri ve ekonomik yardımda bulunmayı sürdüreceğini yineler.

Madde 3: Türkiye hükûmeti ABD hükûmeti tarafından sağlanacak askeri ve ekonomik yardımı 28 Temmuz 1958'de Londra'da imzalanan Bildiriye katılan hükûmetlerce belirlenmiş amaç ve niyetlere uygun olarak ve Türkiye'nin ekonomik kalkınmasını etkin biçimde özendirmek ve ulusal bağımsızlık ve toprak bütünlüğünü korumak amacıyla kullanmayı yükümlenir.

Madde 4: Türkiye hükûmeti ile ABD hükûmeti, bu Anlaşmanın uygulanabilir öbür hükümlerine bağlı olmak üzere; karşılıklı kabul edilebilirliği konusunda anlaşmaya

⁴⁶⁷ Çetinsaya, Gökhan (1998), s. 216.

⁴⁶⁸ A.g.e.

varılabilecek savunma düzenlemeleri hazırlamak ve bunlara taraf olmak için 28 Temmuz 1958'de Londra'da Bildiriye katılan öbür hükûmetlerle işbirliği yapacaklardır.

Madde 5: İşbu Anlaşmanın hiçbir hükmü öbür Uluslararası anlaşma ve düzenlemelerde öngörülen iki hükûmet arasındaki işbirliğini etkilemez.

Madde 6: Bu anlaşmanın imzası yönünde yürürlüğe girecek ve iki hükûmetten birinin öbürüne Anlaşmaya son vermek konusundaki niyetini bildiren yazılı bir bildirinin alınmasından başlayarak bir yıl daha yürürlükte kalacaktır.”⁴⁶⁹

Yapılan bu ikili anlaşmalara rağmen İran Bağdat Paktı'ndan umduğunu alamamıştır. Bunu da ABD'nin Türkiye ve İran'a yaptığı yardımlara baktığımızda görebilmekteyiz. Zira İran, bu durumdan rahatsız olmuş ve Türkiye'ye daha çok İran'a ise daha az yardım yapıldığını belirtmiştir. Bu rahatsızlığın en büyük kanıtı ise Şah'ın ABD Büyükelçisine ABD'nin Türkiye'ye daha yanlı davrandığını belirtmiştir.⁴⁷⁰

İran'ın bu tutumuna karşın pakta katılması bile ittifakın genişlemesine yardımcı olmuştur. Ancak Irak dışında diğer Arap devletleri pakta katılmaya sıcak bakmadıkları gibi, Orta Doğu bu paktın kurulması ile üçe bölünmüştür. Bağdat paktına üye devletler birinci, Bağdat Pakta büyük bir tepki ile karşı çıkan Mısır, Suriye, Yemen ve Arabistan ikinci, bu iki grup dışında kalan ülkeler olan Lübnan ve Yemen ise üçüncü grupta idi. İstenmediği halde doğan bu bölünme maalesef Bağdat Paktı'nın isteği olan Sovyetlere karşı Orta Doğu'daki Arap ülkelerinin birleşmesini gerçekleştirmek yerine Orta Doğu'yu gruplara bölmüştür.⁴⁷¹

Bu yüzden Bağdat Paktı sebebiyle ortaya çıkan sonuçlar dolayısıyla pakt, Orta Doğu'da önemli bir unsurdur. Bunun yanı sıra pakta üye devletlerden olan Türkiye ve İran dış politikalarını Batı'ya göre yönlendirmişlerdir.⁴⁷² Ayrıca Türkiye'nin Orta Doğu'da yer almamasına rağmen pakta üye olup diğer üyeleri ikna edebilmek ve sonrasında yaşanan gelişmelerde aktif rol oynaması Orta Doğu'daki pozisyonu için pek iyi olmamıştır.⁴⁷³

⁴⁶⁹ Kara, Polat (2010) s. 311-312.

⁴⁷⁰ Çetinsaya, Gökhan (2003), 'Essential Friends and Natural Enemies: The Historical Roots of Turkish – Iranian Relations', MERIA Journal, VII/3, p. 126.

⁴⁷¹ Armaoğlu, Fahir (1999), s. 251.

⁴⁷² A.g.e.

⁴⁷³ Karpat, Kemal (1975), 'Turkey's Foreign Policy in Transition 1950-1974', 1.st Edition, Netherlands, Brill Academic Publishers, p. 116.

Paktı kısaca özetlemek gerekirse, Dulles'in NATO ile SEATO arasında bulunan boşluğu doldurmak amacıyla kurulmuştur. Arap devletleri pakta üye olsaydı eğer Batı karşıtı tutumun yıkılacağına inanılmıştı. Ancak planlandığı gibi ilerlememiş ve askeri olarak da büyük bir katkı sağladığı söylenemezdi. Irak'ın paktan ayrılması ile Arap devletleri arasında Sovyetlerin itibarı artmıştır. Amerikan yöneticiliği ile oluşturulan pakt Arap devletlerini birleştirmek yerine ikiye bölmüş ve ürkütmüştür. Pakt kurucuları ve üyeleri de umduklarını bulamadıklarını söylemek mümkündür.⁴⁷⁴

4.2.3. Eisenhower Doktrini

Eisenhower Doktrinini açıklamadan önce bu doktrininin çıkmasına sebep olan olaya kısaca değinmek gerek. Süveyş Kanalı Orta Doğu'da stratejik bir yerdir. Kanal üzerinde ABD ve Mısır'ın anlaşmazlığı mevcut idi. ABD'nin Nil Nehri üzerinde yapılacak baraja mali yardım yapmayacağını duyurunca, Mısır'ı yöneten Nasır, Süveyş Kanalı'nı 26 Temmuz 1956 yılında millileştirdiğini duyurmuştur.⁴⁷⁵

Bunun üzerine ABD, İngiltere ve Fransa Eylül ayında Londra'da bir toplantı düzenlemiştir. Bu toplantıda, Süveyş Kanalı'nı Kullananlar Birliği adında yeni bir örgüt kurulmuş ve bu örgütün kararıyla İsrail, Mısır'a saldırmıştır. Tüm bu olaylar olurken ABD, Bağdat Paktı üyelerine toprak bütünlükleri ile ilgili güvence vererek Orta Doğu'daki tarafını bir kez daha göstermiştir. ABD, Orta Doğu'ya karşı güttüğü politikayı, daha da geliştirebilmek için 1957 yılının Ocak ayında Eisenhower Doktrini ismini verdiği planı ile Orta Doğu'da komünist rejimin yayılmasını önlemeye çalışmıştır.⁴⁷⁶

NATO ve SEATO arasındaki boşluk yeni tedbirlerle doldurmak istenmiştir. Bu isteklerden en önemlisi Eisenhower Doktrini'dir. Bu doktrin ile Orta Doğu ülkelerinin bağımsızlıklarını korumalarına ve ekonomik olarak yardım edecekleri bilgisi idi.⁴⁷⁷

Süveyş Krizinin son bulmasıyla bölgedeki prestiji artan Sovyetlerden dolayı ABD rahatsız olmuştur. Bu bağlamda ABD, Orta Doğu'nun Batı'ya karşı kaybedilen saygınlıktan dolayı yeni bir strateji geliştirmek için bu Doktrini ortaya çıkarmıştır.

⁴⁷⁴ Bilge, A. Suat/ Esmer, A. Şükrü/ vd. (1969), s. 288-230.

⁴⁷⁵ Çetinkaya, Gürdal (2019), 'Soğuk Savaş Döneminde Türkiye ve Eisenhower Doktrini', Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 2, s. 6-7.

⁴⁷⁶ Çetinkaya, Gürdal (2019), s. 7-8.

⁴⁷⁷ Bilge, A. Suat/ Esmer, A. Şükrü/ vd. (1969), s. 308.

Amaçları Sovyetlerin bölgede artan pozitif bakış açısını azaltmak ve ülkeleri ekonomik olarak desteklemektir. Zira ABD, komünizm tehlikesinden korkmakta idi.⁴⁷⁸ Başkan Eisenhower'ın 5 Ocak 1957'de Kongreye gönderdiği mesajın içeriği ise şöyledir:

- 1) *Amerikan hükûmeti Orta Doğu için askeri yardım ve işbirliği programları hazırlamak ve bu yardımdan faydalanmak arzusunda bulunacak bütün ülkeler, ya da ülkeler topluluğuyla işbirliği yapmak yetkisini haiz olmalıdır;*
- 2) *Amerikanın Orta Doğuyla ilgili askeri yardım programları, milletlerarası komünizmin deneti altındaki herhangi bir ülke tarafından yapılacak açık bir silahlı tecavüze karşı koymak için yardım isteyecek devletlerin toprak bütünlüğünü ve siyasi bağımsızlığını korumak amacıyla, gerektiği takdirde Amerikan Silahlı kuvvetlerinin kullanılması hususunu da kapsamalıdır;*
- 3) *Karşılıklı Güvenlik Kanunu (Mutual Security Act) gereğince Orta Doğu için iktisadi ve askeri yardımla ilgili 200 milyon dolarlık bir meblağın 1958-1959 yıllarında nasıl kullanılacağını kararlaştırmak yetkisi hükûmete bırakılmalıdır.*⁴⁷⁹

Eisenhower hazırladığı bu doktrin ile kongreye bütün hususları açıklamış ve üç maddede belirttiği durumlarda kendisine yetki verilmesini istemiştir. Ayrıca Başkan Eisenhower, üç yıl süreyle 200 milyon dolar harcama da istemiştir. Bu doktrinde geçen maddelerden biri olan Orta Doğu'da Amerikan askeri gücü ve askerlerinin kullanılması isteği büyük tepki çekmiş ve Kongrede tartışmalara sebep olmuştur. Tüm bu tartışmalar ve karşı çıkılmalara rağmen Temsilciler Meclisi 30 Ocak'ta, Senato ise 9 Mart'ta oy çokluğu ile Doktrini kabul etmiş ve Başkan Eisenhower'a istediği yetkiler verilmiştir.⁴⁸⁰

Sovyetlerin bölgede diğer ülkelere karşı güttüğü sempatik politikasına karşı ABD açısından tehlike olarak görülmesi üzerine hazırlanan bu karar ortaya çıkar. Bu doktrinin en dikkat çeken yeri ise komünizm kontrolündeki bir ülkeden gelen saldırıya karşı istenildiği takdirde askeri yardım yapması idi.⁴⁸¹ ABD yönetiminin bölgede güttüğü yeni politika, Orta Doğu devletlerinin Sovyetlerin etki altına düşmesini engellemektir. Bunun

⁴⁷⁸ Çetinkaya, Gürdal (2019), s. 8-9.

⁴⁷⁹ Bilge, A. Suat/ Esmer, A. Şükrü/ vd. (1969), s. 308.

⁴⁸⁰ Armaoğlu, Fahir (1999), s. 257.

⁴⁸¹ Soysal, İsmail (2000), 'Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları', 1.Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 505.

yanı sıra 19-20 Ocak 1957 tarihinde Ankara’da toplanan Bağdat Paktı üye devletleri tarafından da bu doktrin memnuniyetle karşılanmıştır.⁴⁸²

Doktrinin senato tarafından kabulünün ardından Başbakan yardımcısı P.Richards ve heyeti 12 Mart tarihinde Orta Doğu devletlerini ziyarete gitmiştir. Hangi ülkelere hangi sıra ile gidileceği kararlaştırılmamış ve kendisi ile görüşmek isteyen bütün ülkelerle görüşüleceği ve anlık planlar oluşturulacağı belirtilmiştir. Richards’ın gezi boyunca uğradığı ülkeler ise şunlardır: Libya, Türkiye, Lübnan, İran, Pakistan, Afganistan, Irak, Suudi Arabistan, Yemen, Habeşistan, Sudan, Yunanistan, İsrail, Tunus ve Fas’tır. Richards Türkiye’ye geldiğinde bir bildiri yayınlamıştır. Bu bildiride “... *Amerikan Doktrinin gayesi, Orta Şarktaki müstakil devletlerin milletlerarası komünizm tarafından bilvasıta veya doğrudan doğruya vaki olabilecek bir tecavüzle mücadele edebilmek hususundaki imkanlarını takviye zımında bu devletlere yardım etmektir*” cümlelerine yer vermiştir.⁴⁸³

4.2.4. CENTO

14 Temmuz 1958 yılında Sovyet yanlısı General Kasım Irak’ta hükûmet darbesi yapmış ve Irak’ın başına gelen yeni rejim 1959 yılında Bağdat Paktı’ndan çekildiklerini duyurmuştur. Irak’ın Paktan çekilmesiyle, Paktın merkez üssü olan Bağdat’ın da artık merkez üssü olmayacağı anlaşılmıştır. Bu sebeple diğer üye devletler Irak’ın çekilmesine karşın Bağdat Paktının devam etmesini istediklerini belirtmesi üzerine paktın karargâhı Ankara’ya taşınmıştır. Bunun yanı sıra Irak’ın ayrılmasıyla Bağdat Paktı’nın ismi de Merkezi Anlaşma Teşkilatı (Central Treaty Organization) kısaca CENTO olarak değiştirilmiştir.⁴⁸⁴

Üye devletler Irak’ın durumunu görüşmek üzere 28-29 Temmuz tarihinde Londra’da toplanmışlardır. Bu toplantıda Irak’ın durumu görüşülmüş ve bir deklarasyon yayınlanmıştır. Bu deklarasyon dört maddeden oluşmaktadır. İçeriği ise şöyledir:

“1. Londra’da Vekiller kademesinde akdedilen toplantıya iştirak eden Bağdat Paktı azaları son hadiselerin ışığı altında durumlarını tekrar incelemişlerdir ve Pakta hayat vermek ihtiyacının her zamandan daha fazla olduğu neticesine varmışlardır. Azalar

⁴⁸² Collective (1957), ‘Baghdad Pact International Organizations, XI/1’, 1st Edition, Winconsin, University of Wisconsin Press, p. 188. ; Bilge, A. Suat/ Esmer, A. Şükrü/ vd. (1969), s. 309.

⁴⁸³ A.g.e., s. 309-310.

⁴⁸⁴ Armaoğlu, Fahir (1995), s. 235.

müşterek güvenliklerini idame ve doğrudan doğruya ve bilvasıta vuku bulacak tecaviize karşı koyma hususundaki azimlerini bildirirler.

2 Pakt çerçevesi dâhilinde kolektif güvenlik tedbirleri alınmış bulunmaktadır. Müşterek askeri planlama tekâmül ettirilmiş ve bölge iktisadi projeleri geliştirilmiştir. Müşterek güvenlik için diğer hür dünya memleketleri ile münasebetler tesis olunmaktadır.

3 Pakt teşkilatında asli tadiller yapıp yapılmaması ve Paktın bu günkü şekliyle devam edip etmemesi meseleleri, alakalı hükûmetlerce incelenmektedir. Londra toplantısında temsil olunan memleketler bu bölgede müşterek savunma hükümlerinin daha da kuvvetlendirilmesi hususundaki kararlarını bir kere daha teyit etmişlerdir.

4 1955 yılı 24 Şubatında Bağdat'ta imzalanan Karşılıklı İşbirliği Paktının 1.maddesine göre, Pakt azaları güvenlikleri ve savunmaları için işbirliği yapacaklardır ve bu işbirliğini tatbik mevkiine koymak için de hususi anlaşmalar imzalayabileceklerdi. Bunun gibi, Birleşik Amerika, dünya sulhünün nef'ine, Kongrenin tanıdığı yetkilere uygun olarak bu tebliği yayınlayan devletlerle güvenlik ve savunma mevzuunda işbirliği yapmayı kabul etmektedir ve bu işbirliğine vücut verecek anlaşmalar derhal hazırlanacaktır.”⁴⁸⁵

28 Temmuz'da Londra'da yayınlanan bu bildiri de Bağdat Paktı'nın devam edeceği ve metinden de anlaşılabilceği gibi üye devletler Irak olmasa dahi pakta devam etme niyetinde olduklarını belirtmişlerdir.

Türkiye sınır komşusu olan Irak ve İran'da olan olaylar yüzünden bölgede bir güce ihtiyaç duymaktaydı. Bu güç bir anlaşma veya bir kurum da olabilirdi. Zira Sovyet tehlikesinin kendisine sıçramasından korkmaktaydı. Zira Irak'ta olan hükûmet darbesinden dolayı endişeli ve paktın geleceğinin de nasıl olacağını bilemiyordu. Bunun yanı sıra İran'da bu paktan ayrılmaya hazır bir halka bulunmaktaydı. Ayrıca bölge devletleri Bağdat Paktı'na karşı güvenleri azalmıştır. Paktın isminin değişmesi ve yoluna Irak 'sız devam etmesi Orta Doğu'da bulunan Arap devletlerden destek alabilme amacıyla yapılmıştır. 1959 yılının Mayıs ayında İngiltere Savunma Bakanı Ankara'ya gelerek tüm

⁴⁸⁵ Bilge, A. Suat/ Esmer, A. Şükrü/ vd. (1969), s. 327-328.

bu sorunları görüşmek ve bir çözüme kavuşturmak için Menderes ve Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu ile görüşmüştür.⁴⁸⁶

Görüşmenin ardından 21 Ağustos 1959'ta pakt bir açıklama yapmıştır. Bu açıklama ile paktın ismi daha önce de belirttiğimiz gibi CENTO olarak değişmiştir.⁴⁸⁷ Paktın bu ismi almasının sebebi ise, pakta üye devletlerin bölgelerinin Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilatı (NATO) ve Güneydoğu Asya Antlaşması Teşkilatı (SEATO) arasında yer almasıdır.⁴⁸⁸ Yeni ismiyle CENTO değişen paktın amacı, üye devletlerin birbirleri ile olan sosyal ve ekonomik ilişkilerini ilerletmektir. Ama bu planlandığı şekilde gerçekleşmemiştir. Çünkü üye devletlerin zaman içinde siyasetteki bakış açıları ve politikaları değişiklik göstermiş ve Batı ile olan ilişkilerde ilerlemeler görülmüştür. Böylelikle CENTO'nun önemi zamanla azalmıştır. Paktan önce 1979 yılında İran ayrılmıştır. İran'ın ayrıldığını duyurması üzerine kısa bir süre sonra da Pakistan'da paktan ayrıldığını bildirmiştir. Böylelikle Türkiye de CENTO'nun artık işlevsiz kaldığını anlamıştır.⁴⁸⁹

CENTO'nun ilk toplantısı 1959 yılının Ekim ayında ABD Washington'da gerçekleşmiştir. Toplantının konusu Sovyet tehlikesi olmuştur. Bu tehlikeden tedirgin olan pakt devletlerine ABD'nin kendilerini desteklediği belirtilmiştir. İkinci toplantı ise Nisan 1960 tarihinde İran Tahran'da yapılmıştır. Bu toplantının konusu ise yine Sovyet tehlikesi olmuş ve üye ülkeler arası işbirliği anlaşmaları konuşulmuştur.⁴⁹⁰

Menderes ise CENTO ve İran hakkında TBMM'de yaptığı bir konuşmada şunları söylemiştir:

“...Bu arada, CENTO ve müttefiklerimiz kardeş İran ve Pakistan ile aramızdaki dostça münasebetlerin günden güne gelişmekte olduğunu ifade etmekten hususi bir zevk ve şeref duymaktayım... İran milletinin, bu yılın başından beri uğradığı yıkıcı hücumlara karşı kıymetli Hükümdarı Majeste Rıza Şah Pahlavi'nin yüksek idareleri sayesinde

⁴⁸⁶ Mütercimler, Erol/Öke, Kemal (2004), 'Düşler ve Entrikalar', 1.Basım, İstanbul, Alfa Basım ve Yayıncılık, s. 224.

⁴⁸⁷ Gönlübol, Mehmet/Kürkçüoğlu, Ömer (1990), s. 307. ; Bilge, A. Suat/ Esmer, A. Şükrü/ vd. (1969), s. 329.

⁴⁸⁸ Aydemir, Ş. Süreyya (1958), s. 330.

⁴⁸⁹ Soysal, İsmail (1991), s. 221.

⁴⁹⁰ Gürün, Kâmuran (1983), s. 362.

muhafaza ettiği vakur ve azimli durumun, Türk milleti tarafından takdir ve hayranlıkla karşılandığını da bu vesile ile belirtmek isterim... ”⁴⁹¹

Her ne kadar paktın ismi değişmiş olsa da 1955 yılında Bağdat’ta imzalanan pakt metni aynen devam etmiştir. Bunun yanı sıra ismi değişerek CENTO olan pakt görünürde hiçbir şey yapmamıştır. Üye devletlerin savunma tedbirleri ve bu bağlamda alınacak kararlara ilişkin hiçbir plan oluşturulmadığı gibi herhangi bir karar da çıkarılmamıştır.⁴⁹² Zira CENTO bir askeri anlaşma olarak önem taşımamıştır.⁴⁹³

En başından beri Sovyet tehlikesine karşı Batı destekli Orta Doğu’da kurulan pakt, beklenenin tersinde bir sonuç vermiştir.⁴⁹⁴ Sonuç olarak Bağdat Paktı’nın devamı olan CENTO hedeflenen sonuçlara ve etkiye ulaşamadığı bir gerçektir. Sadece üye ülkelere ekonomik olarak destek olmuştur. 1979’da İran ve Pakistan’ın ayrılmasıyla CENTO dağılmıştır.

4.3. Türkiye-İran Arasında Yapılan Anlaşmalar

II. Dünya Savaşı boyunca Türkiye ile İran arasında ilişki son derece donmuş vaziyette idi. Bunun sebeplerinden biri ise İran Şahı Rıza Şah’ın Almanya ile ilişkilerini güçlendirmek istiyor bunu yapabilmek içinde savaştan uzak durmak zorundaydı. Bilindiğı üzere Türkiye ise İkinci Dünya Savaşı süresinde tarafsızlığını ilan etmiş ancak savaşın bitmesine çok yakın sembolik olarak müttefiklerle birlikte olduğunu duyurmuştu. Savaş sonrasında ise ilişkilerde ilerlemeye başlamıştır. İlişkilerin gelişmeye başlamasının sebebi ise iki ülkenin de Batı ile Batı ülkeleri ile ilişkilerini geliştirmek istemesiydi. Yani ortak bir hedef vardı ve bu da iki devletin yavaş yavaş yaklaşmasını sağladı. Yakınlaşmanın bir diğer araçlarından biri de Sovyet tehdidi idi. İki ülkede ülkelerinde Sovyet tehdidi yani komünizm istememekteydi. Aslında Türkiye’nin İkinci Dünya Savaşı sonrası kendi güvenliğini sağlamak için Batı bloğu içinde yer almaya çalışmış ve bunu gerçekleştirilmeden Orta Doğu ülkeleriyle direkt olarak ikili ilişkiye girmeye çekinmiştir.⁴⁹⁵

⁴⁹¹ TBMM ZC, Devre: XI, İctima: 3, Cilt: 10, Birinci İnikat, 1.11.1959, s. 15.

⁴⁹² Gürün, Kâmuran (1983), s. 361.

⁴⁹³ Bostancı, Mustafa (2013), s. 182.

⁴⁹⁴ A.g.e., s. 180.

⁴⁹⁵ Çetinsaya, Gökhan (2006), s. 9-10.

İlişkilerimiz savaş sonrası yavaş yavaş ısınmaya başlarken 1948 yılında İran bir adım atarak Haziran ayında Ankara Büyükelçiliğine uzun süre sonunda atamam yapmıştır. Bu adım sonrası Türkiye’de Cumhuriyetin 25. yıldönümü kutlamaları sebebiyle yine aynı yılın Ekim ayında İran’da gazeteler Türkiye’nin Cumhuriyetinin 25. yıldönümünü kutlamıştır.⁴⁹⁶

1949 yılına gelindiğinde ise İran ile aramızdaki ilişkilerde ilerlemeler kaydedilmiş ve birkaç anlaşma yapılmıştır. İlişkileri bu dönemde Ekim 1949’da Tahran’a Büyükelçi olarak atanan Yakup Kadri Karaosmanoğlu’nun gözünde görmek mümkündür. Karaosmanoğlu kitabında Şah’a itimatnamesini vermeye gittiğinde Şah ile aralarında sürpriz bir şekilde görüşme gerçekleşir. Normalde Şah’a itimatnamesini sunan büyükelçiler huzurunda birkaç dakikadan fazla kalmazken, Karaosmanoğlu itimatnamesini sunmak için Şah’ın odasına girdiğinde Şah protokol kaidelerine aykırı bir hareket etmiş ve Karaosmanoğlu ile yaklaşık bir saat görüşmüştür. Bu görüşmeden Karaosmanoğlu şu şekilde bahseder:

“...Haşmetlinin, hariciye nazırı ile birlikte beni aldığı oda kendi yazı odası idi. Önce hatırmı ve Bayan Karaosmanoğlu’nun hatrını sordu. Zira bizi bir-iki yıl evvel Bern’e gelişinde şahsen tanımış bulunuyordu. Sonra birden, herhangi bir mukaddemeye lüzum görmeksizin İran ile Türkiye arasındaki dostluk münasebetlerine verdiği büyük ehemmiyetten bahsetti. Bu münasebetlerin babası ile Atatürk devrindeki kadar samimileşmesine, sıkılaşmasına çalışılması lazım geldiğini söyledi. ‘Biz, iki kardeş milletiz ve kaderlerimiz birbirine bağlıdır,’ dedi. Onca, tarihin, coğrafyanın ve belki de müşterek din ve kültürün tabii bir gerçek haline soktuğu bu kardeşliğe son politik durum dolayısıyla hukuki ve siyasi bir şekil vermek zamanı gelip çatmış bulunmakta idi.”⁴⁹⁷

Ayrıca Karaosmanoğlu bu dönem İran hakkında gizli ve olumsuz güçlerin Şah’ın güçlerini ilk fırsatta durdurmak için köşede hazır bir şekilde beklediklerinden bahseder. Bu güçleri ise birini ‘Fedayanı İslam’ diğerini ise ‘Tudeh’ olarak açıklar.⁴⁹⁸

Ayrıca Şah’ın 1949 yılında yaptığı ABD ziyareti sırasında Washington’a gittiğinde, Washington Türkiye Büyükelçisi Feridun Cemal Erkin ile akşam yemeği yemiştir. Bu görüşmede Şah, kurulması henüz plan aşamasında olan pakt ile ilgili fikirlerini dile

⁴⁹⁶ Ayın Tarihi, Sayı: 179, Ekim 1948, s. 65-66.

⁴⁹⁷ Karaosmanoğlu, Y. Kadri (2017), s. 297.

⁴⁹⁸ A.g.e., s. 298.

getirmiş ve komşu ülkeler olan İran ve Türkiye'nin ortak paydada buluşup askeri bir anlaşmada olabilmesi için Amerika'nın da katılması gerektiği düşüncesini vurgular.⁴⁹⁹ Şah'ın bu sözleri aslında dost iki ülke olan Türkiye ve İran'ın herhangi bir sorun olmadığı halde ilişkilerin neden daha iyi olmadığını merak ettiği ve artık bunun sonlanması düşüncesinde olduğunu belirtmiştir.⁵⁰⁰

1949 yılının sonlarına doğru ise 25 Aralık tarihinde Türkiye ve İran arasında “Yolcu ve Mal Transit ve Nakliyatını Kolaylaştırmayı ve Çoğaltmayı Güden Anlaşma” imzalanmıştır.⁵⁰¹ Bu amaçla daha önce imzalanan anlaşması gereği ödemeyi kolaylaştırabilmek için “Ödeme Anlaşması” imzalanmıştır.⁵⁰²

1950 yılına gelindiğinde ise 20 Mart tarihinde Türkiye ile İran arasında “Ticari Hava Servisleri Tesisi” için anlaşma yapılmıştır.⁵⁰³ Mayıs ayında ise DP'nin iktidara gelmesi Türkiye'nin çok partili hayata geçmesi İran'da büyük yankı uyandırmıştır. Bu yankı ise Türkiye'nin demokratikleşme adına attığı bu büyük adım, İran'da olumlu haberlerle karşılanmıştır. Zira henüz İran'da Cumhuriyet yoktu ve Türkiye'de demokratikleşme adına atılan bu adım İran'da imrenerek karşılanmış ve basında Türkiye'nin bu durunun örnek alınması gerektiğini belirten yazılan yazılar yazılmıştır.⁵⁰⁴

Transit ve Hava Servisleri anlaşmaları ile ilgili dönemin büyükelçisi olan Yakup Kadri Karaosmanoğlu şunları dile getirmiştir:

“Hayıflandığım bir şey varsa o da bütün memuriyetim müddetince İran-Türkiye dostluk münasebetlerinin gelişmesine dilediğim gibi hizmet etmek imkanını bulamayışımı.

Gerçi, oraya gidişimde her iki memleket arasında Ankara'da yapılmış bir Transit Anlaşması'nın bazı münakaşalı noktalarını halletmek ve altına imzamı koymak bana nasip olmuştu. Bunu, birkaç zaman sonra, bir de Sivil Havacılık Anlaşması takib etmişti. Fakat bunlar, nazari, daha doğrusu sembolik bir mahiyetten öteye geçemediydi. Ne İranlılar ne de biz Transit Anlaşması ile inşaatını taahhüt ettiğimiz karayollarını lazım geldiği hale

⁴⁹⁹ Erkin, F. Cemal (1986), ‘Dışişlerinde 34.Yıl: Washington Büyükelçiliği, II/I’, 1.Basım, Ankara, TTK Yayınları, s. 122-123.

⁵⁰⁰ A.g.e., s. 48.

⁵⁰¹ Yazıcı, Reşat (1982), ‘Türkiye İslam Ülkeleri Anlaşmalar ve Mevzuat’, 1.Baskı, Ankara, Gelişim Matbaası, s. 343.

⁵⁰² A.g.e., s. 354.

⁵⁰³ A.g.e., s. 336.

⁵⁰⁴ Son Posta, 27 Haziran 1950.

sokamamıştık. Her iki memleket arasındaki hava nakliyatı ise bizden bir-iki uçağın Mihrabad meydanına inip kalkmasından ibaret kalmıştı.”⁵⁰⁵

6 Mayıs 1950 tarihinde ise Rıza Şah Pehlevi’nin cenaze törenine katılmak için Türkiye’den Org.Kazım Orbay, Cumhurbaşkanı baş yaveri Yb.Cevdet Tolgay, Kur. Bnb. Sabahattin Ergin ve ekibi Tahran’a gitmiştir.⁵⁰⁶ Daha sonra 2 Ekim tarihinde Tahran’da İslam İktisat Konferansı düzenlenmiştir. Bu konferansa Türkiye, Pakistan, Afganistan, Irak, Suudi Arabistan, Mısır, Endonezya, Ürdün, Suriye, Lübnan ve ev sahibi ülke olan İran katılmıştır.⁵⁰⁷ Bu toplantıya Türkiye’yi temsilen Mümtaz Kavalcıoğlu ve heyeti katılmıştır. Kendileri Tahran havalimanına inmelerinden itibaren hem İran halkı hem de İran hükûmet yetkilileri tarafından büyük bir mutluluk ve misafirperverlik ile karşılanmışlardır. Konferansta 12 farklı komite kurulmasına karar verilmiş ve bu komitelerin üçüne Mümtaz Kavalcıoğlu’nun başkanlık etmesine karar vermişlerdir. Bu konferans sonrası Türkiye’nin Orta Doğu ülkeleriyle ticari ilişkileri geliştirmesi gerektiği ve bu anlamda ticari anlaşmalar yapması gerektiği ve bilhassa komşu dost İran ile olan ticari ilişkileri tüm hızıyla ilgilenileceği dile getirilmiştir.⁵⁰⁸

Dile getirilen ekonomik ve ticari ilişkilerin ilerletilmesi hedefi sonrası Ekim ayında ilişkilerin ilerlemesinde bir adım daha gerçekleşmiş ve iki ülke arasında bir konsey kurulması uygun görülmüştür. Bu konseyin amacı ise iki ülke arasındaki anlaşmaların kültürel anlamda arttırılabilmesi içindir.⁵⁰⁹ Ayrıca bu yılın Temmuz ayında Majeste Şehinşahi Muhammed Rıza Pehlevi’nin kardeşi Prens Golan Rıza Pehlevi Amsterdam dönüşü Türkiye’ye uğramış ve kısa bir ziyaret gerçekleştirmiştir.⁵¹⁰

Aynı yılın 24 Ağustos tarihinde Van’da Türk-İran Yüksek Hudut Komisyonu toplanmıştır. Bu toplantıda;

- Hırsızlık, kaçakçılık gibi olayların önlenmesi için alınan tedbirlerin görüşülmesi,
- İki ülke yetkililerinin sınır bölgelerinde yakalanan suçluların Trabzon Yüksek Hudut komisyonu toplantısında tespit edilenler için işlem yapılmasına,

⁵⁰⁵ Karaosmanoğlu, Y. Kadri (2017), s. 320.

⁵⁰⁶ BCA, Dosya No: 30.18.1.2.123.66.4

⁵⁰⁷ BCA, Dosya: E9/30.1.0.0, Yer: 76479.11,

⁵⁰⁸ Mercan, M.Salih (2016), ‘Tahran İkinci İslam İktisat Kongresi (2 Ekim 1950)’, Yüzüncü Yıl Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Orta Doğu Özel Sayısı, ISSN: 1302-6879, Sayı: Özel Sayı, s. 197-204.

⁵⁰⁹ Son Posta, 14 Ekim 1950.

⁵¹⁰ Ayın Tarihi, Sayı: 200, 1-31 Temmuz 1950, s. 9.

- Sınırdaki inşa, tamir ve bakım gibi işlemlerin bir karara bağlanmasına,
- Sınır güvenliği için gerekli işlemlerin tespiti yapılmasına,
- İki devlet yetkililerinin herhangi bir sebeple yakalananların durumları ile ilgili diğer devlet yetkililerine en kısa sürede bilgi vermeleri,
- Sınırdan geçen hayvanlar hakkında verilen tazminat ile ilgili,
- İki ülke sınırlarındaki otlak ve yaylaklardan 1 km'ye kadar yararlanılması hakkında ve bedelinin görüşülmesi,
- Tarafların postalarının gecikmemesi,
- Tarafların uçaklarının izinsiz yerlerden geçmemeleri,
- Firariler konusunun konuşulması ve
- Telsiz irtibatlarının sağlanması

gibi konular bu toplantıda görüşülmüştür. Ayrıca bu toplantının iki ayda bir yapılmasına karar verilmiştir. Meydana gelebilecek iletişimi engelleyecek olayların önlenmesi maksadıyla buluşma yerlerine 1 ay öncesinden taraflara mektup ile bildirmeleri kararlaştırılmıştır.⁵¹¹

Yine bu yıl içerisinde Türkiye İran arasında askeri talebe anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmayı Türkiye adına Tahran Büyükelçiliği Ataşeliği ve İran adına Genelkurmay Başkanlığı arasında 10 Eylül 1951 tarihinde görüşmeler sonucunda “Askeri Talebe ve Subay Mübadelesi Girişimi” yapılmasına karar verilmiştir. Bu anlamda Türkiye millî Savunma Bakanlığı barınma hariç diğer masraflar kendilerince karşılanmak üzere on adet İranlı öğrenci ve subayı, Harp Akademisi, Zırhlı Birlikler Okulu Temel Kursu, Tekâmül Uçuş Okulu ve Harp Okuluna subay ve eğitim için kabul edilmiştir. Buna karşın Türkiye'nin İran'a öğrenci görmekte herhangi bir menfaati olmadığından ve İranlı dostlar ile ilişkilerin bozulmaması adına 5 adet subayın İran Ordusunu tanımak için üç-dört ay orduda staj yapmak için İran'a gönderilmesine karar verilmiştir.⁵¹²

⁵¹¹ BCA, Dosya No: 30.18.1.2.127.91.9

⁵¹² BCA, Dosya No:30.18.1.2.127.74.20

1951 yılına gelindiğinde ise Ocak ayında Türkiye, Muhammed Rıza Pehlevi'nin Süreyya İsfendiyari Bahtiyari ile evlenmesi dolayısıyla, davet edinilen düğüne bir heyet göndermiş ve ayrıca Şah'a bir de düğün hediyesi gönderilmiştir.⁵¹³ Şah'ın Türkiye'yi düğüne davet etmesi ve Türkiye'nin de hem bu düğüne icap edip hem de hediye götürmesi iki ülke arasındaki ilişkilerin ılımlı ve dostça bir havada seyrettiğini söylemek mümkündür. Ağustos ayına gelindiğinde ise “Yabancı Sermaye Yatırımları Teşvik Kanunu” çıkarılmıştır. Bu konunun amacı ise yabancı yatırımların Türkiye'ye gelmesiydi.⁵¹⁴ Çıkarılan bu kanun ile bir önceki yıl Tahranda düzenlenen konferansta Türkiye'nin söylemlerini gerçekleştirmeye yönelik attığı adımlardan biri olarak söylemek mümkündür.

Bu tarihte yapılan bir diğer anlaşma ise Türkiye ile İran arasında 1 Haziran 1951 tarihinde kabul edilen Kültür Anlaşması'dır. Anlaşmanın amacı iki ülke arasında şimdiye kadar kültürel bir münasebetin olmadığı ve bu anlamda bu anlaşmanın yapıldığı vurgulanmıştır.⁵¹⁵

Bunun yanı sıra bu dönem gazetelerinde 3 Nisan 1951 tarihinde İran Şah'ına düğün hediyesi olarak hediye gönderileceğini gören dönemin Erzurum Valisi Nihat Şenman, Cumhurbaşkanına bir mektup yazmıştır. Bu mektupta Vali gazetelerde okuduğu ve gördüğü hediyelerin İran Şahı'na kendisinin vermesini istemektedir. Bu isteğini ise İran ile Türkiye arasında transit yolunun Erzurum'dan geçtiğini ve bu yüzden birçok konsolos, maslahatgüzarı, büyükelçi, tacir, gazeteci gibi kimselerin bu yoldan geçtiğini ve kendisinin bu kişilerle dostluk kurduğunu belirtmektedir. Ayrıca İran veliahdı ve annesini vali konağında ağırladığını kendisine teşekkür mektubu yolladıklarını bu yüzden gönderilecek hediyeleri samimi bir dost sıfatıyla götürebilmek için memur olarak görevli olmak istemiştir.⁵¹⁶

⁵¹³ Hürriyet, 13 Ocak 1951.

⁵¹⁴ Eroğul, Cem (2017), s. 108.

⁵¹⁵ BCA, Dosya No: 30.18.1.2.125.42.14

⁵¹⁶ BCA, Dosya No: 30.10.0.0.130.935.22

1952 yılına gelindiğinde ise iki ülke arasındaki ilişkileri daha da ilerletmek amacıyla 11 Ağustos tarihinde Türk-İran Dostluk Cemiyeti kurulmuştur. Cemiyetin amacı iki ülke arasındaki kültürel ilişkileri arttırmaktır. Ancak birkaç hamle dışında cemiyet pek varlık göstermemiştir.⁵¹⁷

İlişkiler dostane çerçevede ilerlerken aynı yılın Kasım ayına gelindiğinde ise dönemin Akis dergisinde köşe yazarlarından birinin Şah'ı eleştirel yazıları, İran Şahı'nın kulağına gitmiş ve bu yazılardan rahatsız olmuştur. Bu bağlamda Şah, bahsi geçen yazıyı yazan yazarı ve bu yazıyı yayınlayan dergiyi Türk mercilerine bildirerek kendilerini mahkemeye vermiştir. Bu mahkeme sonucu yazar ve derginin yazı işleri müdürüne hapis ve para cezaları vermiştir.⁵¹⁸ Bu durum bize iki ülkenin dostane ilişkilerine değer verdiği ve bunu bozacak şeyleri engellemeye çalıştığını göstermektedir. Ayrıca Şah'ın Türkiye'yi yakından takip ettiği de anlaşılmaktadır. Şah'ın bu tarz bir harekette bulunması da Türk hükûmetine güvendiği ve Türk hükûmetinin de mahkemeler aracılığıyla gerekli cezaları verdiği ve bu davranışıyla Türkiye'nin de İran ile ilişkilerini bozacak davranışlara göz yummayacağı şeklinde yorumlanabilir.

Sadece Türkiye'de çıkan haberler değil benzer bir olay İran'da Türkiye hakkında yazılan kötü ve müstehcen yazıların İstanbul gazetelerinde yer alması üzerine Türkiye, İran Büyükelçiliğine durumdan rahatsız olduğunu bildirmiş. Bunun üzerine İran makamlarınca bu yazılar hakkında soruşturma başlatıldığı ve sorumluların en kısa sürede ceza alacağı bildirilmiştir.⁵¹⁹

1953 yılına gelindiğinde ise iki ülke arasındaki ilişkiler inişli çıkış giden ilişkiler bu süre zarfında neredeyse hiç temasta bulunulmamıştır. Bunun birçok sebebi vardır. Bu dönemde Türkiye, Batı ile iyi ilişkiler kurmaya çalışıp ABD ile olan ilişkilerini kuvvetlendirmeyi amaç edinmiştir. Oysaki İran'da 1951-1953 yılları arasında iktidarla başa gelen Musaddık vardı. Musaddık tutum olarak Batı karşıtı bir dış politika izlediğinden Türkiye ile olan ilişkiler bu dönemde neredeyse yoktu. Bunun sebepleri ise Musaddık'ın partisinin Tudeh olması ve bu partinin Sovyet yanlısı olduğu bilinmekteydi. Türkiye'nin bu durumdan dolayı çekinceleri vardı. Çünkü bu dönemde Sovyet tehdidi komünizm

⁵¹⁷ Anonim (1965), 'Türk-İran Dostluk Cemiyeti Nizamnamesi', 1.Baskı, İstanbul, İstanbul Matbaacılık, s. 3-17

⁵¹⁸ Cumhuriyet, 12 Kasım 1952.

⁵¹⁹ BCA, Dosya No: 30.1.0.0.125.808.1

demekti ve bu yüzden Musaddık tarafından yönetilen İran ile Türkiye bu dönemlerde ikili ilişkilerde bulunmamıştır. Çünkü Türkiye Musaddık'ı bir tehdit olarak algılamaktaydı. Çünkü Türkiye'nin bakış açısıyla, Musaddık Tudeh demekti, Tudeh ise komünizm, komünizm ise Sovyet tehdidi demekti.⁵²⁰

Ayrıca Türkiye Musaddık'ın izlediği dış siyaseti yanlış buluyor bu durumun ilerde büyük sonuçlar doğuracağını düşünüyordu. Ayrıca yine bu dönemde Musaddık'ın yaptığı petrolü millileştirme hareketinden dolayı İran ile İngiltere arasında gerilen ilişkilerde Batı yanlısı tutumundan dolayı İngiltere tarafında yer almıştır ve İngiltere'nin başlattığı petrol ambargosuna da destek vermiştir. Zaten iyi olmayan ilişkiler bunun üzerine iyice gerilmiş ve hatta basında karşılıklı olarak olumsuz haberler yapılmaya başlanmıştır.⁵²¹

1953 yılında Abdul Rıza Pehlevi, eşi ve dostları Türkiye'ye gelmiştir. Bir süre ziyaret ettikleri ülkeden ayrılırken Ankara'dan kalkan uçakları sırasında, Sayın Menderes ve eşi tarafından gönderilen buket dolayısı ile gösterilen yakın ilgiden memnun kalmışlardır. Bu yüzden kardeş Türk milletinin medeni ve iktisadi hamlelerinden dolayı ve şahsına gösterilen yakın ilgiden dolayı ülkelerine döndüklerinde 2 Mayıs 1953 tarihinde bir teşekkür telgrafı göndermişlerdir.⁵²²

Daha sonra 19 Ağustos 1953 yılında İran'da CIA destekli darbe düzenlemiştir. Musaddık'ın devrilmesiyle Şah yeniden iktidara gelmiştir. Şah'ın yeniden iktidara gelmesiyle iki ülke arasında birçok mesaj yayınlanmıştır. Bu mesajlarda Türkiye, Şah'ın yeniden iktidara gelmesini olumlu karşılamış ve Şah'a tebrik mesajı yollamıştır. Bunun yanı sıra jestler de düzenlemiştir.⁵²³ Ayrıca Şah'ın yeniden başa gelmesiyle düzenlenen geçit törenine Türk sporcular da katılmıştır. Bu törende Türk sporcuların geçtiği sırada büyük bir coşku ile karşılanmıştır. Ayrıca Şah, bu törende yaptığı konuşmada, Türkiye ile İran'ın arasındaki dostane ilişkinin ebediyen devam edeceğini vurgulamıştır. Celal Bayar da Meclisi açtığı konuşmada İran ile olan dostane ilişkiye yer vererek, Şah'ın bu jestine karşılık vermiştir.⁵²⁴

⁵²⁰ SETA (2016), s. 10.

⁵²¹ A.g.e., s. 11.

⁵²² BCA, Dosya No:30.1.0.0.35.213.12

⁵²³ Ayın Tarihi, S.238, Eylül 1953, s. 82.

⁵²⁴ Ayın Tarihi, S 239, Ekim 1953, s. 90.

Kısaca 1951-1953 yılları arasında Türkiye ile İran arasındaki ilişkileri şu şekilde özetleyebiliriz; Türkiye, İran'ın Batı karşıtı siyasetinden dolayı rahatsızlık duymuştur. Petrolü millileştirme hareketinde İngiltere'yi desteklemiştir. Ayrıca Türkiye, Musaddık'ı deviren İngiltere-ABD ortak darbesini olumlu karşılamıştır.⁵²⁵

1954 yılında ise karşılıklı pek bir şey meydana gelmemiştir. Daha önce 1952 yılında kurulan Türk-İran Dostluk cemiyetinin resmi olarak açılış törenini bu 1954 yılında düzenlemiştir. 14 Mart tarihinde resmi açılış töreninde iki ülkeden heyet ve üyeler hazır bulunmuş ve konuşmalar yapılmıştır. Bu konuşmalarda iki ülkenin dostane ilişkilerine ve kültürel hedeflere atıf yapılmıştır.⁵²⁶

Ancak 5 Temmuz 1954 tarihinde Suriye, Lübnan, Irak, Ürdün, Mısır, İran, Afganistan, Libya, Pakistan, Kıbrıs hükûmetleri arasında orman siyaseti eğitimi verilmesi hakkında Birleşmiş Milletler Gıda ve Ziraat Teşkilatı ile Türkiye hükûmeti arasında anlaşma imzalanmıştır.⁵²⁷

Ayrıca 1953 yılı sonrası Musaddık döneminde ilişkilerimiz donmuş olsa da, Şah'ın başa gelmesiyle ilişkiler yeniden düzelmeye başlamıştır. Buna daha önce belirttiğim karşılıklı jestler ve basında çıkan olumlu haberleri gösterebiliriz. Ayrıca tam ilişkilerin düzelmeye başladığı bu dönemde ABD'nin Orta Doğu'da Sovyet tehdidinden dolayı bir şeyler yapmak ister. İran ise başta karşı çıkmıştır bu düşünceye. Bunun sebebi ise Sovyetlerden çekinmesiydi. Ancak daha sonra ABD'nin bölgede askeri olarak Sovyetler tehdidine karşı koruyucu bir güç şeklinde kuracağı yapıya olumlu bakmıştır.⁵²⁸

1955 yılına gelindiğinde ise Adnan Menderes, İran'a ziyarete gitmiştir. Dost ülke İran'da büyük bir misafirperverlik ile karşılanan Menderes, Şah ile görüşmelerde bulunmuştur. Bu görüşmeler sırasında Şah'ı Türkiye'ye davet etmiş ve iki ülkenin ilişkilerinin geliştirilmesi ve hem ekonomik hem de kültürel bakımdan çalışmalar yapılmasına değinilmiştir.⁵²⁹ Ayrıca 1955 yılında İran Başvekiline suikast girişiminde bulunulmuş ve TBMM bu olaya üzüntü duyduğunu İran'a bildirmiştir. TBMM'nin bu

⁵²⁵ SETA (2006), s. 26.

⁵²⁶ Türk-İran Dostluğu (1956), s. 40.

⁵²⁷ TBMM ZC, Devre: X, Cilt: 7, İçtima: 1, Yetmiş Dokuzuncu İnkat, 21.5.1955, s. 239

⁵²⁸ Çetinsaya, Gökhan (2004), s. 213.

⁵²⁹ Akşam, 17 Mayıs 1956.

alakasından dolayı İran Parlamento Reisi Rıza Hikmet, Refik Koraltan'a hitaben TBMM'ye bir teşekkür mektubu göndermiştir. Bahsi geçen mektup şöyledir:

*“Ekselans Başvekilin şahsına karşı yapılan meşum vesileyle Türkiye Büyük Millet Meclisinin gösterdiği dostane hisler için İran millî Meclisi ve şahsım namına size samimi temennilerimi kabul etmek lütfunda bulunmanızı ve hürmet hislerimle birlikte en yüksek intiramatımın teminatına itimat buyurmanızı rica ederim Bay Reis.”*⁵³⁰

Daha sonra bu yılda iki ülkeyi ilişki içine sokan gelişen bir diğer olay ise Bağdat Paktıdır. Sovyet tehdidinden korkan ABD, Türkiye'nin öncülüğünde Orta Doğu'da bir güvenlik paktı kurmak istemiştir. Bu bağlamda ABD Dış İşleri Bakanı John Foster Dulles bu anlamda çalışmalar yapmış ve Orta Doğu ülkelerini gezip bir plan hazırlamıştır.⁵³¹ ABD'nin öncülüğünde oluşturulacak pakta Türkiye'nin öncülük etmesine karar vermiş ve görüşmeler sonucunda Batı güdümlü bir politika izlediğinden büyük bir umutla bu isteği kabul etmiştir.⁵³² Şubat 1955 yılında kurulan pakta İran'ın da dâhil olması istenilmişse de İran Sovyet korkusundan dolayı bu pakta çekinceli yaklaşıyordu. Ancak Türkiye'nin yoğun çabası ve İran'ı pakta dâhil etmek için Bayar'ın İran ziyareti sırasında Şah'ın tedirginliğini azaltabilmek için çabalaması sonuç vermiş ve İran'da Türkiye'nin aracılığıyla 3 Kasım 1955 tarihinde pakta katılmıştır.⁵³³

Bu dönem Türkiye'nin İran ile ilişkileri dostane şekilde ilerlemiştir. Hatta Bayar'ın Şah'ı ikna etmek için İran'a gitmesi de, hem komşumuz olan İran ile ilişkilerimizi geliştirmiş hem de İran'ın bizim ziyaretimiz sonrası pakta katıldığını duyurmasıyla Türkiye'nin sözlerine güvendiklerini göstermektedir. 1955 yılının önemini kısaca Türkiye, daha sonra Irak'ın çekilmesiyle CENTO'ya dönüşen Bağdat Paktı'na İran'ı ikna etmiştir. Bu durum da İran'ın geleneksel dış politika anlayışını terk ettiğini göstermektedir.⁵³⁴

Ayrıca yine bu yıl içinde 10 Ağustos 1955 tarihinde Türkiye ile İran sınır bölgelerinin emniyeti ve güvenliği konularını görüşmek için Rizaiye'de Yüksek Hudut Komisyonu toplanmış ve toplantı 12 Eylül'e kadar sürmüştür.⁵³⁵ Bunun yanı sıra İran hükûmetinin daveti ile Reisicumhur, Hariciye Vekili Fatin Rüştü Zorlu ve ekibi 1955

⁵³⁰ TBMM ZC, Devre: X, Cilt: 8, İctima:2, Dokuzuncu İnikat, 2.12.1955, s. 187

⁵³¹ Armaoğlu, Fahir (1999), s. 267.

⁵³² Gürün, Kâmuran (1983), s. 354.

⁵³³ Armaoğlu, Fahir (1999), s. 268-269. ; Bostancı, Mustafa (2013), s. 177.

⁵³⁴ SETA (2006), s. 11.

⁵³⁵ BCA, Dosya No: 30.18.1.2.141.9.14

tarihinde İran'a gitmişlerdir.⁵³⁶ Reiscumhur'un ziyareti dışında Meşrutiyetin 50.yıl dönümü kutlamalarına İran parlamentosunun daveti üzerine, Manisa Milletvekili Muammer Alakant, İstanbul Milletvekili Tahsin Yazıcı ve İzmir Milletvekili Pertev Arat da bu yıl İran'a gitmişlerdir.⁵³⁷ Ayrıca 1955 yılında Türkiye'ye İran Gazetecileri Heyeti Türkiye'ye gelmiştir. Bu ziyaret sonrası ülkelerine dönen heyet İran'daki Tahran Büyükelçiliğine gelerek, Türkiye'de gördükleri ilgi ve alakadan çok memnun olduklarını ve teşekkürlerini belirtmişlerdir. Bunun yanı sıra İranı-Ma gazetesi sahibi Ebulkasım Tefazuli'nin Türkiye'de gördükleri misafirperverliğine bir teşekkür olarak Sayın Başvekil Adnan Menderes'e bir paket göndermiştir.⁵³⁸

1956 yılına gelindiğinde ise 14 Ocak 1956 tarihinde Türkiye, İran, Irak ve Lübnan arasında "Komünizmle Mücadele" konusunda Bağdat'ta toplantı düzenlenmiştir. Bu toplantıya Türkiye adına millî Emniyet Hizmetleri Reisi Korgeneral Behçet Türkmen, Komünizmle Mücadele Müdürü Mustafa Gürgün ve Arapça Mütercim Ömer Soner katılmıştır.⁵³⁹

Ayrıca bir yıl önce Menderes'in İran ziyareti sırasında Şah'ı Türkiye'ye davet etmesi üzerine Şah, 16 Mayıs 1956 tarihinde eşi ile bu davete icap ederek Türkiye'ye gelmişlerdir. Şah, halkın sevinçleriyle karşılanmış ve bu durumdan çok memnun olmuştur. Şah'ın Türkiye'de gezi programı yetkililer tarafından büyük bir titizlikle planlanmıştır. Bu programda Ankara, Yalova, İzmir, Balıkesir ve İstanbul illeri vardır.⁵⁴⁰

Ayrıca Şah onuruna düzenlenen akşam yemeğinde ise kendisi bir konuşma yapmıştır. Bu konuşma ise şu şekildedir:

"Temiz Türk toprağına attığım ilk adım, büyüklü, küçüklü Ankara halkının muhabbet tezahüratını yakından müşahede ederek, pekiyi anladım ki bu her türlü protokol icaplarını tecavüz eden sevgi gösterileri, köklerinin merhum pederim ile büyük Atatürk'ün tarihi görüşmelerinde attıkları kardeşlik ve birlik mefhumundan almaktadır. Hatta bu gün, o mesut buluşmanın hatıra ve eserlerini Türkiye halkının kalplerinde gözlerimle okur gibi oluyorum. Büyük bir memnuniyetle müşahede ediyorum ki bu iki büyük insanın önümüzde

⁵³⁶ BCA, Dosya No: 30.18.1.2.141.97.13

⁵³⁷ BCA, Dosya No: 30.18.1.2.141.97.13

⁵³⁸ BCA, Dosya No: 30.1.0.0.61.379.5

⁵³⁹ BCA, Dosya No: 30.18.1.2.141.113.20

⁵⁴⁰ Akşam, 16 Mayıs 1956.

çizdikleri saadet dolu yol, bir yandan ben ve İran milleti, diğer yandan, tedbirli hareket hattı cümlelerin sitayişine mazhar olan ekselansınızın rehberliği ile Türk milleti tarafından kat etmiş ve kuvvetlenmiştir.

Bu gün, iftiharlarla dolu yeni bir merhale kat eden bu yolun, sulhun ve umumi emniyetin takviyesinde mühim bir rol oynayacağı şüphesizdir. Ekselansınızın, geçen sene memleketimizi şereflendirdiği zaman İran milletinin kalplerinde unutulmaz tatlı hatıralar bıraktınız. O tarihte, henüz Türkiye'ye bir muahede ile bağlanmamış bulunuyorduk. Yalnız ekselansınızla beraberce yaptığımız bütün görüşmelerde, iki kardeş memleket, Türkiye ile İran arasında öyle bir vahdet ve anlaşmanın mevcudiyetini hissettim ve kendi emel ve arzularımla sizlerinkini o derece birbirlerine benzer buldum ki, daha o anda Türkiye devletini kendi müttefikimiz addediyordum.

Şimdi büyük bir memnuniyet ile beyan edebilirim ki, İran'ın Bağdat Paktına iltihakıyla, bu ittifak tam ve sağlam olarak teşekkül etmiştir. Ve eminim ki onun kıymet ve ehemmiyeti, gün geçtikçe artacak, bizler ve gelecek nesillerimiz bu ittifakın sayısız meyve neticelerinden faydalanmış olacağız.”⁵⁴¹

Şah için planlanan gezi büyük bir memnuniyet çerçevesinde ilerlemiştir. Gittiği her yeri beğenen Şah ve eşi, ülkelerine dönmeden önce Şah tarafından hazırlanan bir radyo mesajı yayınlamıştır. Bu mesajda Şah şunları söylemiştir:

“Aziz Türkiye'nin ziyaret ettiğimiz her köşesinde bizleri tam bir birlik ruh havası içinde ve içten gelen bir yakınlık ve alaka ile karşılayan asil Türk milletinin izhar eylediği yüksek hissiyata teşekkürde bulunmayı bir vazife bilirim.

Biz bu seyahatimizde kardeş Türk milletine diğer bir kardeş milletimizin temiz duygularını armağan olarak getirdik. Şimdi kardeşlerimizin kalbi muhabbetlerinin hissedilir, gözle görülür müşahhas delil ve eserleriyle birlikte İran'a götürdüğümüzden, aynı zamanda aramızdaki bağlılığın en sağlam temel ve esaslarını teşkil eden hakiki ve manevi irtibat ve münasebetleri takviye ve tarsin ettiğimizden dolayı çok büyük sevinç duymaktayız. Mülakat ve görüşmelerimizin bu hissiyatı karşılıklı olarak belirtmekten başka bir gayesi yoktu. Çünkü memnuniyetle ifade edeyim ki, ortada doğrudan doğruya teması

⁵⁴¹ Akşam, 17 Mayıs 1956.

icap ettirecek müşkül meselelerimiz mevcut değildi. İşte bu hal ve keyfiyetin, müşterek dava ve menfaatlerimizi en iyi şekilde garanti etmekte olduğuna emin bulunuyorum.

Ben ve imparatoriçe, Reisicumhur hazretleri ile Türkiye hükûmeti erkânından ve Türk milletinden o kadar geniş ve büyük lütfu muhabbet gördük ki buna teşekkür edebilmek pek kolay değildir. Seyahatimiz boyunca ve ziyaretlerimiz esnasında her yerde Türk millerinin, bizleri candan karşılamak yolunda gösterdikleri yakın alaka ve içten gelen sıcak duygular, alışılmış resmi teşrifatın çok üstünde ve dışında idi. Asla unutulmayacak olan nokta ve gönüllerimizde yer eden tatlı hatıradadır.

Necip ve çalışkan Türk milletinin nail olduğu ve Reisicumhur celal Bayar hazretlerinin yüksek rehberliği altında gelişmekte bulunan şümullü ve süratli ilerleme hamleleri bizleri son derece memnun ve bahtiyar kılmıştır. Ulu Tanrı'dan Celal Bayar Hazretlerinin sağlığı ile başarılarının mütemadiyen artması, dost ve kardeş Türk milletinin saadeti ve Türkiye ile İran arasındaki ittifak ve işbirliğinin devamını niyaz ederim.⁵⁴²

Bunun yanı sıra Şah, ülkesine döndüğünde Tahran'da çıkan siyasi Ferman gazetesine verdiği bir makalede Türkiye gezisi hakkında övgü dolu sözlerle bahsetmektedir. Bahse geçen makalede Şah'ın sözlerinin bir kısmı şöyleydi:

“...Türkiye'ye yaptığım ziyaretin armağanı olan bu yazılarım; Türkiye Reisicumhuru Celal Bayar Hazretlerinin, maiyetinde kıymetli siyasi şahsiyetler bulunarak şati şahanenin resmi misafiri sıfatıyla Tahrandaki bulundukları zamana tesadüf etmesinden büyük bir haz ve sevinç duymaktayım.

...Türkiye'de kısa süren seyahatim esnasında her yerde merhum ve mağfur Rıza Şahi Kebirden derin bir hürmet ve üstün bir sevgi ile bahsedildiğini işittim ve hatta rahmetli Atatürk'ün O'na 'Ağabeyim' diye hitap ettiğini anlattılar. Büyük Türk lideri Atatürk'ün izinde yürüyen Türk gençliğinin de İran milleti hakkında tabiatile bundan başka türlü düşünmesine imkân tasavvur edilemez ve ihtimal verilemez.

Yazıma son verdiğim şu sırada Türk milletinin bizleri samimi ve dostça karşılamasına ve ağırlamasına; T.C. Hariciye Vekaletinin hakkımızdaki muhabbet ve misafirperverliğine şükran duygularını sunar ve İran'la Türkiye'nin daha da

⁵⁴² Akşam, 30 Mayıs 1956.

yakınlaşmalarını, daha çok teşriki mesai etmelerini ve aradaki dostluğun kuvvetlenip gelişmesini kalben dilerim."⁵⁴³

Ayrıca bu yıl Ağustos İran'da bir sel felaketi meydana gelmiştir. Türkiye ise, İran'da meydana gelen sel felaketinden dolayı felaketzedelere 10.000 dolar yardım yapılmasına Maliye Vekâleti bütçesinin 46. maddesinden yani düşünülmeyen masraflar bölümünden karşılanmasına 7 Ağustos 1956 tarihinde 1050 sayılı kanunun 59.maddesince yardım yapılmasına karar verilmiştir.⁵⁴⁴ Eylül ayında ise yine sel felaketinin izlerini silmek amacıyla Türkiye hükûmeti 2.000 dolarlık yardım yapmıştır. İran hükûmeti ise bu yardımdan dolayı teşekkürlerini sunmuştur.⁵⁴⁵

10 Ekim 1956 tarihinde Bağdat Paktı'nın Karaçi'de olan toplantısında sunulmak üzere, Türkiye ile İran arasındaki demiryollarının birleştirilmesi ile ilgili görüşmek için Türkiye'den Nafia Vekâleti Demiryollar ve Limanlar İnşaat Dairesi Reisi İkbâl Adil Sungu ve Yüksek Mühendis Feridun Kuran Tahran'a gitmiştir.⁵⁴⁶

Yine Ekim ayına gelindiğinde ise iki ülke arasında 13 Ekim 1956 tarihinde Ticaret Anlaşması imzalandığı bilinmektedir.⁵⁴⁷ Bu da Şah'ın Türkiye gezisi sırasındaki dile getirdiği ilişkilerin artması isteğinin gerçekleşmeye başladığını göstermektedir.

1957 yılına gelindiğinde ise Türkiye, İran, Irak, Ürdün ve Lübnan arasında 30 Ağustos 1957 tarihinde Tahran'da komünizmle mücadele toplantısı yapılmıştır. Bu toplantıya Türkiye adına Millî Emniyet Hizmetleri Reisliği Mütahassis Müşaviri Emin Çobanoğlu ve Emniyet Müfettişi Turhan Deniz katılmıştır.⁵⁴⁸

Yine bu yıl Türkiye ile İran arasında petrol boru hattı anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma 18 Ekim 1957'de Kum-İskenderun Petrol Boru hattı ismiyle bir ay süren görüşmeler sonucu imzalanmıştır. Bunun dışında bu yılda iki ülke arasında kayda değer bir görüşme, anlaşma veya olay gerçekleşmemiştir.⁵⁴⁹ Bunun yanı sıra Türkiye, İran, Irak ve Pakistan arasında "Müşterek Pazar" veya "Serbest Mübadele Bölgesi" olanaklarını

⁵⁴³ Türk-İran Dostluğu (1956), s. 91.

⁵⁴⁴ BCA, Dosya No: 30.18.1.2.144.69.13

⁵⁴⁵ BCA, Dosya No: 30.1.0.0.62.381.6

⁵⁴⁶ BCA, Dosya No:30.18.1.2.144.80.4

⁵⁴⁷ Yazıcı, Reşat (1982), s. 355.

⁵⁴⁸ BCA, Dosya No: 30.18.1.2.146.41.8

⁵⁴⁹ Burrell, R. M. (1997), 'Iran Political Diaries 1881 – 1965, XIII', Archieve Editions, Chippenham, Cambridge University Press, p. 635.

araştırmak için 16 Eylül 1957 tarihinde Londra’da Çalışma Grubu toplantısı düzenlenmiştir. Bu toplantıya Londra Büyükelçimiz ve Türkiye’den Gümrük vekâletinden ve Dış işlerinden bir heyet katılmıştır.⁵⁵⁰

24 Eylül 1957 tarihinde İran’ın Ankara Büyükelçisi Ali Mansour ile Reisicumhur bir görüşme düzenlemişlerdir. Bu görüşmede Büyükelçinin Mareşal Kliment Vorosilof’un Majeste İran Şahına gönderdiği ve Suriye’de meydana gelen olaylar hakkında olan mektubu açıklamak için Şah hazretleri tarafından doğrudan Reisicumhura malumat verilmesi için görevlendirilmiştir. Daha öncede bu konu hakkında Tahran’daki Büyükelçimize de malumat verilmiştir. Bahsi geçen mektupta Suriye sınırında bulunan Türk askeri kuvvetlerine muvazi olarak Amerikan harp gemilerinin bulunmasından rahatsız olduğu ve bu durumun yakın ve orta şarkta sulhu tehlikeye düşürdüğü ileri sürülmektedir. Büyükelçinin anlattığı mektuba ise Reisicumhur ’un cevabı ise Şah’ın kendisini bu mektup ile ilgili bilgilendirmesinden dolayı memnuniyetini belirtmiş ve Suriye’de bulunan Türk askeri kuvvetlerinin “...ancak tedafüi bir gaye ile toplanmışlardır ve bu da kuvvetli bir manevradan başka bir şey değildir” demiştir.⁵⁵¹

1957 yılının son ayında İran’da bir deprem felaketi meydana gelmiştir. Bu olay ile o zaman Paris’te bulunan Başvekil Adnan Menderes, Kızılay Genel başkanı Şemi Ergin’i görevlendirmiştir. İran’da meydana gelen deprem felaketi dolayısıyla Kızılay Müdafaa Vekili ve Kızılay Genel Başkanı Şemi Ergin, İran Başvekiline telgraf çekerek Türk hükûmetinin yaşanan doğa felaketinden dolayı üzüntü duyduğunu ve uçak ile ilk etapta İran’a 1.000 çadır sevkiyatı olacağını ve gelen yetkililere neye ihtiyaç duyduklarını belirtmelerini söylemiştir. Konu ile ilgili üzüntülerini ise Türkiye hükûmeti adına Ergin, İran Başvekili Ekselans Manuçer İkbâl’e telgraf çekerek bildirmiştir. Ayrıca yaşanan bu deprem dolayısı ile ilgili Kızılay’dan geniş miktarda yardım kampanyası yapılmasını ve bu durumun Anadolu Ajansı aracılığıyla bildirilmesini sayın Başvekil Adnan Menderes, Paris’ten arayarak Başvekil Hususi Kalem Müdürü Muzaffer Ersü’ye bildirmiştir.⁵⁵²

Bunun yanı sıra 27 Kasım-3 Aralık 1957 tarihleri arasında İran istihbarat Başkanı Sayın Tümgeneral Ali Kiya Türkiye’ye gelmiştir. Bu geliş ile ilgili Türkiye İstihbarat

⁵⁵⁰ BCA, Dosya No: 30.18.1.2.147.47.4

⁵⁵¹ BCA, Dosya No: 30.1.0.0.40.236.14

⁵⁵² BCA, Dosya No: 30.1.0.0.121.772.8

Başkanlığından Aydın Gündüz görevlendirilmiştir. Misafirin Ankara'dan İstanbul'a seyahatleri için Hava K.Komutanlığından bir uçak tahsis edilmiştir.⁵⁵³

1958 yılında ise Türkiye, İran, İsrail ve Habeşistan arasında Gizli Çevre Paktı anlaşması planlanmıştır. Bu gizli pakt İsrail Başbakanının 1958 yılının Ağustos ayında Türkiye ziyaretinde görüşülmüş ve karara varılmıştır.⁵⁵⁴ Bunun dışında iki ülke arasında 1958 yılında kayda değer bir ilişki gözlemlenmemiştir.

Bunun yanı sıra 20 Ocak 1958 tarihinde Türkiye, İran, Irak ve Pakistan arasında “Gümrük Kanunlarının ve Nizamnamelerinin İhlalinin Önlenmesine, Soruşturulmasına ve Tecziyesine Mütedair Karşılıklı Yardım Sözleşmesi” Ankara’da imzalanmıştır.⁵⁵⁵ Ayrıca aynı yıl içinde Türkiye ile İran arasında Petrol Anlaşması yapılmıştır.⁵⁵⁶

1958 yılının Kasım ayında İran meclisinden oluşan bir heyet Türkiye’ye gelmiş ve sevgi gösterileri ile karşılanmıştır. Daha önce 1957 yılında Türkiye’den Yüksek Meclis İran’a ziyarete gitmişti. Buna karşılık Türkiye’ye gelen heyet Türkiye Meclisi tarafından coşkun sevgi ve tezahüratlarla kardeş ve dost ülkeyi karşılaştırmışlardır.⁵⁵⁷ Celal Bayar, heyet ile ilgili 1.11.1958 tarihinde TBMM’de yaptığı bir konuşmada iki ülkenin dostluklarının köklerinin geçmişe dayandığından, bu ziyaretlerin iki ülke münasebetlerini arttıracığından, Türk-İran dostluğunun daima payidar olacağından bahsetmiştir.⁵⁵⁸

İran Parlamento Heyeti Reisi Serdar Fahir Hikmet, Bayar’ın TBMM’de konuşması sonrası kürsüye çıkmış ve konuşma yapmıştır. Konuşmada dost ve müttefik Türkiye’nin davetinden ötürü teşekkür etmiş, aynı dinden olan iki devletin ilişkileri hiçbir zaman bu derece iyi anlayış ve samimi dostluğun mevcut olmayışından, iki ülke arasındaki ilişkilerin kuvvetlenmesi ellerinden geleni yapacaklarından bahsedip Bayar’a teşekkür ederek sözlerine son vermiştir.⁵⁵⁹

1959 yılına gelindiğinde Türkiye ile İran arasında “Kültür Anlaşması” imzalanmıştır. Sınır komşumuz olan İran ile kültürel anlamda ilişkileri geliştirebilmek amacıyla 29 Ocak 1959 tarihinde Tahran’da imzalanan anlaşmada maalesef istenilen sonuçlar elde

⁵⁵³ BCA, Dosya No:30.1.0.0.58.357.5

⁵⁵⁴ Tavlaş, Nezih (1999), ‘ Türk – İsrail Güvenlik ve İstihbarat İlişkileri’, Avrasya Dosyası, V/1, s. 80.

⁵⁵⁵ TBMM ZC, Devre: XI, Cilt:13, İçtima:3, Altmış Beşinci İnikat, 6.5.1960, s. 60

⁵⁵⁶ TBMM ZC, Devre: XI, İçtima:2, Cilt:5, Birinci İnikat, 1.11.1958, s. 9

⁵⁵⁷ TBMM ZC, Devre: XI, İçtima:2, Cilt:5, Birinci İnikat, 1.11.1958, s. 15.

⁵⁵⁸ TBMM ZC, Devre: XI, İçtima:2, Cilt:5, Birinci İnikat, 1.11.1958, s. 16.

⁵⁵⁹ TBMM ZC, Devre: XI, İçtima:2, Cilt:5, Birinci İnikat, 1.11.1958, s. 17.

edilememiştir.⁵⁶⁰ Ayrıca bu yıl Türk-İran Dostluk Cemiyeti tarafından Tahran’da Türkçe kursları açılmıştır.⁵⁶¹ 1959 yılının Mart ayında Genelkurmay Başkanı Orgeneral Rüşti Erdelhun, İran Erkânıharbiye Umumi Reisinin daveti üzerine İran’a gitmiştir.⁵⁶² Yine aynı şekilde bu dönem iki ülke arasında kayda değer bir ilişki gözlemlenmemiştir. Bunun sebeplerinden biri ise iktidarın muhalefet ile olan problemleri idi.

1960 yılı yani DP iktidarının son yılına geldiğimizde ise iki ülke arasındaki ilişkilerde iyileşme görülmüş ve şimdiye kadar anlaşmalar yapılmıştı. Ayrıca bu yıl içinde daha önce bahsi geçen “Türk-İran Transit Anlaşmasının” ayrıntılarını görüşülmesi için İran Heyeti Ankara’ya gelmiştir.⁵⁶³

1959 yılı sonları 1960 yılının başlarında Tahran’da toplam 100 gün büyükelçilik yapmış olan Mahmut Dikerdem görevine başlamıştır. Kendisi göreve başladığı gün güven mektubunu Şah’a sunmak için saraya gittiğinde Şah kendisi ile özel görüşme yapmıştır.⁵⁶⁴

İki ülke arasındaki anlaşmaların artmaya ve ilişkilerin iyi bir şekilde seyrettiği bu yıllarda 27 Mayıs 1960 Darbesi gerçekleşmiştir. Darbe öncesi Dikerdem’in İran’a büyükelçi olarak atanmasının hemen öncesinde Türkiye’de durum bir hayli karışık idi. Dikerdem, darbe öncesi Amman’dan Türkiye’ye gelmiş ve burada kısa bir süre bulunmuştur. Bu kısa süre içinde Türkiye’nin durumunu şu sözlerle anlatmaktadır:

*“Türkiye siyasi çalkantılar içerisindeydi. İktidarla muhalefetin ilişkileri kopma noktasına yaklaşmıştı. İnönü ile Menderes’in söz düellosu en sert biçimlere bürünmüştü. Kamuoyu bir erken seçim bekleyişi içindeydi, yurdun her yanını saran siyasal bunalımın çözülmesi için başka çare görünmüyordu. Tıpkı bu satırları yazdığım sırada olduğu gibi herkes birbirine aynı soruları yöneltiyordu: Erken seçim yapılacak mı? İktidar değişecek mi?”*⁵⁶⁵

Türkiye’de askeri bir darbe yapıp iktidarın zorla el değiştirip devlet yetkililerin tutuklanması tüm dünyada yankı uyanmıştır. Ancak İran Şah’ı darbe sonrası Türk hükûmeti’ne bir açıklamada bulunmuştur. Bu açıklama şu şekildedir:

⁵⁶⁰ Yazıcı, Reşat (1982), s. 375.

⁵⁶¹ BCA, Dosya No:30.18.1.2.154.80.8

⁵⁶² BCA, Dosya No:30.18.1.2.151.79.16

⁵⁶³ BCA, Dosya No:30.18.1.2.155.2.20

⁵⁶⁴ Dikerdem, Mahmut (1977), s. 10-11.

⁵⁶⁵ A.g.e.

*“Bir hükümet darbesi için ne sebep var, bilmek isterim doğrusu. Acaba memleketin sarsılan menfaatlerini kurtarmak için mi ihtilal yapacaklar? Yoksa biz memleketi yabancılara sattık? Demagogların ve politikacıların yarattıkları iç durum, ilerlemeye engel mi oldu? Pakistan, Irak ve Türkiye acemi politikacıların elindeydi, ama bizde bunlardan hiçbirisi mevcut değil. İradem, memleket menfaatlerini korumak yüzünden son derece müspettir. Hiçbir zaman da menfi ve yıkıcı olmamıştır.”*⁵⁶⁶

Şah bu açıklamasının yanı sıra Türkiye’deki yeni rejimi tanıdığını ve Türkiye’de meydana gelen darbenin iki ülke ilişkilerini değiştirmeyeceğini hatta yapılan bu askeri darbeden hoşnut olduğunu bile söylemiştir.⁵⁶⁷

Bunun yanı sıra 1960 yılının başında göreve başlayan Büyükelçi Mahmut Dikerdem ile Şah arasında şaşırtıcı bir görüşme gerçekleşmiştir. Bu görüşmenin sebebi ise, Adnan Menderes’in Moskova’ya gideceği haberinin Şah tarafından duyulmasıydı. Dikerdem itimatnamesini Şah’a sunmak için gittiğinde Şah, normalde kısa tutulan görüşmeyi uzatmış ve Dikerdem ile özel bir görüşme yapmıştır. Bu görüşmede Şah, Menderes’in Moskova görüşmesini sormuş ve Türkiye’nin Moskova ile yakınlaşacağından korkmuştur. Ancak Dikerdem Şah’ı rahatlatmak için bunun olmayacağını ve Menderes’in Moskova’ya Sağlık Anlaşması için gittiğini belirtmiştir. Ama Dikerdem’in bu açıklaması Şah’ı tatmin etmemiştir.⁵⁶⁸

Bu görüşme sonrası Dikerdem Şah’ın kendisi ile yaptığı görüşmeden tedirgin olduğunu ve rahatlamadığını belirtmiş ve bunun üzerine Dış İşleri Bakanlığı’nda çalışan Selim Sarper Şah Umumi Kâtib unvanıyla ile görüşmek için Tahran’a gelmiştir.⁵⁶⁹ Şah ile görüşüp Menderes’in Moskova’ya gitmesinin altında herhangi bir şey yatmadığını belirtmiş olsa da Şah’ın endişesi giderilmemiştir. Zira Şah, Türkiye ile Moskova’nın yakınlaşmasının kendisi açısından sıkıntılar doğuracağına inanmaktaydı.⁵⁷⁰

Zira çok geçmeden Türkiye’de gerçekleşen 27 Mayıs Darbesi sonrası Şah’ın bir Avrupa ziyareti dönüşünde İstanbul’a da gelmiş ve burada darbe yapan millî birlik Komitesi üyeleri ile görüşme gerçekleştirmiştir. Şah bu görüşmede iki ülkenin ilişkilerinde

⁵⁶⁶Hürriyet, 25 Eylül 1960.

⁵⁶⁷ Ahmad, Feroz/Turgay, Bedia (1976), s. 216.

⁵⁶⁸ Dikerdem, Mahmut (1977), s. 11-27.

⁵⁶⁹ BCA, Dosya No:30.18.1.2.158.36.3

⁵⁷⁰ Dikerdem, Mahmut (1977), s. 11-27. ; milliyet, 12 Nisan 1960. ; milliyet, 30 Nisan 1960

bir değişiklik olmayacağını ve dostluklarının devam edeceğinden bahsetmiştir.⁵⁷¹ Bu görüşme ve yapılan ziyaret iki ülke ilişkilerinde artık yeni bir dönemin başlayacağını göstergesidir. Zira Demokrat Parti dönemi boyunca Türkiye İran ilişkileri inişli çıkışlı seyretmiştir.⁵⁷² Çünkü Demokrat Parti'nin iktidara geldiği 1950'li yıllar Orta Doğu'da Sovyetlere karşı çözüm arayışının olduğu bir dönemdi. Bu bağlamda İran'ın da dâhil olduğu paktlar, anlaşmalar yapılmıştır. Bunun yanı sıra 1960 yılına gelindiğinde ise ilişkiler açısından yeni bir dönemin başladığı görülmektedir. Zira öncesinde Türkiye ve İran'ın ilişkilerinin ilerlemesi için ABD'nin ısrarları varken şimdi artık iki ülke kendi çıkarlarını düşünerek hareket etmiş ve çıkarları aynı olunca iki ülkenin ilişkileri kuvvetlenmeye başlamıştır.⁵⁷³

1960 yılını ilişkiler açısından incelediğimizde Menderes'in Moskova ile yakınlaşmasından korkan Şah, Türkiye'de Millî Birlik Komitesi tarafından gerçekleştirilen askerî darbeyi desteklemiştir.⁵⁷⁴ Ayrıca 28 Mayıs 1960 günü darbeden bir sonraki gün ise İran'da Şah Avrupa gezisinden gelmiş ve elçiler ile görüşme yapmıştır. Burada Dikerdem ile görüşen Şah, Avrupa gezisi dönüşü Yeşilköy havalimanına inip yetkililer ile yaklaşık bir saat görüşme yaptığını söylemiştir. Ayrıca darbenin üzerinden 2 ay geçmesinin ardından Millî Birlik Komitesi üyeleri NATO ve CENTO'ya bağlılıklarını bildirmişlerdir.⁵⁷⁵

Ayrıca İran'ın Türkiye'de yapılan 27 Mayıs Darbesi'ni önceden bildiğine dair Dikerdem'in sözleri şu şekildedir:

“Sonradan söylenenler yazılanlar doğru ise, İran gizli servisleri Türk ordusunda darbe hazırlıkları yapıldığından haberdar idi. Bu istihbaratı İranlıların CIA kanalıyla aldıkları düşünülebilir, çünkü 1953 yılında Musaddık'ı deviren kompluyu başarıyla sonuçlandırdığından beri CIA'nın İran haberalma servisleriyle sıkı işbirliği hâlinde olduğu bilinmektedir. Belki de Şah, Menderes'in Moskova ziyaretinin kendilerine

⁵⁷¹ Arfa, General Hassan (1964), 'Under Five Shahs', 1st Edition, London, John Murray, R&R Clark Ltd, p. 430.

⁵⁷² SETA (2006), s. 10.

⁵⁷³ SETA (2006), s. 11-25.

⁵⁷⁴ A.g.e., s. 26.

⁵⁷⁵ Dikerdem, Mahmut (1977), s. 30.

danışılmadan kararlaştırılması üzerine Amerikalıların DP iktidarını kaderiyle baş başa bırakmayı uygun gördüklerini anlamıştı.”⁵⁷⁶

4.3.1. Ekonomik Anlaşmalar

1949 yılının Aralık ayında iki ülke arasında “Yolcu ve Mal transit ve Nakliyatlarını ve Çoğaltmayı Güden” anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma ile ülkeler arasında yapılan transit sevkiyatlarını çoğaltmayı ve geliştirme amaçlanmıştır.⁵⁷⁷ Bunun anlaşma sonrası iki ülke arasında Ödeme Anlaşması da imzalanmıştır. Bu anlaşmanın amacı ise öncesinde imzalanan anlaşma ile oluşabilecek ödeme sorunlarını çözebilmek adına yapılmıştır.⁵⁷⁸

Bu anlaşmanın temel nedenlerinden biri ise Trabzon ve İskenderun limanlarından doğuya doğru uzanan yollardan İran’a kolay ve kısa bir geçiş sağlamalarıdır. Ayrıca bu tarihi kervan yollarının Asya ve Avrupa arasındaki ticaretin gelişmesinde önemli bir role sahiptir. Ülkelerin mallarını kısa, uygun fiyatlı ve güvenilir bir yoldan temin edebilmeleri için bu yollarla ilgilenmesi fayda sağlayacağı şüphesizdir. Bahsi geçen Transit anlaşması 25 Aralık 1949 tarihinde Tahran’da Fransızca olarak iki nüsha şeklinde Türkiye hükûmeti adına dönemin Büyükelçisi Yakup Kadri Karaosmanoğlu ile İran hükûmeti adına A.A.Hekmat imzalamıştır.⁵⁷⁹

1950 yılının Mart ayında ise iki ülke arasında “Kendi Ülkeleri Beyninde ve Daha Ötelerinde Ticari Hava Servisleri Tesisi” anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmanın amacı ise Türkiye ile İran arasında uçak tarifeleri ayarlanması ve iki ülke arasında tarifeli uçak seferleri yapılmasını ön görmüştür.⁵⁸⁰ Ancak bu anlaşma sadece kâğıt üzerinde kalmıştır. Çünkü bu dönem planlanan gerçekleşmemiş ve sadece bir uçak Türkiye’den İran’a gidip gelmiştir.⁵⁸¹

1954 yılına gelindiğinde ise Türkiye’de şaşırtıcı bir kanun çıkarılmıştır. Bu kanun ile kendi ülkemizde çıkarılan petrol yabancı sermayeye devredilmiştir. Yabancı basında ise çıkarılan bu kanun çok iyi bir durummuş gibi haberleri yapılmıştır. Bu tarz haberlerin yapılmasının sebebi ise 1953 yılında Musaddık’ın yapmak istediği petrolü millileştirme

⁵⁷⁶ A.g.e, s. 31.

⁵⁷⁷ Yazıcı, Reşat (1982), s. 343-350.

⁵⁷⁸ A.g.e., s. 350-354.

⁵⁷⁹ TBMM TD, Dönem: IX, Cilt: 11, Toplantı:2, On üçüncü Birleşim, 5.12.1951, s. 275

⁵⁸⁰ Yazıcı, Reşat (1982), s. 336-340.

⁵⁸¹ Karaosmanoğlu, Y. Kadri (2017), s. 312.

hamlesine karşı diğer ülkelerin Türkiye'yi örnek davranışından dolayı kutluyoruz haberleriydi. Ancak Türkiye'nin yıllar boyu petrol arayıp sonunda bulduğu anda yabancı sermayeye devretmesi tamamıyla şaşılacak bir durumdur.⁵⁸²

Ayrıca 1955 yılında Bayar, İran'a gitmiş ve bir hafta süren ziyareti sonrası TBMM'de yaptığı bir konuşmada şunları söylemiştir:

“... Büyük komşumuz, çok kadim dostumuz, İran'a yaptığım ziyaretten döneli henüz pek az zaman geçmiştir. Bu ziyaretin, memleketimizde derin bir alaka ile takibedildiğini bildiğim için, bu çok taze hadisenin ne büyük samimiyet, kardeşlik ve itimat havası içinde geçtiğini hatırlatmaya lüzum görmüyorum. Orada, kalkınma azmine, sevgi ve itimat hislerine şahit oldum.

Tahran'da iken, Büyük Pehlevi'nin her bakımdan hayırlı halefi Majeste Şehinşahi, memleketimize resmi bir ziyaret yapmaya davet ettim. Kabul buyurdular. Majesteleriyle memleketimizde tekrar buluşmaktan duyacağım bahtiyarlık büyük olacaktır.

Müttefikimiz kardeş İran'la olan iktisadi münasebatlarımızı genişletmeye başlamış bulunuyoruz. Bu cümleden olarak, demir ve karayolları vasıtasıyla, aramızda münakale imkânlarını çoğaltmak ve İskenderun limanını da İran istifadesine açmak, ilk hedefimiz olacaktır.”⁵⁸³

1956 yılına gelindiğinde ise iki ülke arasında Ticaret Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmanın amacı daha önce 1949 yılında imzalanan Transit Anlaşması gibi Türkiye ile İran arasındaki ticaretin artması ve geliştirilmesi amacıyla imzalanmıştır.⁵⁸⁴

1957 yılına gelindiğinde ise iki ülke şehirlerinden olan İskenderun ve Kum arasında petrol boru hattı hakkında görüşmeler olmuş. Bu görüşmeye 26 Ağustos 1957 tarihinde İran millî Petrol Şirketi müdürlerinden M.Fatollah Naficy bulunmuştur. Bu müzakereler sonucu iki ülke anlaşmaya varmış ve daha sonra ayrıntıları görüşmek karar vermişlerdir.⁵⁸⁵ Bu görüşmelerden kısa bir süre sonra iki ülke arasında İskenderun-Kum Petrol Boru Hattı

⁵⁸² BCA, Fon Kodu: 30.1.0.0 Yer No: 102.639.11.

⁵⁸³ TBMM ZC, Devre: X, İçtima: 2, Cilt: 8, Birinci İnkat, 1.11.1955, s. 19

⁵⁸⁴ Yazıcı, Reşat (1982), s. 355.

⁵⁸⁵ BCA, Dosya No:30.18.1.2.147.58.4

Anlaşması 15 Kasım 1957 tarihinde imzalanmıştır. Bu anlaşma ile iki ülke arasında uzun süredir düşünülen ve büyük bir ekonomik anlaşma gerçekleştirilmiştir.⁵⁸⁶

1958 tarihinde 20 Ocak'ta Türkiye, İran, Irak ve Pakistan arasında “Karşılıklı Yardım Sözleşmesi” Ankara’da imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre gümrük kanunları ve sorunların önlenmesi, soruşturulması için ülkeler karşılıklı olarak birbirlerine yardım edeceklerdir. Ancak Irak’ın Merkez Anlaşma Teşkilatı’ndaki durumunun zaman için değişmesi dolayısıyla gere kalan ülkeler yapılan sözleşme ile ilgili tereddütleri olmuş ve bu durumdan dolayı Türkiye, İran ve Pakistan hükûmetleri sözleşmeyi kendi aralarında 3 Eylül 1959 tarihinde yeniden düzenleyerek Ankara’da imzalamışlardır.⁵⁸⁷

Bahsi geçen anlaşma üye devletlerin birbirleri ile olan ticari ilişkilerini sağlam bir zemin üzerine getirmek için çalışmaların yanı sıra önlemler alınması da kararlaştırılmıştır. Bu yüzden bu iş birliği anlaşması planlanmıştır. Türkiye bu anlamdaki çalışmalarda aktif rol oynamış ve gümrük kanunlarına karşı yapılan ihlallerle mücadelede iş birliğini hedef alan bir sözleşme hazırlamış ve diğer devletlere sunarak görüşmeler sonucu kabul edilmiştir.⁵⁸⁸

1958 yılında İran ile Türkiye arasında “Petrol Anlaşması” yapılmıştır. Yapılan bu anlaşma hakkında Celal Bayar TBMM’de yaptığı bir konuşmada şunları söylemiştir:

“... İran Petrollerinin Türkiye’den Akdeniz’e akıtılması için İran millî Petrol Şirketi tarafından (payp-line) sisteminin tesisi ve işletilmesi için kardeş İran hükûmeti ile hükûmetimi< arasında bir mutabakata varılmış; iki tarafın delegeleri tarafından imza edilmiştir. En geç iki sene sonra inşaata başlanacaktır.

*Bu, dünya ölçüsünde mühim tesisin, iki komşu memleket arasında esasen mevcudolan dostluk ve ittifak rabitalarını ekonomik mahiyette çelik bağlarla da raşin edeceğine hiç şüphe yoktur...”*⁵⁸⁹

⁵⁸⁶ Burrell, R. M. (1997), s. 635.

⁵⁸⁷ TBMM ZC, Devre: XI, Cilt:13, İçtima:3, Altmış Beşinci İnikat, 6.5.1960, S 60.; BCA, Dosya No:30.18.1.2.153.44.4

⁵⁸⁸ TBMM ZC, Devre: XI, Cilt:9, İçtima:2, Altmış Dokuzuncu İnikat, 18.5.1959, s. 68.

⁵⁸⁹ TBMM ZC Devre: XI, İçtima:2, Cilt:5, Birinci İnikat, 1.11.1958, s. 9.

4.3.2. Kültürel Anlaşmalar

1950 yılında ise şimdiye kadar yapılan ekonomik anlaşmalara ithafen ilişkilerin sadece ekonomik çerçevede kalmaması için iki ülke arasında bir konsey oluşturulmuştur. Bu konseyin amacı Türkiye ve İran arasındaki dostluk ve ittifak anlaşmaları için oluşturulmuştur.⁵⁹⁰

1951 yılına gelindiğinde ise İran Büyükelçiliği Türkiye'ye bir Kültür Anlaşması teklif etmiştir. İran ile Türkiye arasında öğrenci ilişkileri dışında olan herhangi bir kültürel ilişki bulunmamaktaydı. Bu anlamda anlaşma ile gelişebilecek iyi ilişkiler göze alınmış, ayrıca dostluk ilişkisinde bulunduğumuz İran'a bu anlaşmanın red olunması uygun görülmemiştir. Bu yüzden teklif Bakanlıkça 1 Haziran 1951 tarihinde kabul edilmiştir. Ayrıca kabul edilen teklifin daha önce Irak ile yapılan Dostluk Anlaşmasının protokolündeki hükümlerden daha zayıf olmaması gerektiği vurgulanmıştır.⁵⁹¹

1952 yılına gelindiğinde ise Türkiye ile İran arasında 11 Ağustos 1952 yılında "Türk-İran Dostluk Cemiyeti" kurulmuştur. Bu cemiyet genel merkezi İran'da olmak üzere dilerse başka yerlerde şube açılabilir şekilde kurulmuştur. Cemiyeti kuran kurucuların 11'i Türk 9'u İranlıdır. Cemiyetin başkanı ise dönemin İç İşleri Bakanı Ruknettin Nasuhioğlu'dur. 11 Ağustos 1952'de kurulan cemiyet 28 Ekim 1953'te kuruluş beyannamesini yayınlar ve 14 Mart 1954'te resmi olarak açılış töreni düzenlenir.⁵⁹²

Cemiyetin amaçları arasında, iki ülkenin dostluk ilişkilerini geliştirmek, kültürel ilişkileri arttırmak, öğrenci değişim programları düzenlemek, Türkçe ve farsça kurslar açmak, geziler düzenlemek gibi hedeflerdi. Bu cemiyetin kuruluş hikâyesi ise şu şekildeydi; 1952 yılında İran Türkiye'ye İbrahim Zend'i büyükelçi olarak atamıştır. Büyükelçi Zend, Türk-İran dostluğunun önemini belirtmiş ve çevresine iki ülkenin dostluklarının nişan namesi olarak bir cemiyetin kurulması gerektiğinden bahseder. Zend'in bu isteği dostları aracılığıyla dönemin İstanbul milletvekili Prof. Dr. Sani Yaver'e ulaşır. Yaver bu istekten çok memnun olduğunu dile getirerek kısa bir sürede bir liste hazırlayarak büyükelçiye göndermiştir. 11 Ağustos 1952'de büyükelçi listede yazılı isimleri elçiliğe davet etmiş ve bir görüşme sağlanmıştır. Bu görüşmelerde çok samimi bir hava içinde gerçekleşmiştir.

⁵⁹⁰ Son Posta, Ekim 1950.

⁵⁹¹ BCA, Dosya No: 30.18.1.2.125.42.14

⁵⁹² Türk-İran Dostluğu (1956), s. 3-50.

Ayrıca bahsi geçen listede pek çok önemli ismin yanı sıra Dış İşleri Bakanı Fuad Köprülü de vardır.⁵⁹³

Bahsi geçen toplantıda İran Büyükelçisi Zend böyle bir cemiyetin kurulmasına karşı mutluluğunu şu sözlerle dile getirmiştir:

*“O kadar heyecanlıyım ki sizlere nasıl cevap vereceğimi ben de nasıl teşekkür edeceğimi bilemiyorum. Sizleri kalbime sokacağım geliyor. En son cevabım gözümden akan sevinç yaşlarımdır...”*⁵⁹⁴

Bu toplantı sonrası İstanbul’da da bir toplantı yapılmış ve bu toplantıda TBMM Başkanı Refik Koraltan ve Büyükelçi İbrahim Zend fahri başkan olarak belirlenmiştir. Daha sonra 28 Ekim 1953 yılında yayınladıkları beyannamede, komşumuz kardeş İran ile Türkiye için faydalı olacaklarına inandıkları bir cemiyetin kurulduğundan ve gayelerinin sınırları bitişik, medeniyetleri benzer, menfaatleri yakın, adetleri neredeyse bir olan iki ülkenin edebi, ticari ve iktisadi ilişkilerini ilerletmek için ayrıca iki kardeş milletin birbirlerini daha fazla sevmeleri ve Türk gençleri ve İran gençleri arasındaki dostluk bağlarını kuvvetlendirmek, karşılıklı kültürel münasebetler ve öğrenci mübadelesinde bulunmak ve geziler düzenlemek gibi konulardan bahsedilmiştir. Ayrıca bu cemiyetin siyasetten tamimiyle uzak olduğunun da altı çizilmiştir.⁵⁹⁵

14 Mart 1954 tarihinde ise cemiyetin resmi açılış töreninde dönemin Ankara İran Büyükelçisi Ekselans Ali Mansur yaptığı konuşma şu şekildedir:

“... İran ve Türkiye gibi iki millet arasındaki dostluğun takviyesini; mesaisinin başına geçen benim gibi bir kimse memuriyetinin başladığı böyle bir sırada bu cemiyetin açılışını hayra, iyiye yoruyor ve bunu kendi kendimi teşvike bir vesile addediyor ve bu teşvike sebep teşkil ettiğini hissediyorum....

... Kaydetmeden geçemeyeceğim ve beni son derece sevindiren bir nokta Türkiye’de mukim İranlı tacirlerin bu mütekabil ticari alış verişin gelişmesinde büyük hisseleri vardır... Dürüstlükleriyle Türkiye ileri gelenlerinin itimat ve takdirlerini kazanmışlardır.

⁵⁹³ A.g.e., s. 36.

⁵⁹⁴ A.g.e., s. 37.

⁵⁹⁵ Türk-İran Dostluğu (1956), s. 40.

Nazari dikkatinizi celb edeceğim noktalardan biri de şudur: İlmi toplantılar ve seyahatler tertip etmek, öğrenci mübadele etmek, spor müsabakaları ve saire yapmak. Ve bu gibi teşebbüsler iki milleti birbirine daha çok yakınlaştıracığından ve daha fazla tanıtacağından bunlar cemiyetin daima hassasiyetle üzerinde durup çalışması icap eden hususlardır.”⁵⁹⁶

Dönemin yeni atanmış büyükelçisinin sözlerinden de anlaşılacağı üzere bu cemiyet sadece dostluk ilişkilerini geliştirmek için değil, kültürel sportif ve ticari ilişkilerin geliştirilmesine de fayda sağlayacağına inanıldığı ve bu anlamda çalışmalar yapılacağından bahsedilmiştir. Ayrıca bu cemiyetin kurulmasından memnuniyetlerini dile getiren bazı yazılardan TBMM Orta Doğu Parlamentolararası Türk Grubu’nun yazısı şu şekildedir:

“.... İki devlet ve milletin her hususta dostluk ve kardeşlik münasebetlerini her an daha ileri götürmeğe çalıştıklarını görmekle zevk ve iftihar duymaktayız. Bu meyanda TBMM’nin de bilhassa Orta Doğu Parlamentolararası Türk Grubu ve bilhassa Türk-İran Dostluk Cemiyetinin mesaisini şükran ile zikretmeği vazife bilirim.”⁵⁹⁷

Bir diğer yazı ise dönemin İran Başkonsolosu Mahmoud Bahadori’nin yazısıdır. Bahsi geçen yazıda bu cemiyetle ilgili şu sözlerle yer verir:

“İran-Türk Dostluk Cemiyetinin kurulması, onun içten gelen bir samimiyet havası içinde ve parlak bir tarzda İstanbul’da açılış töreninin yapılması; temeli İran’ın merhum önderi Rıza Şahı Kebir ile Türkiye’nin önderi rahmetli Kemal Atatürk Hazretleri tarafından birbirleri ile tarihi görüşmeleri esnasında atılan ve günden güne artan sarsılmaz dostluğun kardeş İran ve Türk milletleri tarafından benimsendiğinin ve bu dostluğun gelişip kuvvetlenmesinin onlarca daima arzu edildiğinin en bariz bir misali ve kat’i delilidir.”⁵⁹⁸

Bağdat Büyükelçiliğinden emekli Naci Pikel ise cemiyetin kuruluşu ve faaliyetleri hakkında şu sözleri dile getirmiştir:

“...Türk milleti ile Fars milletinin dilleri, dinleri an’ane ve adetleri yekdiğerine tedahül etmiş haldedir... Bu dostluk cemiyetlerini vücade getiren ve müteakilen faaliyete

⁵⁹⁶ A.g.e., s. 54-55.

⁵⁹⁷ A.g.e., s. 60.

⁵⁹⁸ Türk-İran Dostluğu (1956), s. 61.

geçmelerini sağlayan Türk ve İranlı vatanperverlerde ben o eski zamanın irtikab eylediği gaflet ve hataları artık tashih etme yolunda yapıcı ve azimli bir hüsnüniyet görmekteyim. Parolamız aradaki dostluğu geliştirmek ve pekiştirmek olduğuna göre bu mesut teşebbüsün güzel meyvelerini vermekte gecikmeyeceğine kuvvetle inanıyorum. Allaha büyük ve devamlı başarılar dilerim.”⁵⁹⁹

Bir diğer yazı ise Türkiye’de İran Yüksek talebe Müfettişi ve İran İlkokulu Müdürü Dr. Ali Ekber Şerif tarafından yazılmıştır. Şerif cemiyet için su sözleri dile getirmiştir:

“...Merhum Büyük Şahenşah Rıza Pehlevi’nin Türkiye’yi ziyareti ve rahmetli Büyük Atatürk’le mülakatı dostluk kapısını açtı, kardeşlik ve meveddet binasının temelini kurdu.

Son zamanlarda kardeşlik ve dostluk münasebetlerinin perçinlenmesi için bazı kimseler bir araya gelerek Türk-İran Dostluk Cemiyetini tesis ettiler.

Muhterem Cumhurreisi Celal Bayar Hazretlerinin İran’ı teşrif buyurmaları merhum Şahenşahla rahmetli Atatürk’ün dostluk nağmelerin hatıralarını ihya etti. İran’ın Bağdat Paktına katılması, kardeş İran’la Türkiye’nin ittifakını cihana ilan etti.

*İnşallah İran’ın genç hükümdarının Türkiye’yi ziyareti bu dostluğu büsbütün kuvvetlendirir ve iki kardeş milletin içtimai hayatlarında büyük rol oynar ve onları terakki ve teali yolunda geliştirir...”*⁶⁰⁰

Yapılan açıklamalardan anlaşılacağı üzere her iki millet de Atatürk zamanında başlayan dostluğa dikkat çekmiş ve bu cemiyetin dostluk anlamında önemli bir adım olduğuna hem fikirdir. Ayrıca aradan yıllar geçmiş olsa bile bu düşünce değişmemiş ve cemiyetin kurulmasının ne kadar yerinde bir karar olduğu dile getirilmiştir. Buna en güzel örneklerden biri zaman içinde değişen Konsoloslardan biri olan 1956 yılının İran Baş Konsolosu Nouredin Kia’nın açıklamasıdır. Kia bu cemiyet ile ilgili şu sözleri söylemiştir:

“Son birkaç yıl içinde Türkiye’deki önemli ve büyük olayların biri Türk-İran Dostluk Cemiyetinin kurulmasıdır.

⁵⁹⁹ A.g.e., s. 70.

⁶⁰⁰ Türk-İran Dostluğu (1956), s. 75.

Adı geçen cemiyetin amacı kardeş Türkiye ile İran arasında daha sıkı bir anlaşmanın ve daha yakın bir dostluğun teessüs etmesidir.

Bendeniz de öteki Türk dostlu milyonlarca İranlı ferd gibi bu cemiyetin bakasını ve onun değerli azasının sağlık ve bahtiyarlığını ulu Tanrıdan dilerim."⁶⁰¹

1959 yılında ise iki ülke arasındaki kültürel ilişkilerin durgunluğundan dolayı bu sorunu çözmek amacıyla 29 Ocak 1959 tarihinde Kültür Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmanın amacı durgun olan ve inişli çıkışlı olan ilişkiler çerçevesinde ilişkileri kültürel ve sanatsal ilişkileri geliştirmektir. Bu bağlamda iki ülke arasında tarih, kültür ve güzel sanat alanlarında mevcut ilişkiler dikkate alınarak kültür ve sanat bağlarını takviye etmek ve her iki ülke arasında ilim alanında iş birliğine girmek amacıyla imzalanmıştır.⁶⁰²

Bu anlaşmada, karşılıklı olarak iki ülkede kültürel ilişkilerin artması amacıyla; üniversite personeli ve bilim adamı değişimleri, üniversitelerde iki tarafın da dil, edebiyat, tarih ve coğrafya alanlarındaki kürsüler kurulmasına, iki ülke vatandaşlarını bir diğerinin eğitim kurumlarından faydalanabilmesi, üniversite veya yüksekokul öğrencilerinin bir diğer ülkede eğitimine devam edebilmesi gerekli görüldüğünde burslar verilmesi, öğretim programlarını diğer ülkenin kültürünün ve hayat tarzını tanıtabilecek konuların konulması, iki ülkenin bir diğerine kültürünü tanıtmak için gerekli temasların yapılması ve teşvik edilmesi, yine iki ülkenin okul kitaplarında bir diğeri hakkında yanlış bilgi bulunmasının engellenmesi kararlaştırılmıştır.⁶⁰³

Ayrıca bu anlaşma ile kültürel ilişkileri geliştirmek üzere, kültür heyetleri ve ilmi heyetler gönderilmesi, konferanslar düzenlenmesi, konserler yapılması, ilmi sergiler ve sanat eserleri sergileri açılması, kültürel filmler ve radyo programları düzenlenmesi de kararlaştırılmıştır.⁶⁰⁴ Ancak elde olmayan sebeplerden ötürü sadece kâğıt üzerinde kalmıştır bu anlaşma. Bunun sebebi ise 27 Mayıs 1960 darbesidir. Darbenin gerçekleşmesiyle anlaşma geri plana itilmiştir.⁶⁰⁵

Beş Temmuz 1954 tarihinde ise İran, Suriye, Lüban, Irak, Ürdün, Mısır, Afganistan, Libya, Pakistan, Kıbrıs hükûmetleri için orman siyaseti eğitimi temin eden bir merkezin

⁶⁰¹ A.g.e., s. 81.

⁶⁰² TBMM ZC, Devre: X, Cilt: 18, İçtima:3, Altmış Altıncı İnikat, 9.5.1960, s. 416.

⁶⁰³ TBMM ZC, Devre: X, Cilt: 18, İçtima:3, Altmış Altıncı İnikat, 9.5.1960, s. 416

⁶⁰⁴ TBMM ZC, Devre: X, Cilt: 18, İçtima:3, Altmış Altıncı İnikat, 9.5.1960, s. 416

⁶⁰⁵ YAZICI, Reşat (1982), s. 374-377.

teşkili suretiyle, teknik yardım yapılması amacıyla Birleşmiş Milletler Gıda ve Ziraat Teşkilatı ile Türkiye hükûmeti arasında bir anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşma dört madde şeklinde imzalanmıştır. Anlaşmanın içeriği ise merkezi İstanbul’da kurulacak olan eğitim kursu kurulacak ve bu kursun eğitim dili İngilizce ve Fransızca olacaktır. Bu anlaşmanın amacı ismi geçen ülkelere orman siyaseti eğitimi verilecektir. Türkiye bu anlaşmayı Birleşmiş Milletler Ziraat ve Gıda Teşkilatı namına FAO Türkiye Misyon Başkanı Dr. A. G. Black ile İngilizce iki nüsha şeklinde imzalamıştır.⁶⁰⁶

1959 yılında ise Türk-İran Dostluk Cemiyeti tarafından Tahran’da Türkçe kursları açılmıştır. Hatta bu kurslar çok fazla rağbet görmüş ve yetersiz öğretmen sayısı üzerine 28 Aralık 1959’da Tahran’a Türkçe öğretmeni gönderilmesine karar verilmiştir. Gönderilen öğretmen ise, Talim ve Terbiye dairesinden Hikmet İlaydın’dır. Kendisi “Kültür Ataşesi” unvanıyla Tahran’daki elçiliğimizde görevlendirilmiştir.⁶⁰⁷

4.3.3. Siyasal Anlaşmalar

Türkiye ile İran arasındaki sınır güvenliğini görüşmek için iki devlet 14 Mayıs 1937 tarihinde Tahran’da toplanmış ve hudud anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmada kaçakçılık sorununa çözüm ve engellemek için maddeler bulunuyordu. Anlaşmaya göre iki ülke iki ayda bir toplantı yapacağı da kararlaştırılmıştır. Ancak daha sonra toplantıların senede iki defa yapılmasına karar verilmiştir. Bu toplantıda alınan kararların iki nüsha Türkçe ve Farsça şeklinde yazılmasına karar verilmiştir. Bunların yanı sıra kaçakçılık ile yakalanan suçluların sınır bölgelerinde tutuklanıp ülkelerine iadeleri için, görevlilerin beklenileceğine karar verilmiştir. Anlaşma ile ayrıca Türkiye ile İran arasında bir komisyon kurulmuş ve bölgedeki meselelerle ilgilenmesi istenilmiştir. Bu komisyon sırasıyla 1938 yılında Trabzon’da, 1940 yılında Hoy’da, 1950’de Van’da, 1955’te Rızaiye’de toplanmıştır.⁶⁰⁸

1950 yılında Van’da yapılan toplantıda, kaçakçılık sırasında yakalananlar eğer yakalandıkları ülke vatandaşı değilse, vatandaşı olduğu ülkeye iade edilmesine karar verilmiştir. Yetkililer bu yakalanan suçluların olayların gerçekleştiği tarihleri, saatleri ve faillerin eşkâllerini karşı tarafın yetkililerine bildirmek zorundadır. Bu anlaşmayı Türkiye

⁶⁰⁶ TBMM ZC, Devre: X, Cilt:7, İçtima:1, Yetmiş Dokuzuncu İnikat, 21.5.1955, s. 239

⁶⁰⁷ BCA, Dosya No:30.18.1.2.154.80.8

⁶⁰⁸ BCA, Dosya No:30.18.1.2.153.58.16

hükûmeti adına Necmettin Tuncel, İran hükûmeti adına Dr.Hassan Ali Azarakheh imzalamıştır.⁶⁰⁹

1952 yılında karşılıklı gelişen ilişkiler içerisinde bir anlaşma değil ancak hukuksal anlamda iki ülkenin siyasi ilişkisinin ne kadar geliştiğini gösteren bir durumdan bahsetmek mümkündür. Bahsi geçen durum daha önce Şah hakkında eleştirel bir dil kullanan Akis Dergisi köşe yazarlarından Doğan Avcıoğlu hakkındadır. Kendisi yazdığı bir yazı Şah’a ulaşmış ve kendisini çok rahatsız etmiştir. Yazılan yazıdan dolayı Şah, hem yazar hem de bahsi geçen dergiyi Türk Mahkemelerine vermiştir. Mahkeme Şah lehinde karar vermiş ve yazar ve dergi yazı işleri müdürüne hapis ve para cezası vermiştir.⁶¹⁰ Yaşanılan bu durum hem Şah’ın Türk mahkemelerine güvendiğini hem de iki ülke arasındaki siyasi ilişkisinin ne derece önemli, kıymetli ve geliştiğinin güzel bir örneğidir.

1955 yılında Türkiye ve İran arasında sınır sorunları hakkında düzenleme yapılması amacıyla 18 Kasım 1955 tarihinde Ankara’da iki ülke arasında bir protokol düzenlenmiştir. Bu protokol iki devletin su konusunu ilgilendiren temel hukuksal düzenlemelerdir. Bu protokol ile sınırları aşan suları kullanmak iki ülke açısından hukuksal bir problem oluşturmuyacaktı.⁶¹¹

15 Ekim 1956 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği ve İran arasında, sınır hatlarının birbirine birleştiği bölgede tasvir ve hudut işleriyle ilgili Demirkışlak’ta bir protokol imzalanmıştır.⁶¹²

Türkiye, İran ve Irak arasında iki ayrı telekomünikasyon sistemi müşterek projesi 16.05.1957 tarihinde imzalanmıştır. Ayrıca Türkiye-İran arasında Şivelan-Bezirge ve Rizaiye sınır bölgelerinde ortak karayolu projesi yine aynı tarihte imzalanmıştır. Yine bu anlaşmaların imzalandığı tarihte Muş-Tatvan-Van-Tebriz ortak demiryolu projesi anlaşması da imzalanmıştır. Yapılan bütün bu anlaşmalar 16.05.1957 tarihinde Karaçi’de imzalanmıştır.⁶¹³

⁶⁰⁹ BCA, Dosya No:30.18.1.2.153.58.16

⁶¹⁰ Cumhuriyet, 12 Kasım 1952.

⁶¹¹ Budak, Ömer (2006), ‘Türkiye’nin Dünya Ülkeleri Açısından Jeopolitik Önemi ve Avrasya’daki Yeri’, 1.Baskı, Ankara, Bilge Kitabevi, s. 232

⁶¹² BCA, Dosya No:30.18.1.2.146.20.8

⁶¹³ BCA, Dosya No:30.18.1.2.146.29.8

1958 yılının Haziran ayında ise ilişkileri kuvvetlendirmeye çalışıldığını anlayacağımız bir siyasal hamle yapılmıştır. Bu hamle daha önce 19.02.1942 yılında 2/17482 sayılı İran'dan mülteci kabul edilmemesi ve 11.06.1942 yılında 2/18110 sayılı yine İran'dan iltica kabul edilmemesi kararnameleleri 16.06.1958 yılında yürürlükten kaldırılmıştır.⁶¹⁴

1958 yılının Ağustos ayında ise İsrail Başbakanı Türkiye'ye ziyarete gelmiştir. Bu ziyaret sırasında Türkiye-İran-Habeşistan-İsrail arasında gizli “Çevre Paktı” imzalanmıştır. Bu pakta göre İsrail diğer ülkelere istihbarat alımı hakkında bilgiler vererek yardımcı olacaktı.⁶¹⁵

Bunun yanı sıra yine aynı yılın sonlarına doğru önce İsrail Dış İşleri bakanı Golda Meir, Türkiye'ye gelmiş ve bu ziyareti gizli bir şekilde yapmıştır. Daha sonra 28 Ağustosta yapılan görüşmelere İsrail Başbakanı Ben Gurion da katılmış ve Ankara'da gizli bir görüşme yapılmıştır. Bu görüşmede İsrail Başbakanı, Türkiye Başbakanı ve Türkiye Dış İşleri Bakanı katılmıştır. Bu görüşmenin resmiyetteki gündemi kültürel ilişkilerin gelişmesi olarak görülse de, asıl konu iki ülkenin karşılıklı olarak istihbarat paylaşımı idi. Ayrıca bu görüşme sonrası Türkiye-İsrail-İran arasında istihbarat paylaşımı için aynı yılın sonlarında “Trident” adı verilen bir örgüt kurulması için üç ülke anlaşmaya varmıştır. Bu anlaşmaya göre MAH, SAVAK, CIA arasında istihbarat paylaşımı yapılacak ve ülkelerin istihbarat daire başkanları altı aya bir görüşmelerde bulunacaktır.⁶¹⁶

1959 yılında “Afyon Kaçakçılığı” konusunda Türkiye ile İran hükûmetleri arasında 29 Ağustos tarihinde Tahran'da bir toplantı gerçekleştirilmiştir. Bu toplantıya iki devletten hariciye vekilleri ve heyetleri katılmıştır. Toplantı 1 Eylül tarihine kadar sürmüş ve bu konu hakkında ne gibi tedbirler alınacağı kararlaştırılmıştır. Daha sonra bu komisyon 25-29 Eylül tarihleri arasında Ankara'da yeniden toplanmıştır.⁶¹⁷

⁶¹⁴ BCA, Dosya No:30.18.1.2.149.33.2

⁶¹⁵ Tavlaş, Nezih (1999), s. 80.

⁶¹⁶ Baş, Arda (2018), ‘1958 Türkiye-İsrail Periferik Anlaşması’, Tarihın Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, Sayı: 20, s. 31-32.

⁶¹⁷ BCA, Dosya No:30.18.1.2.153.58.16

5. SONUÇ

İkinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye’de ekonomik bir sıkıntı baş göstermiştir. Bu sıkıntıya halk tepki göstermiş ve yeni bir hükûmete ihtiyaç duyduklarını belirtmişlerdir. Bunun üzerine zaman içinde birkaç parti kurulup kapanmıştır. Tek parti yönetiminden çıkan Türkiye’nin çok partili siyasal hayata geçmesi Dünya’da yankı uyandırmıştır. Bunun yanı sıra CHP’nin içinde muhalif sesler yükselmeye başlamış ve parti içerisindeki sesler bastırılmaya çalışılınca partiden atılmalar ve istifalar gerçekleşmiştir. Bu olayların en önemli sebeplerinden biri de Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu’dur. Parti içerisinde siyasal hakların ve özgürlüğün genişletilmesi ana tema olan Dörtlü Takrir Belgesi’nin yayınlanması ile yeni bir parti kurulacağının işareti olmuştur. Bu belgeyi hazırlayan dört milletvekili olan Adnan Menderes, Celal Bayar, Refik Koraltan ve Fuad Köprülü 7 Ocak 1946 yılında Demokrat Parti’yi kurmuşlardır.

Hem iç basın hem de dış basında büyük yankı uyandıran Demokrat Parti kuruluşu, halk tarafından da kısa sürede sevilmiş ve taraftar toplamıştır. Halkın içinden gelen bir parti olarak kısa sürede bu kadar taraftar toplaması CHP’yi rahatsız etmiş ve DP’nin daha fazla kitleye ulaşmaması için yeni seçim kanunu çıkarmıştır. CHP’nin bununla amacı DP’nin henüz teşkilatlanması olmadan kendisini bir seçimde bulması ve doğal olarak bu seçimi kaybetmesiydi. CHP’nin bu olayına DP belediye seçimlere katılmayarak tepki göstermiştir. Bir sonraki seçim olan milletvekilliği seçimlerine ise DP katılmış ve seçim sonuçlarına göre 393 vekil CHP’den, 65 vekil DP’den ve 7 vekil bağımsızlardan seçilmiştir. Yapılan bu seçimlere DP itiraz etmiş olsa da herhangi bir sonuç alamamıştır.

Yaptıkları basın açıklamasında tüzük ve programını açıklamıştır. DP Tüzük ve Programlarına göre parti merkezinin Ankara’da olduğu, büyük kongrelerin yılda bir kez yapılacağı iç politika ve dış politika anlatışlarını açıklamışlardır. Kuruluşunun 1. yılı dolması şerefi ile ilk büyük kongrelerini gerçekleştirmek isteyen DP, yine engellemeler ile karşılaşmıştır. Başta TBMM’de bir salon isteyen partinin bu isteği kabul edilmemiştir. Sonrasında tutmak istedikleri yerler yine engellemeler sonucu tutulamamıştır. Son olarak Ankara Yeni Sinema salonunu kiralayarak 1. Büyük Kongrelerini 7 Ocak 1947’de düzenlemişlerdir. Bu kongrede Celal Bayar Parti Genel Başkanı seçilmiştir. Bunun yanı sıra kongrede iktidar eleştirilmiş ve bu eleştiriler medyada da yer almıştır. Kongre sonrası iktidar-muhalefet ilişkileri iyice gerilmiş ve karşılıklı atışmalar başlamıştır. Bu atışmalara

son veren ise 12 Temmuz Beyannamesi ile İsmet İnönü olmuştur. İnönü bu bildiri ile iktidar-muhalefet arasındaki gergin havayı yumuşatmayı başarmıştır.

1950 seçimlerine gelindiği sırada muhalefet şimdiye kadar yapılmayan bir şey yapmış ve parti yetkilileri vatandaş ile ülke sorunlarını bire bir görüşmüştür. Şimdiye kadar yapılmayanı yapan DP, halk tarafından da şaşkınlıkla karşılanmıştır. Seçimlere bütün gücüyle sistemli bir şekilde hazırlanan DP, emin adımlarla hedefine doğru ilerlemiştir. İl, ilçe, köy ve beldelelerde seçim çalışmaları yürütmüş ve parti üyeleri küçük yerlere dahi giderek halkı seçimde karşılaşılabilecek olumsuzluklara karşı uyarmıştır. Bunun yanı sıra DP, basına da bir seçim beyannamesi sunarak halkı bu konuda bilgilendirmeyi amaçlamıştır. İki partide bütün gücüyle bu seçime hazırlanmış ve DP'nin seçim boyunca "Yeter Artık Söz Milletin!" sloganı ile mitingler düzenlemişlerdir. Beklenen gün gelip çatmış ve %88 katılım oranıyla sorunsuz bir seçim gerçekleştirmiştir. 14 Mayıs 1950 seçimleri sonucu DP %53.59 oranıyla kazanmış ve 27 yıllık tek parti yönetimine son vermiştir.

İktidarı devralan DP hemen çalışmalara başlamıştır. Cumhurbaşkanı ve Meclis Başkanını seçmiştir. Bunun yanı sıra DP'nin ilk hükûmet kadrosu da seçilmiş ve çalışmalara başlamışlardır. 1954 Seçimlerinde ise bir önceki dönem yaptıkları iktisadi politika ve çalışmalar ile ülke gündeminde olmuştur. Özellikle Merkez Bankasında bulunan altın ve döviz rezervlerinin yüksek seviyede olması ekonomide yaşanan bu olumlu gelişmeler bir sonraki seçim olan 1954 seçimlerinde büyük bir etki oluşturmuş ve yeniden iktidar olmasını sağlamıştır. 1954 seçimlerini %54.42 oranıyla kazanıp ezici bir oranla meclise girişi muhalefet tarafından olumlu karşılanmamıştır ve iki parti arasındaki ilişkiler daha da sertleşmiştir.

Ancak 1957 seçimlerine gelindiğinde ise gittikçe bozulan ekonomik durum ve yaşanan olaylar sebebiyle DP'yi zor günler beklemekteydi. Zira DP baskıcı bir parti izlenimi ortaya çıkarmıştır. Yapılan kanunlar ve yasaklamalar sonrası normalde 1958 yılında yapılması planlanan seçimlerin bir yıl önceye alınmasına karar vermesiyle kuruluşundan bu yana 3.kez seçimlere giren DP, oy oranını %11 oranında kaybederek yine iktidar olmuştur. Ekonomide olan kötü durum ise gittikçe daha kötü bir hal almış ve ülke borçlanmaya başlanmıştır. Ekonomide yaşanan sorunlar, TL'nin değer kaybetmesi, alınan krediler gibi sorunlar DP'nin zor bir dönem geçirmesine neden olmuştur. İktidar ve muhalefet partileri arasındaki gerginlik gittikçe artmış ve bu gerginlik halka da yansımıştır.

Yaşanılan duruma daha fazla dayanamayan halk Ankara ve İstanbul gibi şehirlerde iktidara karşı gösteriler düzenlemişlerdir. Bu gösterilerde polis ve halk çatışmış yaralı ve ölenler olmuştur. DP bu olaylara karşı sıkıyönetim ilan etmiştir. 27 Mayıs 1960 günü bir grup subay Millî Birlik Komitesi adı altında askeri darbe yaparak DP iktidarına son vermiştir.

Yapılan bu askeri darbe ile 10 yıllık DP iktidarı sona erdirilmiştir. 600'e yakın DP'li tutuklanmış ve Menderes, Zorlu ve Polatkan idam edilmiştir. Tarihimizde bir kara leke olan bu askeri darbe, halkın isteğiyle üç dönem üst üste iktidara gelen DP'yi bitirmiştir. Her ne olursa olsun seçimle gelmiş bir hükûmetin darbe ile gitmesi kabul edilemezdir. Demokratik bir toplumda askeri darbe yapılması ise çok üzücüdür.

Bu dönemlerde İran'da durum biraz karışık idi. Birinci Dünya Savaşı sırasında Rusya ve İngiltere'nin işgaline uğramıştır. Bu işgal ile birçok problem beraberinde gelmiştir. Bu problemler arasında en büyüğü yerel yönetimlerin ortaya çıkmasıydı. Küçük yaşlarda Kazak Tugay'ına katılan Rıza Han, zaman içinde gösterdiği başarıları ile dikkat çekmiş üstün zekâsı sayesinde İran'ın önde gelen isimleri tarafından da itibar kazanmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında beri ülkede bulunan İngiliz askerlerinin tahliyesinde de görev alan Rıza Han, 1925 yılında Kaçar hanedanlığına son vermiş ve İran Kurucu Meclisi tarafından aynı yıl içinde “Şah” ilan edilmiştir. Şah olduktan sonra sosyal ve iktisadi reformlar yapmıştır. Devletçilik mantığı ile hareket etmiştir. Dış politika da ise Amerika ve Batı siyaseti ile eşleşmiştir. 1944 yılında ölümüyle yerine oğlu Muhammed Rıza geçmiştir.

İyi bir eğitim alan Şah ülke yönetimine geçtiğinde henüz 22 yaşındaydı. Ülkeyi babasının yadigârı olan politikalar ile yönetmeye devam edeceğini belirtmişti. Bunun yanı sıra Amerika ile petrol imtiyazı anlaşmaları yapmıştır. Bunu öğrenen Sovyetler de aynı imtiyazı istemiş olsa da istediğini alamamıştır bundan sonrada İran'da Komünizm yayılmaya başlamış ve Tudeh partisi kurulmuştur. Aynı zamanda bu dönem Şah, Anglo-Iranian Petrol Company (AIOC) ile petrol anlaşması imzalamıştır. Muhalefetten büyük bir tepki gelmiş ve Şah'a karşı birleşilmiştir. İşte Musaddık'ın ülkede isminin duyulmasını sağlayan olay da budur. Rıza Şah'ın millîyetçilik anlayışını benimseyen ve kendisine göre yorumlayan Musaddık iyi bir eğitim almış ve memur, vali, bakan gibi görevlerde bulunmuştur. Musaddık'a göre ülkedeki en büyük sorun petrol idi. Şah karşıtı olan siyasetçiler bu dönem Musaddık etrafında birleşmişler ve bu anlaşmaya karşı gösteriler düzenlemişlerdir.

Musaddık bu anlaşmanın yanlış olduğunu ve ülkenin petrollerinin kullanılıp İran'a çok az bir pay verildiğini savunuyordu. Bu yüzden de ülkenin şimdiye kadar olan dış politika anlayışını değiştirmiş ve batı karşıtı bir politika gütmeye başlamıştır. Petrol çok az pay veren AIOC ile görüşmeler yapmış ve devir teslim yapmalarını istemiştir. Bu olay ülkeler arası krize dönüşmüş ve Musaddık ülkesinde bulunan sorun yaşadığı bazı ülkelerin büyükelçiliklerini kapatmıştır. Musaddık'ın bu denli milliyetçi davranması dış siyasetini de etkiliyordu. Başka ülkelerde de bulunan Oil Company'ler bulundukları ülkelere %50 oranında pay verirken İran'da bulunan şirket İran'a bu oranda pay vermeyi reddediyordu. Bunun üzerine Musaddık petrolü millîleştirmek için meclise bir yasa sunmuştur. Kabul edilen yasa ile İran petroleri millîleşmiştir. Ancak bu büyük bir sorunu beraberinde getirmiştir. Zira İngiltere'nin başlattığı ve neredeyse tüm dünyaya yaydığı ambargo ile İran ekonomik olarak çok zor durumda kalmıştır. Musaddık bu dönem bir damla benzin satabilmek için yoğun bir çaba harcarsa da başarılı olamamıştır.

Musaddık yönetimi hem dış politika anlayışı hem de petrolü millîleştirme hamlesi dolayısı ile Batı tarafından rahatsızlıkla karşılanmıştır. Batı ile iyi ilişkiler içinde bulunan Şah, Musaddık'ın artan otoritesinden korkmuş ve Musaddık'ı görevden almaya çalışmıştır. Bundan dolayı Musaddık istifa etmiş ancak halk sokaklara dökülünce Şah Musaddık'ı tekrar başbakan yapmak zorunda kalmıştır. Petrol satamamaktan dolayı ülkenin ekonomisi iyice kötüleşmiş ve Musaddık'ın kurucusu olduğu Ulusal Cephe'de sorunlar baş göstermeye başlamıştır. Bir süre sonra Musaddık'a karşı darbe girişimi gerçekleştirmiş ancak başarılı olmamıştır. Bunun üzerine Şah yurtdışına kaçmış ve "Ajax" operasyonu isminin verildiği bir operasyon ile 1953 yılında Musaddık devrilmiştir. Bu operasyonu ABD ile İngiltere birlikte düzenlemiştir. Darbenin 60. Yıldönümünde CIA raporlarını medyaya yansıtmıştır. Medyaya yansıyan belgelerde darbeyi destekleyen ve rol alan askeri görevlilere 50.000 Amerikan Doları para verildiği görülmektedir. Musaddık'ın devrilmesi ile ülkeden kaçan Şah, tekrar İran'a dönmüş ve ülke yönetimi tekrar ele almıştır. Ayrıca Şah, 1954 yılında bir petrol anlaşması yapmıştır. Bu anlaşma ile İran'ın petrol den alacağı pay %50'ye çıkmıştır. Musaddık sonrası Şah tekrar Batı yanlısı bir politika izlemiştir.

Dışa kapalı politika güden Musaddık'a karşı Şah, daha açık bir politika gütmüştür. Bunun en büyük örneklerinden biri İran'ın Bağdat Paktı'na katılımıdır. Sovyetler tehlikesinden korkan İran, İngiltere ve ABD yanlısı bir politika izlemeye başlamıştı. Bu tehlikeden dolayı Bağdat Paktı kurulmuştur. Pakta Türkiye, İngiltere, Irak ve İran üye idi. 3 Kasım 1955 tarihinde pakta katılan İran, hem kendisini Sovyet tehlikesinden korumak

istemmiş hem de paktan gelebilecek ekonomik yardımlardan yararlanmak istemesiydi. Her ne kadar zaman içinde İngiltere ile yaşadığı sıkıntılar olsa da paktta başta katılmak istememiş ancak Türkiye'nin çabaları ile paktta katılmaya karar vermiştir. Ancak Pakta büyük umutlarla giren İran istediklerini alamamıştır. İran ne kadar çabalamış olsa da süreç sonunda hem ekonomik hem de sosyal bakımdan geri kalmış bir ülke pozisyonundan çıkamamıştır. Büyük umutlarla girdiği pakt, ancak İran dış politikasında değişimi gözler önüne sermiştir.

Bu dönem dış politika anlayışı ise daha önceki tek dönemlerde olduğu gibi başlarda tarafsızlık ilkesi hareket etmiştir. Daha sonra çok partili döneme geçildiğinde ise hükûmet başında kaldığı on yıl boyunca demokrat parti güttüğü dış politika anlayışının Atatürk dönemi hazırlanan dış politika ilkesine benzemektedir. Dış politikada Batı ile paralel bir tutum sergilenmiştir. DP'nin iktidarda kaldığı süre boyunca dış politikasını şekillendiren unsurlar vardı. Bunlardan biri de Sovyet tehlikesi idi. Bu yüzden dış politikada ülke güvenliğini korumaya yönelik çalışmalar yapılmıştır. Özellikle Batı ve ABD yanlısı güttüğü dış politika ile Aktif Amerikancılık olarak isimlendirilmiş ve DP dış politikası denildiğinde akla ilk gelen imaj olmuştur. Bunun yanı sıra bu dış politika ülkeyi çıkarları ve güvenliği doğrultusunda hareket ettiği ve ittifak arayışlarına girmesi olarak da görülebilir. Kısaca on yıl içindeki dış politika çabaları sonucu elde edilen sonuçlar üç başlıkta toplanılabilir; NATO, Bağdat Paktı ve bunların dışında kalan bütün başarılar.

DP ile Türkiye'nin Orta Doğu'ya bakışı değişmiştir. Bu bakış dış politikadaki siyasi hamlelere de yansımış ve bu devletler iyi ilişkiler kurulmuştur. İktidara geldikten sonra Menderes 'in TBMM'de yaptığı açılış konuşmasında Orta Doğu ile daha yakın ilişkiler kurulacağından bahsetmiştir. Bu bağlamda DP'nin dış politikasında Orta Doğu'nun önemli bir yer tuttuğunu söylemek mümkündür. Menderes'in çabaları Türkiye'nin Orta Doğu'da bir lider olarak görülmesini sağlamasa da, Orta Doğu'da güttüğü ılımlı politika, bölge ülkeleri tarafından hoşnutlukla karşılanmıştır. Zira DP, geçmişte bu bölgeye yeterince ehemmiyet verilmediğini düşünüyor ve buna göre kendi dış politikalarını yönlendiriyordu. Bu dönem dış politikada yaşanan önemli olaylar ise NATO üyeliği, Bağdat Paktı, Eisenhower Doktrini, CENTO ve tezimizin ana konusu olan İran ile yapılan ekonomik, siyasal ve kültürel anlaşmalardır.

Kuzey Atlantik Paktı (NATO) 4 Nisan 1949'dan kurulmuştur. Sovyet tehdidine karşı olarak kurulan pakt, ABD'nin askerî ve mali desteğine ihtiyaç duymuştur. Bu destek

olmadan Sovyet tehdidine karşı koyabilmek mümkün değildi. DP iktidara geldiğinde İngiltere Orta Doğu'da bir savunma sistemi oluşturmak istiyordu, bu amaçla Türkiye'yi bu plana dâhil etmiştir. Batı güdümlü bir dış politika güden DP, bu teklifi geri çevirmemiştir. Hem Orta Doğu'da kurulacak siteme dâhil olması hem de NATO üyeliği Türkiye için çok önemli bir hal almıştır. Üç kez başvurusu reddedilen Türkiye dördüncü başvurusunda Kore Savaşı'nda gösterdiği üstün çaba ile dikkatleri çekmiş ve Amerika'nın çabaları sayesinde Eylül 1952'de üyeliği kabul edilmiştir. NATO üyeliğimiz sadece güvenlik anlamında değil diğer ülkeler ile ikili ilişkilerin artacağı anlamına da geliyordu.

Bunun yanı sıra Türkiye'nin Sovyet tehdidine karşı yaptığı bir diğer çalışma ise Bağdat Paktı üyeliğidir. Başta ABD harekete geçmiş ve Dış İşleri Bakanı John Foster Dulles'in Orta Doğu ülkelerini ziyaret etmiştir. Bu ziyaretin amacı kurulacak pakt ile ilgili bölge ülkelerinin nabzını yoklamak idi. Zira ABD ile Sovyetler bu dönemde silahlanma yarışına girmiş ve Türkiye gibi diğer devletler ise sınır güvenliklerini koruyabilmek için çeşitli çözümler aramaya başlamıştır. İşte bu durumda Bağdat Paktı, Türkiye için büyük bir umut olmuştur. Dulles'in gezisi sonrası Irak Başbakanı Türkiye'ye gelmiş ve 18 Ekim 1954 tarihinde iki ülke arasında Orta Doğu'da bir güvenlik teşkilatı kurmayı amaçladıkları bildiri yayınlamıştır. Daha sonra Şubat 1955 tarihinde Bağdat'ta Türkiye ile Irak arasında Karşılıklı İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır. Türkiye büyük umutlarla bu pakta girmiştir. Arap Devletleri ise bu paktın kurulmasına tepki göstermişlerdir. Pakta 4 Nisan'da İngiltere, 23 Eylül'de Pakistan ve 3 Kasım'da İran katılmıştır. Paktın düzenli olarak toplantıları gerçekleşmiştir. Ancak 1958 yılında Ankara'da gerçekleşecek toplantıya Irak'ın darbe sebebi ile katılmaması dünya gündemine oturmuştur. Yeni gelen askeri yönetim ise Paktan ayrıldıklarını bildirmesi üzerine diğer üye devletler paktın devam etmesi yönünde bir bildiri yayınlamışlardır.

Paktı kısaca özetlemek gerekirse, Dulles'in NATO ile SEATO arasında bulunan boşluğu doldurmak amacıyla kurduğu pakt Arap devletleri pakta üye olsaydı eğer Batı karşıtı tutumun yıkılacağına inanılmıştı. Ancak planlandığı gibi ilerlememiş ve askeri olarak da büyük bir katkı sağlamamıştır. Irak'ın paktan ayrılması ile Arap devletleri arasında Sovyetlerin itibarı artmıştır. Amerikan yöneticiliği ile oluşturulan pakt Arap devletlerini birleştirmek yerine ikiye bölmüş ve ürkütmüştür. Pakt kurucuları ve üyeleri de umduklarını bulamadıklarını söylemek mümkündür. Irak'ın paktan ayrılmasıyla merkez üs Ankara olarak belirlenmiş ve ismi de Merkezi Anlaşma Teşkilatı (General Treaty Organization) olarak değiştirilmiştir. Her ne kadar paktın ismi değiştirilmiş olsa da 1955

yılında Bağdat'ta imzalanan pakt metni aynen devam etmiştir. En başından beri Sovyet tehlikesine karşı kurulan pakt, hedeflenen sonuçlara ulaşamamıştır. Sadece üye devletlere ekonomik destek olmuştur. 1979'da İran ve Pakistan'ın ayrılmasıyla CENTO dağılmıştır.

İki ülke arasındaki ilişki ise Rıza Şah ve Atatürk zamanında başlayan dostluklara kadar dayanmaktadır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında ilişkilerde ilerleme kaydedilmiştir. İki ülkede Batı ve Batı ülkeleri ile ilişkilerini ilerletmeye başlamıştır. DP dönemi boyunca iki ülke arasında birçok anlaşmalar yapılmıştır. On yıl boyunca inişli çıkışlı bir şekilde ilerlemiştir. Dönemin İran'ı hakkında bir zamanlar Tahran Büyükelçisi olan Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun da “Zoraki Diplomat” kitabında da bu durumu gözler önüne sermiştir. Birçok ekonomik, ticari, sosyal ve kültürel anlaşmalar yapılmıştır. Ancak bazıları elde olmayan sebeplerle sadece kağıt üzerinde kalmış olsa da iki ülkenin anlaşmalar yapması ilişkilerin geliştiği ve ilerletilmek istendiğinin göstergesidir. Ayrıca bu dönem en çok göze çarpan kültürel anlaşma ise “Türk-İran Dostluk Cemiyeti”nin kurulmasıdır. Bu cemiyet Tahran'da Türkçe kursları açmış ve birçok faaliyet gerçekleştirmiştir.

Dönemin bir diğer büyükelçisi olan Mahmut Dikerdem ise Demokrat Parti iktidarının son yılında Tahran Büyükelçisi olarak görev yapmış ve iktidarın devrildiği 27 Mayıs darbesini İran'da görev sırasında iken öğrendiğini ve Şah'ın bu duruma nasıl baktığını ve yaklaştığını “Bir Büyükelçinin Anıları” isimli kitabında dile getirmiştir. Türkiye'de 27 Mayıs 1960 darbesi ile iki ülke ilişkilerinde beklenilenin bir bozulma olmamıştır. Zira Menderes'in Sovyetler ile yaptığı görüşmeden bir hayli rahatsız olan Şah, dönemin büyükelçisi olan Mahmut Dikerdem'i yaptıkları bir görüşme esnasında âdeta sorguya çekmiştir. Dikerdem'in cevaplarından tatmin olmayan Şah'a, özel elçi sıfatıyla Selim Sarper gönderilmiş ve kendisi ile uzun uzun Menderes'in Moskova ziyareti açıklanmıştır. Ancak Şah, yine de tatmin olmamış ve Türkiye ile Sovyetlerin arasından iş çevirebileceğinden şüphelenmiştir. Bu yüzden de Türkiye'de meydana gelen askeri darbeyi olumlu karşılamış ve yerinde bir karar olduğundan bahsetmiş ve darbeyi gerçekleştiren Millî Birlik Komitesi üyeleri ile görüşmüştür. Bu görüşmede iki ülkenin dostluğunu bir zarar gelmeyeceğinden bahsetmiştir. Bu da Şah'ın iktidar değişikliğinden memnuniyetini ve Menderes ile Sovyetler görüşmesinin herhangi bir sorun yaratmayacağından duyduğu mutluluğu göstermektedir.

Bu durum bize Türkiye'nin İran'ı Bağdat Paktı'na katabilmek için yaptığı çalışmalar, Şah'ı yanlış bir durum olmadığına ikna edebilmek için özel bir elçi görevlendirmesi gibi durumların, İran ile ilişkilerimize dikkat edip dostane çerçevede ilerlemesine çalışıldığını göstermektedir. Ancak Şah'ın büyükelçi Dikerdem'e inanmayıp Türkiye'den kendisine sadece Moskova görüşmesini açıklamak ve yanlış bir durum olmayacağına ikna etmek için özel elçi gönderildiği halde Şah'ın inanmayıp daha sonrası Türkiye'de meydana gelen tarihimizdeki kara leke olarak görülen askerî darbeyi desteklediğini söyleyip darbeyi yapan Millî Birlik Komitesi üyeleri ile görüşmesi Türkiye'ye güvenmediği şüpheyile yaklaştığı ve dostane ilişkimize şüpheyile baktığı gerçeğini göstermektedir.

6. YARARLANILAN KAYNAKLAR

A. T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490.1.0.0 Yer No: 5.26.30

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 30.11.1.0 Yer No: 53.315.4

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 30.1.0.0 Yer No: 65.403.16

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 30.1.0.0 Yer No: 44.257.1

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 30.1.0.0.65 Yer No: 406.16

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 30.1.0.0 Yer No: 102.639.11

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 30.18.1.2.123.66.4

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 30.1.0.0.764.79.11

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 30.18.1.2.127.91.9

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 30.18.1.2.125.42.14

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 30.10.0.0.130.935.22

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 30.1.0.0.125.808.1

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 30.1.0.0.35.213.12

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 30.18.1.2.141.9.14

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 30.18.1.2.141.97.13

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 30.1.0.0.61.379.5

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 30.18.1.2.141.113.20

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 30.18.1.2.144.69.13

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 30.1.0.0.62.381.6

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 30.18.1.2.144.80.4

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 30.18.1.2.146.41.8

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 30.18.1.2.147.47.4

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 30.1.0.0.40.236.14

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 30.1.0.0.121.772.8

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 30.1.0.0.58.357.5

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 30.18.1.2.154.80.8
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 30.18.1.2.151.79.16
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 30.18.1.2.155.2.20
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 30.18.1.2.158.36.3
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 30.18.1.2.147.58.4
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 30.18.1.2.153.58.16
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 30.18.1.2.146.20.8
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 30.18.1.2.146.29.8
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 30.18.1.2.149.33.2
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 30.18.1.2.153.44.4
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 30.18.1.2.127.74.20

B. TBMM Arşivi

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: VII, Cilt: 18
TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: VII, Cilt: 7
TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: VII, Cilt: 2
TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: VIII, Cilt: 1
TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: VIII, Cilt: 24
TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 1
TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 11
TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: XI, Cilt: 9
TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: X, Cilt: 8
TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: XI, Cilt: 13
TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: X, Cilt: 8
TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: XI, Cilt: 5
TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: X, Cilt: 18
TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: X, Cilt: 7
TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: X, Cilt: 10

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: X, Cilt: 14

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: XI, Cilt: 10

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: XI, Cilt: 13

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: X, Cilt: 14

C. Gazeteler Ve Dergiler

Akis

Akşam

Anadolu

Ayn Tarihi

Cumhuriyet

Demokrat İzmir

Hürriyet

Milliyet

Resmi Gazete

Son Posta

Tan

Ulus

Vatan

Zafer

Washington D.C.

D. Kitap ve Makaleler

Abrahamian, E. (2001). The 1953 Coup in İran. *Science&Society*, 65(2), 185.

Abrahamian, E. (2017). *Modern İran Tarihi*. (D. Şendil, Trans.) İstanbul: 4.Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Ağaoğlu, S. (1972). *Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri Bir Soru*. İstanbul: 1.Baskı, Baha Matbaası.

Ağaoğlu, S. (2016). *Arkadaşım Menderes*. İstanbul: 1.Baskı, Yapı Kredi Yayınları.

Ahmad, F., & Turgay, B. (1976). *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi (1945-1971)*. Ankara: 1.Baskı, Bilgi Yayınevi.

- Akdevelioğlu, A., & Kürkçüoğlu, Ö. (2005). *İran'la İlişkiler: Türk Dış Politikası (1919-1980)*. (B. Oran, Ed.) İstanbul: 2.Baskı, İletişim Yayınları.
- Akın, F. (1999). *Türkiye'de Azınlık Politikaları 6/7 Eylül Olayları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Akın, F. (2009). 12 Temmuz Beyannamesi Türk Siyasi Tarihindeki Yeri ve Önemi. *Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(11/1).
- Akman, H. (2013). *ABD'nin Ortadoğu Politikaları ve Türk Dış Politikasına Etkileri (1952-1964)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Akman, H., & Zeyrek, S. (2013). John Foster Dulles'in Orta Doğu Gezisi, Temasları ve Tepkiler (11-28 Mayıs 1953). *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, II(2), 279.
- Akşin, A. (1979). *Türkiye'nin 1945'ten Sonraki Dış Politika Gelişmeleri ve Ortadoğu Meseleleri*. İstanbul: 1.Baskı, İsmail Akgün Matbaacılık.
- Akşin, S. (1998). *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*. Ankara: 3.Baskı, İmaj Yayınevi.
- Albayrak, M. (2004). *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)*. İstanbul: 1.Baskı, Phoenix Yayınevi.
- Albayrak, M. (2004). *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)*. İstanbul: 1.Baskı, Phoenix Yayınevi.
- Albayrak, M. (2012). *Şefket Süreyya Aydemir*. Retrieved Ekim 12, 2019, from Mustafa Albayrak Web Sitesi: <http://www.mustafaalbayrak06.com/tr/?p=80>
- Albayrak, M. (2019). *Demokrat Parti Döneminde İktidar-Muhalefet İlişkileri (1950-1960)*. Retrieved Ekim 12, 2019, from Mustafa Albayrak Web Sitesi: <http://www.mustafaalbayrak06.com/tr/?p=80>
- Albayrak, M. (2019). *Mustafa Albayrak*. Retrieved Haziran 18, 2019, from Mustafa Albayrak Web Sitesi: <http://www.mustafaalbayrak06.com/tr/?p=80>
- Altaş, S. (2011). *Çarıkli Demokrasi Demokrat Parti'nin İktidar Mücadelesi*. İstanbul: 1.Baskı, İkinci Adam Yayınları.
- Anonim. (1965). *Türk-İran Dostluk Cemiyeti Nizamnamesi*. İstanbul: 1.Baskı, İstanbul Matbaacılık.
- Ansiklopedi. (Cilt:2). *Cumhuriyet Ansiklopedisi*, s.74.
- Ansiklopedi. (n.d.). *İslam Ansiklopedisi*. Retrieved Kasım 17, 2019, from islamansiklopedisi web sitesi rıza şah pehlevi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhammed-riza-sah-pehlevi>
- Archive, N. (n.d.). *Nsarchive*. Retrieved Şubat 10, 2020, from Mohammad Musaddeq and the 1953 Coup in Iran: <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB126/index.htm>

- Arfa, H. (1964). *Under Five Shahs*. London: 1st Edition, R&R Clark Ltd.
- Arı, T. (2004). *Geçmişten Günümüze Ortadoğu*. İstanbul: 1.Baskı, Alfa Yayınları.
- Armaoğlu, F. (1995). *Amerikan Belgeleri İle Ortadoğu Komutanlığı'ndan Bağdat Paktına*. Ankara: 1.Baskı TTK Basımevi.
- Armaoğlu, F. (1999). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*. İstanbul: 11.Baskı, Alkım Yayınları.
- Aslan, E. (2014). *Türkiye'nin İç Siyasetinde Demokrat Parti (1950-1960)*. Kırşehir: Ahi evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Avşar, B. Z., & Kaya, E. E. (2012). Çok Partili Hayata Geçiş Sonrasında İlk Muhafefet Partisi: Milli Kalkınma Partisi. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 13(2).
- Aydemir, Ş. S. (1958). *İkinci Adam* (Vol. 3). İstanbul: 1.Baskı, Remzi Kitapevi.
- Aydemir, Ş. S. (1979). *Menderes'in Dramı*. İstanbul: 1.Baskı, Remzi Kitabevi.
- Ayhan, V. (2006). *İmparatorluk Yolu: Petrol Savaşlarının Odağında Ortadoğu*. Ankara: 1.Baskı, Nobel Dağıtım.
- Bağcı, H. (2001). *Türk Dış Politikasında 1950'li Yıllar*. Ankara: 2.Baskı, ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayınları.
- Bakan, S., & Özdemir, H. (2013). Türkiye'de 1946-1960 Dönemi İktidar-Muhalefet İlişkileri: Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Demokrat Parti (DP)'ye Karşı. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 14(1).
- Balcı, A. (2013). *Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler, Uygulamalar*. İstanbul: 1.Baskı, Etkileşim Yayınları.
- Balcı, M., & Karadeniz, Y. (2018). 1945 Çiftçiye Topraklandırma Kanunu Tartışmalarının Siyasetteki Muhalif Oluşuma Etkisi ve Demokrat Parti'nin Kuruluşu. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(57).
- Baş, A. (2018). 1958 Türkiye-İsrail Periferik Anlaşması. *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*(20), 31-32.
- Bayar, C. (1986). *Başvekilim Adnan Menderes*. İstanbul: 1.Baskı, Aile ve Kültür Kitaplığı Yayınları.
- Bektaş, F. (2006). *Demokrat Parti'in Ortadoğu Politikası*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Bilge, A. S., Esmer, S. Ş., Gönlübol, M., Sander, O., Sar, C., Sezer, D., et al. (1969). *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1965)*. Ankara: 2.Baskı, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No: 279, Sevinç Matbaası.
- Birand, M. A., Dündar, C., & Çaplı, B. (1991). *Demirkırat Bir Demokrasinin Doğuşu*. İstanbul: 1.Baskı, Milliyet Yayınları.

- Bostancı, M. (2013). Türk Arap İlişkilerine Etkisi Bakımından Bağdat Paktı. *Akademik Bakış*, 7(13), 177.
- Budak, M. E. (2017). *Demokrat Parti Dönemi Türk-Balkan İlişkileri (1950-1960)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Budak, Ö. (2006). *Türkiye'nin Dünya Ülkeleri Açısından Jeopolitik Önemi ve Avrasya'daki Yeri*. Ankara: 1.Baskı, Bilge Kitabevi.
- Bulunmaz, B. (2012). *Türk Basın Tarihi İçerisinde Demokrat Parti Dönemi ve Sansür Uygulamaları*. Ocak, 2012.203.214: Öneri C.10.S.37.
- Buran, H. (1987). *Türkiye'de Çok Partili Demokratik Hayata Geçiş (1945-1950)*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Burçak, R. S. (1979). *Türkiye'de Demokrasi'ye Geçiş 1949-1950*. Ankara: 1.Baskı, Olgaç Matbaası.
- Burrell, R. M. (1997). *Iran Political Diaries 1881-1965 XIII*. Chippenham: Archieve Editions, Cambridge University Press.
- Chaliapin, B. (1952). *Mohammed Mossadeg: Man of the Year*. Retrieved Aralık 27, 2019, from Time: <http://content.time.com/time/magazine/0,9263,7601520107,00.html>
- Chamber, İ. (n.d.). *Reza Shah*. Retrieved Ocak 12, 2020, from iran-chamber Web sitesi: http://www.iranchamber.com/history/reza_shah/reza_shah.php
- Choueiri, Y. M. (2017). *Ortadoğu Tarihi Dini, Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Perspektiften*. (F. Aytuna, Trans.) İstanbul: 1.Baskı, İnkılap Kitap.
- Cleveland, W. L. (2008). *Modern Ortadoğu Tarihi*. (M. Harmancı, Trans.) İstanbul: 1.Baskı, Agora Kitaplığı.
- Collective. (1957). *Baghdad Pact International Organizations X/1*. Winconsin: 1st Edition, University of Wisconsin Press.
- Cottam, R. W. (1988). *Iran and The united States*. Pittsburg: 1st Edition, University of Pittsburg Press.
- Çetinkaya, G. (2019). Soğuk Savaş Döneminde Türkiye ve Eisenhower Doktrini. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 6-7.
- Çetinsaya, G. (1998). *Türk-İran İlişkileri 1923-1998, Cumhuriyet Dönemi Değerlendirilmesi Siyasal Değerlendirme II*. İstanbul: 1.Baskı, Yeni Türkiye Yayınları.
- Çetinsaya, G. (2003). essential Friends and Natural enemies: The Historical Roots of Turkish-Iranian Relations. *MERA Journal*, VII(3), 126.
- Çetinsaya, G. (2004). *Türk-İran İlişkileri, Türk Dış Politikasının Analizi*. (F. Sönmezoğlu, Ed.) İstanbul: 3.Basım, Der Yayınları.

- Çetinsaya, G. (2006). Tarihsel Perspektifte Türkiye-İran İlişkileri ve Nükleer Sorun. *SETA İran Dosyası*, 10.
- Çufalı, M. (2009). *Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Çok Partili Genel Seçimi: 1946 Seçimleri*. Ankara: 1.Baskı, Demokrasi Platformu.
- Dabashi, H. (2008). *İran: Ketlenmiş Halk*. (E. Ayhan, Trans.) İstanbul: 1.Baskı, Metis Yayınları.
- Dehghan, S. K., & Richard, T. N. (n.d.). *CIA Admits Role in 1953 Iranian Coup*. Retrieved Ocak 15, 2020, from the guardian web sitesi: <https://www.theguardian.com/world/2013/aug/19/cia-admits-role-1953-iranian-coup>
- Demir, Ş. (2009). *Türk Siyasi Tarihinde Adnan Menderes (1930-1960)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Demir, Ş. (2012). Bir Liderin Doğuşu: Adnan Mendres (1945-1954). *Menderes Sempozyumu, Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları*, 19.
- Demirel, A. (2014). *Tek Partinin İktidari: Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)*. İstanbul: 1.Baskı, İletişim Yayınları.
- Dervişoğlu, F. (2007). *M. Nuri Demirağ, Türkiye'nin Havacılık Efsanesi*. İstanbul: 4.Basım, Ötüken Neşriyat.
- Dikerdem, M. (1977). *Ortadoğu'da Devrim Yılları*. İstanbul: 1.Baskı, İstanbul Matbaası.
- Dikerdem, M. (1977). *Üçüncü Dünyadan Bir Büyükelçinin Anıları*. İstanbul: 1.Baskı, İstanbul Matbaası.
- Dokuyan, S. (2014). Çok Partili Hayata Geçişte Önemli Bir Adım: Demokrat Parti'nin Kuruluşu. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*(2).
- Dostluğu, T. İ. (1956). *Türk İran Dostluğu*. İstanbul: 1.Basım, İstanbul Matbaacılık.
- Duman, S. (1990). *Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası (1950-1960)*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Eker, A., & Kılınç, U. (1998). *Dış Politikada Gelişmeler ve Türk Dış Politika Perspektifleri, Cumhuriyet Dönemi Değerlendirmesi Siyasal Değerlendirme II*. İstanbul: 1.Baskı, Yeni Türkiye Yayınları.
- Ercan, Z. (2013). *Demokrat Parti ile İlgili Bibliyografya Çalışması (1946-1961)*. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Erer, T. (1963). *Türkiye'de Parti Kavgaları*. İstanbul: 1.Baskı, Ticaret Borsası Matbaası.
- Erim, N. (2005). *Günlükler 1925-1979*. İstanbul: 1.Baskı, Yapı Kredi Yayınları.
- Erkin, F. C. (1986). *Dışişlerinde 34.Yıl: Washington Büyükelçiliği II/I*. Ankara: 1.Baskı, TTK Yayınları.

- Eroğul, C. (2017). *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*. İstanbul: 1.Baskı, Yordam Kitap.
- Ertan, T. F. (2011). *Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*. Ankara: 1.Baskı, Siyasal Kitabevi.
- Ertunç, A. C. (2004). *Cumhuriyetin Tarihi*. İstanbul: 1.Baskı, Beta Basım.
- Fersoy, O. C. (1971). *Bir Devre Adını Veren Başbakan Adnan Menderes*. İstanbul: 1.Baskı, Hun Yayınları.
- Fesharaki, F. (1976). *Development of the Iranian Oil Industry*. New York: 1st Edition, Praeger.
- Fitzgerald, F. (n.d.). *Giving the Shah everything He Wants*. Retrieved Ocak 5, 2020, from harpers.org web sitesi: <http://harpers.org/archive/1974/11/giving-the-shah-everything-hewants/>
- Frenzel, A. (2014). *Someone Like Us: The Revolutionary Result of the United States Contradictory foreign Policy Toward Iran*. Utah: Utah Historical Rewiev .
- Gasiorowki, M. J. (1987). The 1953 Coup D'etat in Iran. *International Journal of Middle East Studies*(3), 262.
- Gasiorowski, M. (n.d.). *What's New on the Iran 1953 Coup in the New York Times Article*. Retrieved April 19, 2000, from New York Times Article: <https://nsarchive2.gwe.edu/NSAEBB/NSAEBB28/index.html>
- Gevgilli, A. (1987). *Yükseliş ve Düşüş*. İstanbul: 1.Baskı, Bağlam Yayınları.
- Ghods, M. R. (1989). *Iran In The Twentieth Centruy: A Political History*. Boulder: Lynne Rienner Publishers.
- Giritlioğlu, F. (1965). *Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Mevkii* (Vol. 1). Ankara: 1.Baskı, Ayyıldız Matbaası.
- Goloğlu, M. (2013). *Demokrasiye Geçiş 1946-1950*. İstanbul: 1.Baskı, İş Bankası Kültür Yayınları.
- Gökalp, E. (2016). *Devrim Sonrası İran İslam Cumhuriyetinde Siyaset*. Konya: Konya Selçuklu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Gönlübol, M., & Kürkçüoğlu, Ö. (1990). *Olaylarla Türk Dış Politikası*. İstanbul: 7.Baskı, Alkım Kitabevi.
- Gönlübol, M., & Ülman, H. (1966). Türk Dış Politikasının Yirmi Yılı 195-1965. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 21(01), 161.
- Grubu, M. D. (1949). *Demokrat Parti Kurucuları Bu Davanın Adamı Değildirler*. Ankara: Anonim.
- Gunn, C. (2015). *The 1960 Coup in Turkey: A U.S Intelligence Failure or a Successful Intervention?* Cilt 14, No 2: *Journal of Cold War Studies*, 1.Baskı.

- Güneş, T. (2012). *Demokrat Parti Dönemi Atatürk İmajı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Gürün, K. (1983). *Dış İlişkiler ve Türk Dış Politikası*. Ankara: 1.Baskı, A.Ü. S.B.F. Yayınları.
- Halliday, F. (1979). *Iran Dictatorship and Development*. New York: Harmondsworth: Penguin.
- Heper, M. (2008). *İsmet İnönü*. (S. Yalçın, Trans.) İstanbul: 1.Baskı, Türkiye İŞ Bankası Kültür Yayınları.
- İcra, B. (1992). *Demokrat Parti Tüzük ve Programı Demirkırat Alfabesi*. Ankara: 1.Baskı, Güner Ofset.
- İnan, S. (2006). *Muhalefet Yıllarında Adnan Menderes*. İstanbul: 1.Baskı, Liberte Yayınları.
- Institute, S. I. (1977). *World Armaments and Disarmament: Year Book for 1977*. Cambridge: MIT Press.
- İranchamber. (n.d.). *History of Iran*. Retrieved Ocak 5, 2020, from White Revolution: http://www.iranchamber.com/history/white_revolution/white_revolution.php
- iranchamber. (n.d.). *Mohamma Reza Shah*. Retrieved Şubat 10, 2020, from iranchamber web sitesi: http://www.iranchamber.com/history/mohammad_rezashah/mohammad_rezashah.php
- İranchamber. (n.d.). *Mohammad mosaddeq*. Retrieved Şubat 10, 2020, from İranchamber: http://www.iranchamber.com/history/mmosaddeq/mohammad_mosaddeq.php
- İranchamber. (n.d.). *Tudeh Party*. Retrieved Şubat 13, 2020, from iranchamber web sitesi: http://www.iranchamber.com/history/tudeh/tudeh_party02.php
- İranchamber. (n.d.). *White Revolution*. Retrieved Ocak 20, 2020, from İranchamber: http://www.iranchamber.com/history/white_revolution/white_revolution.php
- İslamansiklopedisi. (n.d.). *Bağdat Paktı*. Retrieved Şubat 25, 2020, from İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/bagdat-pakti>
- James, A. B., & Roger, L. (1988). *Musaddıq, Iranian Nationalism and Oil*. London: I.B. Tauris.
- kafkassam. (n.d.). *Türkiye'nin NATO'ya Girişinin Öyküsü*. Retrieved Nisan 30, 2020, from www.kafkassam.com: <https://kafkassam.com/turkiyenin-natoya-girisinin-oykusu.html>
- Kanay, Y. (2008). *Cumhuriyet Belgelerine Göre Demokrat Parti Dönemi Türk-Arap İlişkileri (1950-1960)*. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Kara, P. (2010). *Türkiye-İran İlişkileri (1923-1960)*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Karaosmanolu, Y. K. (2017). *Zoraki Diplomati*. İstanbul: 1.Baskı, İletişim Yayınları.
- Karpat, K. (1975). *Turkey's Foreign Policy in Transition 1950-1974*. Netherlands: 1st Edition, Brill Academic Publishers.
- Karpat, K. H. (2008). *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*. Ankara: 1.Baskı, İmge Kitabevi.
- Karpat, K. H. (2010). *Osmanlıdan Günümüze Asker ve Siyaset*. İstanbul: 1.Baskı, Timaş Yayınları.
- Kasım, Y. (2014). Turkey-Iran Relations After the Iranian Islamic Revolution: Cooperation or Rivalry? *Yeditepe University, Graduate Institute of Social Sciences*, 71.
- Kılıçık, H. (1992). *Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri IX*. Ankara: 1.Baskı, Demokrat Parti Kulübü Yayınları.
- Kılıç, C. (1995). *Demokrat Parti'nin Kuruluşu ve 1946 Seçimleri*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kinzer, S. (2016). *Şah'ın Bütün Adamları: Bir Amerikan Darbesi ve Ortadoğu'da Terörün Kökenleri*. (S. Önal, Trans.) İstanbul: 1.Baskı, İletişim Yayınları.
- Kırkpınar, L. (2002). Demokrat Parti ve Muhalefet Stratejisi. *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*(1).
- Kısakürek, N. F. (2011). *Benim Gözümde Menderes*. İstanbul: 6.Baskı, Büyük Doğu Yayınları.
- Kocaman, H., & Ceylan, M. (2018). Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Muhalefet Fırkası: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası. *Yasama Dergisi*(34).
- Koçak, C. (2003). *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)* (Vol. 2). İstanbul: 1.Baskı, İletişim Yayınları.
- Kolektif. (2009). *İran: Ulusal Kimlik İnşası*. (H. Ahmedî, Ed., & H. Uygur, Trans.) İstanbul: 1.Baskı, Küre Yayınları.
- Kongar, E. (2016). *21. Yüzyılda Türkiye/2000'li Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*. İstanbul: 1.Baskı, Remzi Kitapevi.
- Konyar, H. (1993). *Türkiye'de Tek Parti Döneminden Çok Partili Hayata Geçişte (1945-1950) Kemalist İdeolojinin Değişimi ve Ulus Gazetesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Kuduoğlu, A. (2019). İran'da Musaddık Dönemi: 1951-1953. *İran Çalışmaları Dergisi*, 2(2).

- Kutay, C. (1982). *Üç Devirden Hakikatler*. İstanbul: 1.Baskı, Alioğlu Yayınları.
- Küçük, M. (2013). *Türk Demokrasi Hayatında Değişim: Demokrat Parti Örneği (1946-1957)*. Edirne: Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Ladjevardi, H. (1988). *Constitutional Government and Reform Under Musaddiq, Musaddiq Iranian Nationalism and Oil*. (J. A. Louis, Ed.) Londra: I.B Tauris&CoLtd.
- Matiç, U. (2017). *Ortadoğu Krizlerine Yönelik Demokrat Parti Dönemi Dış Politikası*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Mercan, M. (2016). Tahran İkinci İslam İktisat Kongresi (2 Ekim 1950). *Yüzüncü Yıl Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Ortadoğu Özel Sayısı*, 197-204.
- Mete, O. (1947). *Bütün Tafsilat ve Akisleriyle Demokrat Parti'nin 1.Büyük Kongresi*. İstanbul: 1.Baskı, Ticaret Dünyası Matbaası.
- Milani, M. M. (1994). *The making of Iran's Ismalic Revolution: From Monarchy to Islamic Repuclic*. Colorado: 1st Edition, Westview Press.
- Mokhtari, F. (2008). Iran's 1953 Coup Revisited: Internal Dynamics Versus External Intrigue. *Middle East Journal*, 62(3), 466-468.
- Mokhtarpour, A. (2012). *İran Devlet Modeli*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Müjdeci, M. (2005). Türk Basınında Milli Kalkınma Partisi. *Ekev Akademi Dergisi*(25).
- Mütercimler, E., & Öke, K. (2004). *Düşler ve Entrikalar*. İstanbul: 1.Baskı, Alfa Basım ve Yayıncılık.
- NATO. (n.d.). *Yunanistan Nato'daki 60 Yılın Anlamı*. Retrieved Nisan 30, 2020, from [www.nato.int: https://www.nato.int/docu/review/tr/articles/2012/03/16/yunanistan-natodaki-60-yilin-anlami/index.html](https://www.nato.int/docu/review/tr/articles/2012/03/16/yunanistan-natodaki-60-yilin-anlami/index.html)
- Oran, B. (2003). *Türk Dış Politikası* (Vol. 1). İstanbul: 18.Baskı, İletişim Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2010). *Türkiye'nin Yakın Tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Ozankaya, Ö. (1995). *Cumhuriyet Çınarı*. Ankara: 1.Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Öner, K. (1948). *Siyasi Hatıralarım ve Bizde Demokrasi*. İstanbul: 1.Baskı, Osmanbey Matbaası.
- Özdemir, H. (1995). *Türkiye Cumhuriyeti*. İstanbul: 1.Baskı, İz Yayıncılık.
- Özkan, N. (2014). *SeçimKazandıran Kampanyalar*. İstanbul: 1.Baskı, Mediacat Kitapları.
- Öztürk, K. (1968). *Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları*. İstanbul: 1.Baskı, Ak Yayınları.
- PınarArık. (2017). İran Musaddık ve Darbe. *Ortadoğu Dergisi*, 8(76), 21.

- Raporu, B. a. (2016). *Uluslararası Gelişmeler Işığında Türkiye'nin Ortadoğu Vizyonu ve Stratejisi*, Rapor No: 72. İstanbul: 1.Baskı, Bilgesam Yayınları.
- Roosevelt, K. (1979). *Countercoup: The Struggle for the Control of Iran*. New York: 1st Edition, McGraw Hills.
- Sanatçı, M. M. (1377). Siyaset-i Harici-i İran Der Dovrani Zamandari Mosaddıq. *İttılaat-i Siyasi ve İktisadi*(131-132), 84.
- Sarı, H. (1995). *2.Dünya Savaşı Türkiye'si ve Demokrat Parti'nin Doğuşu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Sarıkaya, Y. (2012). Geçmişten Günümüze İran. *Türk Akademisi Dış Politika Araştırmaları Merkezi*(2), 1-14.
- Serbest, M. B. (2016). Bağdat Paktı Kuruluş Süreci ve Gelişiminde Türkiye'nin Rolü. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(3), 414-422.
- Sertkaya, İ. (2007). *Adnan Menderes Demokrasi Şehidi*. İstanbul: 1.Baskı, Yağmur Yayınları.
- Seydi, S., & Göktepe, C. (2015). Soğuk Savaş Başlangıcında Türkiye Dış Politikası. *Bilig*(72), 214.
- Siavochi, S. (1994). *The Oil Nationalization Movement 1949-53: A Century of revolution: Social Movements in Iran*. (J. Foran, Ed.) Minneapolis: 1st Edition, University of Minnesota Press.
- Soysal, İ. (1991). 1955 Bağdat Paktı. *Belleken LV/212*, 203.
- Soysal, İ. (2000). *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*. Ankara: 1.Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Şahin, E., & Tunç, B. (2015). Demokrat Parti'nin Kuruluş Süreci ve DP-CHP Siyasi Mücadelesi (1945-1947). *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 1(2).
- Şahin, İ. (2017). İktidar-Muhalefet İlişkileri Çerçevesinde İnönü ve Menderes'in Siyaset Dili. *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*(I/1).
- Şakir, Z. (1947). *Nuri Demirağ Kimdir?* İstanbul: 1.Baskı, Kenan Matbaası.
- Şenşekerci, E. (2000). *Türk Devriminde Celal Bayar (1918-1960)*. İstanbul: 1.Baskı, Alfa Basım Yayım.
- Şeyhanlıoğlu, H. (2012). 12 Temmuz Beyannamesi'nin Siyasal Etkileri ve Önemi Siyasal Hayatımızda Çatışma Çözümüne Bir Başarı Örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(16).
- Taflıoğlu, M. S. (2013). II.Pehlevi Dönemi İran Dış Siyaseti Üzerine Bir Deneme. *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*.

- Tamer, M., & Sabuncu, Y. (1993). *1945'ten Günümüze Türkiye ile Batı Dünyası arasındaki Kültürel İlişkiler*. İstanbul: 1.Baskı, Özyürt Matbaacılık.
- Tanör, B. (2006). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Taşkın, T. (2002). *Adnan Menderes'in Günlüğü*. İstanbul: 1.Baskı, Şule Yayınları.
- Taşyürek, M. (2009). *Adnan Menderes*. İstanbul: 1.Baskı, Anonim Yayıncılık.
- Tavlaş, N. (1999). Türk-İsrail Güvenlik ve İstihbarat İlişkileri. *Avrasya Dosyası*, V(1), 80.
- Temel, M. (2019). Menderes'in Beyanlarına Göre 27 Mayıs İhtilaline Giden Süreçte CHP'nin Sorumluluğu. *Sosyal ve Beşeri Bilimler araştırmaları Dergisi*, 20(45).
- Tetik, İ. (2015). *Demokrat Partinin 1950-1960 Yılları Arasında Uyguladığı Siyasi Politikaların Türk Ekonomisine Yansımaları*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Times, N. (n.d.). *New York Times Paper*. Retrieved Şubat 20, 2020, from Middle East/ Iran:
<https://archive.nytimes.com/www.nytimes.com/library/world/mideast/041600iran-cia-chapter3.html>
- Timur, T. (1991). *Cumhuriyet Ansiklopedisi* (Vol. 2).
- Timur, T. (1991). *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*. İstanbul: 1.Baskı, İmge Kitabevi Yayınları.
- Toker, M. (1970). *Tek Partiden Çok Partiye*. İstanbul: 1.Baskı, Bilgi Yayınevi.
- Toker, M. (1991). *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları DP Yokuş Aşağı (1954-1997)*. Ankara: 1.Baskı, Bilgi Yayınevi.
- Tunaya, T. Z. (1995). *Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952)*. İstanbul: 1.Baskı, Arba Yayınları.
- Turan, S. (1963). *Çok Partili Yaşama Geçişin Basına Yansıması Demokrat Parti'nin Kuruluşu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Turan, Ş. (1999). *Türk Devrim Tarihi* (Vol. 4). İstanbul: 1.Baskı, Bilgi Yayınevi.
- Us, A. (2012). *1930-1950 Hatıra Notları*. İstanbul: 1.Baskı, Babil Kitabevi.
- Ülman, H. (1958). Orta Doğu Buhranı. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 13(4), 238.
- Ülman, H. (1968). Türk Dış Politikasına Yöne Veren Etkenler (1923-1968). *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 23(03), 266-273.
- Ünal, O. (1994). *Türkiye'de Demokrasinin Doğuşu*. İstanbul: 1.Baskı, Milliyet Yayınevi.
- Wilber, D. N. (2006). *Riza Shah Pahlavi: The Resurrection of Iran 1878-1944*. New York: Exposition Press.

- Yalman, A. E. (1970). *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim* (Vol. 4). İstanbul: 1.Baskı, Yenilik Yayınevi.
- Yazıcı, R. (1982). *Türkiye, İslam Ülkeleri Anlaşmalar ve Menzuat*. Ankara: 1.Baskı, Gelişim Matbaası.
- Yergin, D. (1995). *Petrol, Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*. (K. Tunçay, Trans.) Ankara: 1.Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yeşil, A. (2001). *Türkiye'de Çok Partili Siyasi Hayata Geçiş*. Ankara: 1.Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Yeşilbursa, B. K. (2010). Demokrat Parti Dönemi Türkiye'nin Orta Doğu Politikası 1950-1960. *History Studies Ortadoğu Özel Sayısı*, 68.
- Yetkin, Ç. (2011). *Türkiye'de Askeri Darbeler ve Amerika*. Ankara: Kilit Yayınları, 5.Baskı.
- Yılmaz, T., & Şahin, M. (2011). *Ortadoğu Siyasetinde İran*. Ankara: 1.Baskı, Barış Kitap.
- Yücel, M. S. (2001). *Demokrat Parti*. İstanbul: 1.Baskı, Ülke Kitapları.
- Zahrani, M. T. (2002). The Coup That Changed The Middle East: Mossadeq v. The CIA in Retrospect. *World Policy Journal* 19(2).